JAKUB ŠVEC - MARTIN HOREMUŽ
(Eds.)

K OTÁZKAM SÚČASNOSTI Z PERSPEKTÍVY HUMANITNÝCH A SOCIÁLNYCH VIED

vsers
Vysoká škola evropských a regionálních studií

K otázkam súčasnosti z perspektívy humanitných a sociálnych vied

Jakub Švec, Martin Horemuž (Eds.)

Vysoká škola evropských a regionálních studií, z. ú.

České Budějovice

2025

K otázkam súčasnosti z perspektívy humanitných a sociálnych vied

Editori:

Mgr. Jakub Švec, PhD., Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, v. v. i., Oddelenie výskumu normativity a ľudských práv
PhDr. Martin Horemuž, PhD., Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Recenzenti:

Prof. PhDr. Erich Petlák, CSc.
Doc. PaedDr. Anton Lauček, PhD.

Vydavateľ:

Vysoká škola evropských a regionálních studií, z. ú.
Žižkova tř. 1632/5b, 370 01 České Budějovice

2025

ISBN 978-80-7556-166-4

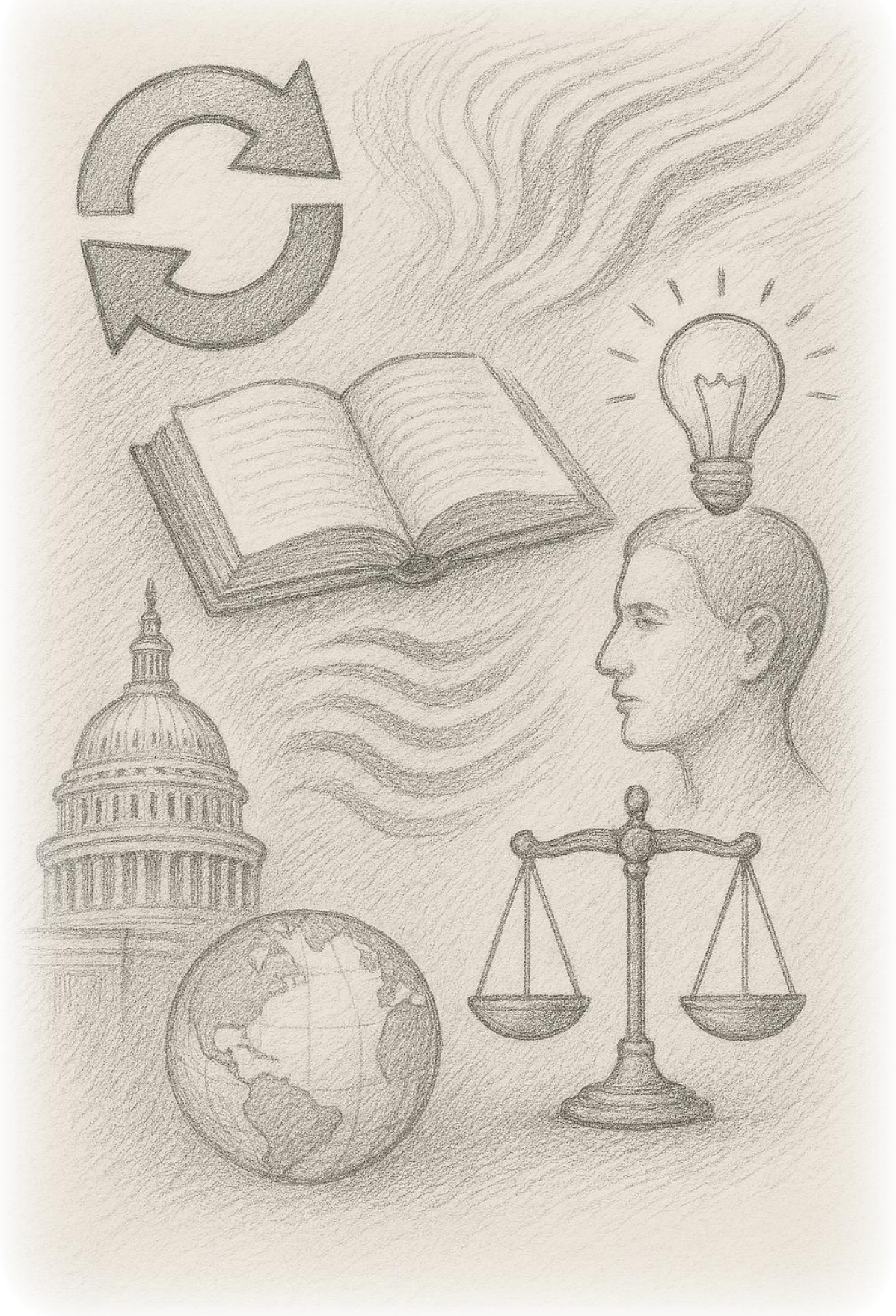

OBSAH

Predhovor 7

Časť I: Filozofické a metodologické východiská krízy v humanitných vedách

Tatiana Sedová
Humanitné poznanie na trasovisku doby: a na čo je filozofia? 11

Martin Muránsky
Individuálne založená a kolektívne praktizovaná iracionálnosť „zmluvnej" racionality (k aktuálnosti Tugendhatovej filozofie ľudských práv) 25

Časť II: Diagnóza krízy: Od politickej moci k úlohe vedy

Martin Vavruš
Kríza zastupiteľskej demokracie: k vplyvu ekonomickej moci na politickú moc v priestore verejnej politiky 39

Martin Horemuž, Jakub Švec
Humanitné a sociálne vedy v aktuálnych krízových siločiarach – politologická perspektíva problematiky 53

Jakub Švec
Návrat politickej filozofie: politický kompas ako korektív normativity v ilúzii post-ideologickej doby 69

Časť III: Kríza na úrovni jednotlivca a inštitúcií: Vzdelávanie a identita

Petra Lajčiaková
Rozhodujúca úloha školy pri podpore duševného zdravia v čase svetových kríz 83

Beáta Pošteková
Perspektívy a riziká moderných vyučovacích trendov v súčasnej pedagogike 97

Tomáš Kollárik
O podmienkach spoznania vlastného rodu 113

Časť IV: Technologická hranica: Kríza a prísľub umelej inteligencie

Martin Foltin
Spoločenské vedy v ére umelej inteligencie 135

Beáta Pošteková, Katarína Brisudová
Umelá inteligencia ako nástroj dehumanizácie? 149

Záver 165

PREDHOVOR

Žijeme v epoche paradoxov. Nikdy v dejinách nemalo ľudstvo k dispozícii taký sofistikovaný arzenál technologických nástrojov, taký okamžitý prístup k informáciám a také prepracované modely ekonomickej a politickej organizácie. Napriek tomu, alebo možno práve preto, čelíme súbehu kríz, ktoré sa vzpierajú zjednodušujúcim technokratickým riešeniam. Sme svedkami erózie dôvery v demokratické inštitúcie, prehlbujúcej sa spoločenskej polarizácie, úzkosti vyplývajúcej z klimatickej zmeny a neistoty, ktorú prináša exponenciálny rozvoj umelej inteligencie. Tieto javy nie sú len izolovanými problémami; sú symptómami hlbšieho napätia, ktoré sa vinie naprieč našou civilizáciou.

Predkladaná vedecká monografia vychádza z hypotézy, že ústredným menovateľom týchto kríz je kríza porozumenia a zlyhanie prístupov, ktoré redukujú komplexné spoločenské javy na merateľné veličiny, manažérske úlohy či technologické výzvy. Ukazuje sa, že problémy politiky, identity, vzdelávania či etiky nemožno vyriešiť optimalizáciou algoritmov ani sprísnením regulácií, ak zároveň ignorujeme ich hodnotový, historický, sociálny či ľudský rozmer. Druhá, nadväzujúca hypotéza tejto vedeckej monografie tvrdí, že práve v tomto bode nadobúdajú humanitné a sociálne vedy novú a nezastupiteľnú úlohu. Ich poslaním nie je len pasívne opisovať svet, ale predovšetkým poskytovať nástroje na kritickú diagnózu, demaskovať skryté mocenské mechanizmy a ideologické predpoklady, ktoré formujú naše vnímanie reality, a kultivovať diskurz, v ktorom je opäť možné klásť zásadné otázky: Akú spoločnosť chceme tvoriť? Čo pre nás znamená sloboda, spravodlivosť či ľudská dôstojnosť v 21. storočí? Aká je úloha ideológie v postideologickej dobe? A aká je v spleti týchto zložitých otázok a komplikovanej doby úloha humanitných a sociálnych vied?

Štruktúra tejto monografie sleduje logický oblúk – od najvšeobecnejšej sebareflexie samotných nástrojov poznania až po analýzu konkrétnych výziev na pomedzí človeka a technológie. Ide o ústredné aspekty, ktoré sa postupne približujú k jadru súčasných problémov.

Prvá časť vedeckej monografie s názvom *Filozofické a metodologické východiská krízy v humanitných vedách*, sa preto zámerne začína sebareflexiou. V dobe, v ktorej dominuje komodifikácia a merkantilizácia poznania, je nevyhnutné pýtať sa na samotné postavenie a zmysel filozofického myslenia. Kapitoly v tejto sekcii (Tatiana Sedová, Martin Muránsky) ukazujú, že filozofia nie je samoúčelnou disciplínou, ale zásadným nástrojom na odhaľovanie vnútorných paradoxov našej doby. Demonštrujú, ako sa zdanlivo racionálne princípy, napríklad individualistický model spoločenskej zmluvy, môžu v praxi premeniť na značne iracionálne a deštruktívne sily, ktoré systematicky podkopávajú samotné spoločenstvo. Táto časť tak zdôrazňuje nástroje kritického myslenia, ktoré sú nevyhnutné na analýzy v nasledujúcich kapitolách.

Na tieto základy nadväzuje druhá časť monografie *Diagnóza krízy: Od politickej moci k úlohe vedy*. V kapitolách tejto časti sa abstraktné úvahy pretavujú do konkrétnej analýzy jedného z najpálčivejších problémov súčasnosti. Kapitoly (Martin Vavruš, Martin Horemuž a Jakub Švec) demaskujú, ako sa ideál demokratického zastúpenia deformuje pod tlakom ekonomických záujmov, pričom autori argumentujú, že obrana voči týmto procesom nespočíva len v legislatívnych zmenách, ale predovšetkým v kultivácii kritického myslenia, mediálnej gramotnosti, historickej pamäti a ideologickej a ideovej zorientovanosti. Táto sekcia tak priamo ilustruje ústrednú tézu predkladanej vedeckej monografie: cesta k riešeniu

„výziev dneška“ vedie cez poctivú vedeckú diagnózu a následnú podporu humanisticky orientovanej a kriticky uvažujúcej spoločnosti.

Tretia časť monografie posúva analýzu z makroštruktúr na úroveň jednotlivca a inštitúcií, ktoré ho bezprostredne formujú. Jednotlivé kapitoly tu vytvárajú pomyselný lievik: od vplyvu globálnych kríz na duševné zdravie mladej generácie a úlohy školy ako rozhodujúcej podpornej inštitúcie (Petra Lajčiaková), cez vnútornú krízu samotného pedagogického procesu a dilemy medzi osvedčenými a modernými trendmi (Beáta Pošteková), až po najosobnejšiu úroveň – krízu sebapoznania a identity, analyzovanú na filozofickej otázke podmienok spoznania vlastného rodu (Tomáš Kollárik). Táto časť ukazuje, ako sa systémové tlaky prejavujú v životoch jednotlivcov a ako sú vzdelávanie a formovanie identity v centre týchto napätí.

Vedecká monografia vrcholí štvrtou časťou s názvom *Technologická hranica: Kríza a prísľub umelej inteligencie*, ktorá sa zaoberá fenoménom, ktorý nielenže predstavuje novú výzvu, ale zároveň spochybňuje samotné základy nášho chápania poznania, tvorivosti a ľudskosti. Na umelú inteligenciu sa tu nepozeráme len ako na nástroj, ale ako na aktívnu silu. Prvá kapitola (Martin Foltin) analyzuje, ako AI mení samotné spoločenské vedy – ich metodológiu, chápanie vedeckej autority a povahu poznania. Druhá kapitola (Beáta Pošteková, Katarína Brisudová) na to nadväzuje naliehavou a provokatívnou otázkou: Nestáva sa snaha dať strojom ľudské črty paradoxne nástrojom dehumanizácie človeka? Táto časť tak zrkadlí ambíciu celej monografie – použiť kritický aparát humanitných a sociálnych vied na odhalenie ambivalentných dôsledkov zdanlivo jednoznačného pokroku a pripomenúť, že každá debata o technológii musí byť v konečnom dôsledku debatou o hodnotách a o tom, čo znamená byť človekom.

Editori

ČASŤ I

Filozofické a metodologické východiská krízy v humanitných vedách

Filozofické a metodologické východiská krízy v humanitných vedách

Filozofické a metodologické východiská krízy v humanitných vedách dnes predstavujú nevyhnutnú tému reflexie nad podstatou ľudského poznania, jeho zmyslu a praktického uplatnenia. V období, ktoré charakterizuje dynamická zmena politických, ekonomických a technologických štruktúr, sa otázky týkajúce sa ľudskej autonómie, spravodlivosti, rovnosti a zodpovednosti stávajú kľúčovými pre porozumenie fungovania spoločnosti i jednotlivca v nej. Táto tematická časť monografie, ktorej súčasťou sú nasledujúce kapitoly od Tatiany Sedovej a Martina Muránskeho, skúma, ako historické, filozofické a moderné teoretické prístupy ovplyvňujú interpretáciu ľudských práv a sociálnych hodnôt, pričom kladie dôraz na ich normatívnu a praktickú dimenziu. Základným problémom, ktorý sa v týchto kapitolách teamtizuje, je napätie medzi individuálnou slobodou a kolektívnymi normami, ktoré formujú spoločenské vzťahy a určujú možnosti realizácie základných práv a zároveň možnosti a limity humanitného poznania a úloha filozofie v ňom.

Tieto úvahy nesúvisia iba s abstraktnou filozofiou ale reflektujú etické a politické dilemy, ktoré vyplývajú z asymetrického rozdelenia moci, zdrojov a možností v moderných spoločnostiach. V tejto súvislosti sa skúma kritická reflexia historických udalostí, ktoré zásadne ovplyvnili chápanie spravodlivosti a rovnosti, a zároveň poukazuje na limity tradičných prístupov, ktoré často redukujú človeka na sumu individuálnych záujmov alebo abstraktných práv. V kapitolách sa taktiež kladie dôraz na interdisciplinárnu perspektívu, ktorá integruje filozofické, etické, historické a sociologické pohľady, a umožňuje tak hlbšie pochopenie komplexnej povahy ľudského poznania. V centre záujmu sú otázky zodpovednosti, reciprocity a kolektívnej praxe, ktoré sú nevyhnutné pre udržanie rovnováhy medzi slobodou jednotlivca a záujmom spoločnosti. V tejto perspektíve sa analyzuje, ako sa abstraktné princípy rovnosti a spravodlivosti transformujú do konkrétnych praktík a aké riziká prináša ich nesprávne uchopenie či jednostranné aplikovanie. Filozofické a metodologické východiská, ktoré sú predmetom úvah, umožňujú tiež prehodnotiť súčasné chápanie kontraktualizmu, liberálnych práv a egalitarizmu, ako aj vzťah medzi mocou, autoritou a právom. Dôležitým aspektom je kritická analýza asymetrických vzťahov medzi jednotlivcami a spoločnosťou, ktoré sa prejavujú nielen v politickom a právnom systéme, ale aj v každodenných interakciách a praktických rozhodnutiach.

Tematická časť s dvomi kapitolami poukazuje na to, že otázka rovnosti a spravodlivosti nemôže byť zjednodušovaná na abstraktné princípy, ale vyžaduje neustále hodnotenie v kontexte sociálnej praxe, historických skúseností a aktuálnych výziev, ktorým moderné spoločnosti čelia. Takto uchopené filozofické a metodologické východiská ponúkajú intelektuálny rámec pre hlbšie zamyslenie nad princípmi ľudských práv, rovnosti, kolektívnej a individuálnej zodpovednosti. Z pohľadu humanitných a sociálnych vied ide o výzvu, aby sa poznanie nestalo len akademickým cvičením, ale aby prispelo k praktickej schopnosti jednotlivcov a komunít chápať, interpretovať a realizovať hodnoty, ktoré sú kľúčové pre dôstojný a zodpovedný život.

Editori

HUMANITNÉ POZNANIE NA TRASOVISKU DOBY: A NA ČO JE FILOZOFIA?

Humanitarian Knowledge on the Trajectory of Time: And What Is Philosophy For?

Tatiana Sedová

Abstrakt: Stať tematizuje povahu sociálneho a humanitného poznania v dobe globalizácie, ktorá favorizuje tzv. technovedu, pričom sa analyzuje aj povaha filozofie; jej možnosti a limity. Pod filozofiou sa rozume špecifické pojmové poznanie, ktoré sa líši od špeciálnovedného poznania. Na pozadí dvoch tradícií – kontinentálnej a analytickej – sa demonštruje opodstatnenosť filozofovania ako pojmovej analýzy pri reflektovaní nových výziev, ktoré naša doba neistoty priniesla a akcentuje sa potreba demaskovať merkantilizáciu a komodifikáciu poznania ich rizika.

Kľúčové slová: filozofia, humanitné vedy, poznanie, globalizácia, filozofovanie

Abstract: The article discusses the nature of social and humanistic knowledge in the era of globalization, which favors the so-called technoscience, while also analyzing the nature of philosophy; its possibilities and limits. Philosophy is understood as specific conceptual knowledge, which differs from special scientific knowledge. On the background of two traditions – continental and analytical – the justification of philosophizing as a conceptual analysis is demonstrated in reflecting on the new challenges that our age of uncertainty has brought, and the need to unmask the mercantilization and commodification of knowledge and their risks is emphasized.

Key words: philosophy, humanities, knowledge, globalization, philosophizing

Úvod

Doba, v ktorej žijeme, vykazuje mnoho signálov o tom, že sa ocitáme na pokraji civilizačných zmien, ktoré sa dotýkajú aj samotnej ľudskej prirodzenosti, kognitívnych aj emočných schopností človeka. Nové technológie (nanotechnológie, genetické inžinierstvo, umelá inteligencia, nové IKT) priniesli radikálnu transformáciu ľudskej skúsenosti a jej dosahy aj dopady zasahujú do našej identity, našich volieb a rozhodovania, ako aj chápania, čo to znamená dobrá spoločnosť. Hoci po roku 1989 mnohí podľahli mesmerickej dikcii Fukuyamovho konca dejín, rýchlo sa ukázalo, že optimizmus o skvelom novom svete kombinácie liberalizmu a demokracie je číra fikcia a zle pochopený Hegel. Po roku 2000 a 2008 sa v kríze s ocitla aj liberálna demokracia, v ktorej ideológovia neoliberalizmu, ktorý je kultúrne ľavicový a ekonomicky pravicový, stále vidia svätý grál, ktorý nemá alternatívu napriek všetkým paradoxom a protirečeniam, neistotám, napätiam a konfliktom, lebo liberálna demokracia žije a napája sa zo zdrojov, ktoré nedokáže sama garantovať

Nepoviem nič nové ak konštatujem, že v zápase o interpretáciu sveta zvíťazili prírodné a technické vedy, alebo ak chcete, povedané spolu s Husserlom a Heideggerom, technoveda, s citeľným dopadom a dosahom na spoločnosť, v tieni ktorej sa ocitli humanitné aj sociálne vedy. V tejto súvislostí treba však

poznamenať, že po druhej svetovej vojne sa v západnej Európe, ale aj v USA, venovala podpora sociálnym aj humanitným vedám, podmienená očakávaním, že vyriešia problémy, ktorým spoločnosť čelila. S tým súvisela aj podpora univerzít a vzdelania, jeho demokratizácia, ktoré sa začalo chápať ako verejná služba. Hoci ako upozorňuje Immanuel Wallerstein v knihe *Evropský univerzalismus Rétorika moci* (Wallerstein, 2008), to, že produkcia poznania sa realizovala na univerzitách je mýtus, lebo pôvodne táto cirkevná inštitúcia nebola centrom poznania. Stala sa ním až od polovice 19. storočia, kedy prebehla transformácia univerzity na byrokratickú inštitúciu, podľa štruktúry fakúlt a katedier, kde sú učebné osnovy organizované v intencii tejto štruktúry a pedagogický zbor funguje na plný úväzok. Je namieste pripomenúť aj esej Maxa Webera (Weber, 2009, s. 108-132), v ktorej predpovedal postupujúcu profesionalizáciu a inštitucionalizáciu vedy a demonštroval kultúrne aj morálne dôsledky tohto vývoja, ktorý premenil vedu na „špecificky bezbožnú silu“ prospievajúcu rozhodnou mierou k odkúzleniu, demytologizácii sveta. Internou hodnotou takejto vedy je pre neho nietzscheovská intelektuálna počestnosť.

„ ...Co je ... smyslem vědy jako povolání, jestliže všechny tyto dřívejší iluze –'cesta k pravému bytí', 'cesta k pravému Bohu,' 'cesta k pravému štěstí' už zanikly? Nejjednodušeji odpověděl Tolstoj, když řekl: 'Věda je nesmyslná, neboť nám nedává odpověď na jedinou otázku, která je pro nás důležitá: Co máme dělat? Jak máme žít? Fakt, že takovou odpověď nedáva je naprosto nesporný. Otázkou je jen, v jakém smyslu nedáva odpoveď... “ (Weber, 2009, s. 121).

Fragmentácia poznania

Pokračujúcu fragmentarizáciu sociálneho poznania a štiepenie jednotlivých, predmetne aj inštitucionálne už vyprofilovaných disciplín na ďalšie kvázi nové disciplíny, akými sú napríklad sociálna história, forenzná lingvistika, ekonomická antropológia, ekologická archeológia, kognitívna antropológia, regionálne štúdiá, lesbické štúdiá, kritická neuroveda a i., ktoré sa množia ako huby po daždi, sprevádzajú na jednej strane odstredivé epistemologické tendencie ruka v ruke s konštruktivizmom najmä lingvistickej proveniencie; a na strane druhej sa presadzuje transfér a kombinovanie jednotlivých metodologických prístupov. Na základe uplatnenej metódy, napr. participatívneho pozorovania, štatistických metód, fokusového rozhovoru, dnes nedokážeme povedať, o akú disciplínu ide. Tento vývoj má nepríjemný dôsledok: Predstavitelia sociálnych a humanitných vied si už takmer nerozumejú a navzájom nekomunikujú.

Problémy s postavením spoločenských a humanitných vied

Hoci z historickej retrospektívy sociálne vedy, a najmä tzv. behaviorálne vedy, vedy o správaní, zaznamenali po 2. svetovej vojne významný vzostup, čoskoro ho vystriedalo súperenie a boj dvoch kultúr, v ktorom zvíťazili tzv. exaktné prírodné vedy, ktoré sa zaštítili svojou pragmatickou efektívnosťou a neodškriepiteľným praktickým, technickým a technologickým prínosom. Široká aplikabilita im umožnila/umožňuje, na základe zhmotnených rukolapných výsledkov svojich poznatkov účelovo argumentovať v snahe o získanie spoločenskej podpory a zdrojov. Nehovorím nič nové, ak tvrdím, že v týchto pretekoch, v ktorých nešlo o nezištnú lásku k pravde, uspeli a získali náskok pred sociálnymi vedami práve prírodné a technické disciplíny. Sociálne poznanie jednak kolísalo medzi úsilím o zvedečtenie podľa vzoru prírodných vied (napríklad fetišizovaním kvantitatívnych metód). K takémuto trendu sa prihlásili predovšetkým ekonomické a politické vedy, sociológia a psychológia, hoci aj tu jestvovali výnimky. Iné sociálne vedy, napríklad psychológia osobnosti, sociálna kultúrna

antropológia, kultúrne štúdiá, sa nikdy nevzdali svojej príslušnosti k humanistike, nerezignovali na obhajobu jednoty pravdy a hodnôt. Špecifický vývoj majú za sebou tzv. vedy o správaní. Tieto behaviorálne vedy podľa Claude Lévi – Straussa: „... Pokrývají oblast nacházející se – lze li to tak říci – na průsečíku humanitních věd a věd exaktních a přírodních. Do jednoho celku spojují veškeré lidské problémy umožňující nebo vyžadující těsnou spolupráci s biologií, fyzikou a matematikou“ (Strauss, 2007, s. 274). Strauss sa odvoláva na dokument *Strengthening the behavioral science*, ktorý akcentuje päť výskumných programov behaviorálnej paradigmy: teóriu komunikácie, skúmanie biologických a psychologických mechanizmov vývinu osobnosti, skúmanie neurofyziológie mozgu a problém motivácie, výskum kultúr a spoločnosti, výskum myslenia so zreteľom na riešenie problémov, založený na komparácii psychickej aktivity živočíchov a počítačových modelov (Strauss, 2007, s. 274). Hoci trend fragmentizácie sprevádzajú odstredivé epistemologické a metodologické tendencie, je takmer nemožné dospieť k nejakej záväznej klasifikácii alebo jednotnej metodológii sociálneho poznania v duchu pozitivistického ideálu zjednotenej vedy. A napriek skutočnosti, že legitimizácia vedy už nemôže čerpať z pojmu vedy samotnej ani z ideálu neutrálnej objektivity, predsa len vedecký univerzalizmus vo svojej západoeurópskej podobe stále funguje ako účinné zaklínadlo, ako posvätná mantra, dnes najmä v spojitosti s ideológiou tzv. vedomostnej či znalostnej spoločnosti (knowledge society). Nemožno však zatvárať oči pred tým, že sociálne vedy, ale aj humanitné disciplíny, sú aj v súčasnej ideológii tzv. znalostnej spoločnosti čoraz viac marginalizované a nútené ustavične zdôvodňovať svoju existenciu čoraz bizarnejšími konštrukciami. Sú brané na milosť len potiaľ, pokiaľ legitimizujú rozličné monštruózne projekty alebo ideologicky posvácujú jestvujúce formy vládnutia. Starý spor dvoch kultúr, ako ho artikuloval v 1959 Charles Percy Snow, je stále prítomný, hoci v zápase o privilegovaný výklad sveta uspeli prírodovedci a inžinieri. „Closing the gap between our cultures is a necessity in the most abstract intellectual sense, as well as in the most practical. When those two senses have grown apart, than no society is going to be able to think with wisdom. For the sake of the inellectual life, for the sake of this country‘ s special danger, for the sake of the western society living precariously rich among the poor, for the sake of the poor who needn‘ t be poor if there is intelligence in the world, it tis obligatory for us ... to look at our education with fresh eyes“ (Snow, 1959, s. 53-54).

V tejto situácii sa natíska otázka, aký význam má filozofia, aký zmysel má filozofovanie, čo filozofia má a môže robiť?

Filozofia v dobe výkonnosti a efektivity

Tvrdenie z autorskej dielne Jána Patočku, že: „Problém filosofie znamená již filosofovat“ je jednak truizmom, ale aj zamlčaným predpokladom tejto intelektuálnej aktivity. Pravda na rozdiel od vedy sa pod termín „filozofia“ zahrnuli rozmanité významy spojené s rozličnými predstavami o rozličných fenoménoch, problémoch, ktorých status a povaha nie je zrejmý, lebo zasahujú od empirickej sféry, každodennej skúsenosti až k transcendentalizmu a spirituálnym zážitkom. Je na ich autoroch, aby preukázali filozofickú relevantnosť deklarovaných tém a problémov, poskytli nejakú evidenciu o ich filozofickej povahe a ponúkli nejakú argumentáciu v prospech predložených tvrdení.

Napriek všetkým rozdielom o povahe filozofovania sa zrejme väčšina z nás zhodne na tom, že doba, v ktorej žijeme, nepraje ani vede, ani filozofii. Hodnota vedeckého poznania sa meria jeho aplikovateľnosťou a komerčným využitím, a preto sa nemožno čudovať, že sa podporujú a velebia tie odbory, ktoré sľubujú vidinu zisku a možnosti komerčného praktického využitia. Nanovedy a ich technológia, biotechnológie, editovanie a klonovanie génov a dnes aj virológia a farmapriemysel, aby

som spomenula aspoň niektoré z disciplín, ktoré sú meradlom hodnotovosti vedeckého poznania. Zočivoči takýmto disciplínam to vyzerá so sociálnym a humanitným poznaním biedne a je brané na milosť len potiaľ, pokiaľ dokáže produkovať bizarné zdôvodnenia svojej existencie spojené s posväcovaním jestvujúcich foriem politickej moci a rozličných projektov zdôvodňovania liberálnej demokracie. Otázka je, či si protagonisti tejto sféry poznania naozaj myslia, že toto je ich úlohou... Nech si myslíme o postmoderne čokoľvek, ak budem parafrázovať Lyotarda, práve postmoderna demonštrovala krízu naratívnych príbehov, ktoré zdôvodňovali platnosť vedeckého poznania, pričom sa status vedy stal predmetom legitimizačného diskurzu, ktorý sa označuje ako filozofia. Dialektika ducha, hermeneutika zmyslu, emancipácia rozumného subjektu alebo proletariátu – tieto metapríbehy legitimizujúce vedenie zahrňovali istú filozofiu histórie, čo viedlo k otázkam o právoplatnosti inštitúcií regulujúcich sociálne interakcie. V čom však spočíva legitímnosť vedenia po zániku metanaratívnych príbehov, pýta sa Lyotard (Lyotard, 1993, s. 98), a odpovedá. „Postmoderní vědění není pouze nástrojem moci. Zjemňuje naši vnímavost pro různosti a stupňuje naši schopnost snášet nesouměřitelné. Svoji rozumnost nenachází v homologii expertů, nýbrž v paralogii vynalézajících“ (Lyotard, 1993, s. 99).

Načo ešte filozofia?

So zreteľom na tieto poznámky a vzhľadom na neistoty sveta, v ktorom žijeme, kladiem otázku, načo ešte filozofiu pokladať za oprávnenú a zaujímavú? Otázka, samozrejme, nie je ani originálna, ani pôvodná, každý historik filozofie si určite spomenie aspoň na Adorna, ktorý takto nazval svoju stať z roku 1963 a na položenú otázku sformuloval nasledujúcu odpoveď: „Filozofia, ktorá by po tom všetkom (po výbojoch špekulatívnej metafyziky, pozn. autorky) bola udržateľná, by si už ďalej nesmela namýšľať, že má prístup k absolútnu, dokonca by si musela zakázať o ňom uvažovať, aby sa ho nevzdala, a napriek tomu by nerezignovala na emfatický pojem pravdy“ (Adorno, 1963, s. 14).

Hoci odpovede na túto otázku sa líšia od jednej myšlienkovej tradície, na ilustráciu uvediem napr. to, že aj Patočka sa jej venuje v niekoľkých statiach z medzivojnového obdobia: *O dvojím pojetí smyslu filosofie* z roku 1936, v stati *Mládí a filosofie, v Kapitolách ze současní filosofie* (pozri Patočka, J.: *Péče o duši I*. Oikoymenh, Praha 1966; *Filosofie v dnešní situaci.).* Vyberám jeden citát za všetky z článku *Existuje definitívní kánon filosofického života*? z roku 1937: „Pravíme – li, že předmětem filosofie je svět v celku, opomíjíme způsob, jímž jej chápeme a ten je ve filosofii podstatný: svět v celku je tématem právě tak Kantovým jako Husserlovým nebo Aristotelovým – a přece je to u každého z nich jiné téma, jiný předmět. Slovem, filosofický život je pohyb, bytí při díle, které ještě nedosáhlo cíle, jehož telos nám uniká; sledujeme je po cestách odlišných a hluboce osobních. Proto nelze filosofa „kanonizovat“, proto se ani nelze nikdy holedbat, že jsme v plném nejhlubším smyslu uchopili podstatu filosofie; ale především je nemožné, abychom měli definici filosofie, která by sloužila jako její norma a jako kritérium úspěchu či neúspěchu. A proto není obecných a přesných norem filosofického života ani filosofické pravdy“ (Patočka, 1996, s. 104).

Tento názor na povahu a predmet filozofie, vcelku dosť skeptický, vlastne neladí s Patočkovým ideovým zdrojom – Husserlom, ktorý rozlišuje medzi filozofiou ako svetovým názorom a vedeckou filozofiou ako striktnou vedou, lebo kým svetové názory sa môžu medzi sebou sporiť, len veda môže rozhodnúť a toto rozhodnutie je puncované nadčasovosťou. „Takže kamkoliv se obrátí nová proměna filosofie, je mimo pochybnost, že se nesmí vzdát vůle k přísné vědeckosti, spíše musí jako teoretická věda čelit praktickým tendencím světového názoru a s plným vědomím se musí od něho oddělit.“ (Husserl, 2013, s. 68).

Problémy s postavením filozofie v postmodernej dobe

Pohľad späť

Filozofia ako svojbytná kultúrna forma v zmysle predmetu a inštitucionalizácie v sústave vedenia to nemala na Slovensku jednoduché. Prevažuje dlhé obdobie jej absencie, hoci historici filozofie sa zväčša zhodujú na tom, že od čias štúrovcov sa dá hovoriť o plamienku filozofického myslenia, ktorý je síce z hľadiska „vysokej" filozofie možno nevýznamný, a hoci transformovaný do kultúrnych podôb prevažne literárnych a spojených so snahami o kultúrnu, národnú a sociálnu emancipáciu, predstavuje osobitné tóny spojené so zmyslom kolektívnej aj individuálnej existencie, zmyslu morálky, života; jednoducho táto filozofia bola viac spojená s konkrétnymi problémami ľudových vrstiev než vysoká filozofia tzv. veľkých národov (M. Zigo). Je však otázne, či tento plamienok nebol skôr kresťanský a náboženský, než teoreticko-filozofický, a hoci sa napájal z heglovstva, išlo o motívy heglovskej pravice, ktorá v Heglovi videla a nachádzala predovšetkým teológiu.

Konfúznosť duchovnej kultúry a nevyhranenosť jej špecializovaných podôb konštatuje aj slovenský historik filozofie J. Bodnár: „Je síce pravda, že ideová tvorba najmä v starších obdobiach nemá podobu vyhranených filozofických koncepcií, smerov, názorov a vo väčšine prípadov ani nie je vo filozofických pojmoch a kategóriách, ale transformovaná do rôznych podôb kultúrnej tvorby. V každom prípade však existuje a tvorí základ pozadia všetkých duchovných úsilí, všetkých foriem boja o kultúrnu, národnú a sociálnu emancipáciu národa" (Bodnár, 1987, s. 8) .[1]

Je smutnou realitou, že dejinami filozofie na Slovensku, resp. v Uhorsku, sa nevenuje okrem zopár výnimiek, O. Mészárosa, T. Pichlera, E. Lalíkovej a kolegov z Prešova, väčšia a hlavne systematická pozornosť. Táto skutočnosť, že bez zmapovania ideových iniciatív minulosti, domáce prisvojenie a ohlasy iných tradícií, pokusy o recipovanie a udomácnenie sa strácajú v nedohľadne a šere. Lenže bez ich dôkladného poznania a zhodnotenia nemožno očakávať nejaké vlastné autonómne základy tradície filozofického myslenia. Tento problém, ktorý presahuje dejinnofilozofický aspekt minulosti, je výzvou pre mladú generáciu filozofov. Spomínam ho na margo problému povahy filozofie a filozofovania v našom kontexte.

Fakt, že idey neplodia spontánne idey, ktoré filozofovi neskáču z hlavy ako Pallas Aténa zo Zeusovej, ani kultúra neplodí sama zo seba kultúru, ale sú výsledkom nejakého historického kontextu, pavučiny vzťahov aj náhodných okolností si učebnice dejín filozofie spravidla nevšímajú, ale svetlú výnimku predstavuje, napr. B. Russell so svojimi *Dejinami západnej filozofie*, keď konštatuje: „Podľa dejín filozofie sa javí každý filozof akoby vo vzduchoprázdne; jeho názory sa predkladajú akoby takmer nesúviseli s názormi jeho predchodcov. Na rozdiel od tohto prístupu som sa pokúsil predstaviť každého filozofa, pokiaľ to dovoľuje evidencia, ako produkt prostredia, ako človeka, v ktorom sa kryštalizovali a koncentrovali myšlienky a pocity, ktoré vo vágnej a odlišnej podobe boli rozšírené v spoločenstve, ktorého bol súčasťou" (Russel, 2005, s. xi).

[1] Toto dielo (*Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I* (Bratislava: Veda, 1987), žiaľ, ostalo nedokončené (vyšiel len prvý zväzok) v dôsledku spoločenskej zmeny v roku 1989. Dejinám slovenskej filozofie sa dnes fakticky nikto nevenuje, jedinou výnimkou je E. Lalíková na Katedre filozofie a dejín filozofie FF UK v Bratislave. Napriek tomu vznikli niektoré zaujímavé prínosné práce z pera O. Meszárosa (2018): *Súčasnosť nesúčasnosti*. Bratislava: VEDA. a T. Pichlera (1998): *Národovci a občania*. Bratislava: VEDA.

Samozrejme, treba tiež odlišovať medzi dejinami predmetu a dejinami inštitucionalizácie filozofie ako samostatnej akademickej disciplíny, ktorej osudy tiež nie sú priamočiare. Ale napriek Nietzscheho sarkastickým poznámkam o akademickej filozofii, ktorej jedinou prednosťou je, že „ešte nikoho nezarmútila," je toto odlíšenie relevantné aj pre otázku, čo je predmetom filozofie, aké má metódy a ako sa vzťahuje na iné kultúrne sféry objektivizácie reprezentácií. Tradicionalistický pohľad na dejiny filozofie vykladá jej zdroj, samozrejme, ak sa obmedzíme len na europocentrizmus. Genéza v gréckej filozofii bola procesom prechodu od mytologického obrazu k abstrakcii, k pojmu, hoci v jej počiatkoch sa prelína mytologická alegória a racionálny aspekt poznania. Ako poznamenal J. Habermas, filozofia ako pokus o interpretáciu celku skutočnosti nahradila mýtus, ktorý plnil hlavne psychologicky zjednocujúcu funkciu kolektívu, a ponímal kozmos ako celok. „Pravdaže nevykladá naivné historky, metodicky sa pýta na dôvody. Hoci filozofia sa nikdy nezbavila znakov sociomorfného obrazu sveta (Topitsch), z jej teoretického nároku vyplýva nevyhnutná depersonalizácia interpretácie sveta" (Habermas, 1971, s. 23).

Hoci vzťah filozofie a vedy sa neraz zjednodušene vykladá a interpretuje pod vplyvom neokantovstva ako nadvláda filozofie, reálne empirické dejiny ich vzťahu sú komplikovanejšie. Raz išlo o vzťahy partnerské, inokedy o mocenské, hoci relevantnosť ich vzájomného kontaktu sa zásadne nijako nespochybňovala a neproblematizovala až do zrodu heglovskej Naturfilozofie, ktorá viedla k rozkolu medzi vedou a filozofiou. Naturfilozofia *nolens volens* musela svoje absolutistické nároky prepustiť fyzike, z ktorej sa stala na dlhé obdobie fundujúca disciplína v rodine vied, ktorú v 20. storočí vystriedala biológia, presnejšie evolučná biológia. Ale Windelbandova téza, že filozofia sa ocitla v postavení Shakespearovho kráľa Leara, ktorý svoje kráľovstvo rozdal a ako nepotrebný ostal bezprizorný, ostáva naďalej jednou z námietok voči filozofii.

Ak sa spochybnili základné formy legitimizácie vedenia, tak sa otázka „načo filozofia?" opätovne vyrovnáva s určením predmetu a metódou, s problémom, či popri vedeckom poznaní a mimovedeckom osvojovaní si skutočnosti existuje aj filozofia, ktorej koniec medzi inými ohlasoval už K. Marx, keďže ten očakával jej zrušenie formou uskutočnenia spoločenskej zmeny prostredníctvom emancipácie proletariátu. Napriek Rortyho neopragmaticko-hermeneutickej kritike filozofie ako zákonodarcu s epistemológiou ako jadrom filozofie, sú naďalej aktuálne Kantove otázky: „Čo môžem vedieť? Čo mám robiť ? V čo môžem dúfať? A čo je človek?" Ony rámcujú filozofovanie, pričom nepodsúvajú scientizmus ani absolútne transcendentné apriórne poznanie. Nemožno však zabúdať na to, že od čias Platóna existovalo napätie a protirečenie medzi univerzálnymi nárokmi filozofie a elitárskym prístupom k tomuto poznaniu len pre zasvätených, čo vyvolalo reakciu a vznik nových podôb filozofovania, ktoré chceli tento elitársky prístup prekonať, napr. pragmatizmus, ale aj rozličné podoby filozofie života sú výrečným svedectvom takejto reakcie.

Je filozofia múdrosťou?

Aj tí slovenskí kolegovia, ktorí prisahajú na etymológiu, zastavajú názor, že sa stačí obrátiť k etymológii etymológiu slova, aby sme sa dozvedeli, čo je filozofia. Priznávam, že nezdieľam toto stanovisko. Láska k múdrosti ako etymologický význam nám nič nehovorí o vecnom, reálnom význame „filozofie", ani o spôsoboch filozofovania. Je pravda, že vzťah k náboženstvu, ale aj k umeniu na jednej strane a vzťah k vede na strane druhej, určite utvárali rozličné filozofické tradície, prúdy a školy. A tí, ktorí v opozícii voči scientizmu vo filozofii a jej naturalizácii preferujú filozofiu ako múdrosť v zmysle koordinátorky hodnôt (J. Paiget) alebo v svetonázoru v intencii W. Diltheya a K. Jaspersa, ktorého zdrojom je

spontánne životné stanovisko, spôsoby prežívania a cítenia kladené do protikladu kritickému živlu suchopárneho rozumu založili množstvo prúdov, škôl a smerov. Pre K. Jaspersa je podstatou filozofie hľadanie pravdy (zrejme nejde o pravdu ako sémantický pojem či epistemickú hodnotu), nie jej vlastnenie a filozofovať značí byť na ceste bez nádeje, že dospejeme k definitívnemu vedeniu či jednomyseľnosti riešení. „Keďže filozofia je na rozdiel od vedy myslením špecifického predmetu, má, pretože nijaké myslenie nemožno uskutočniť bez predmetu, ako svoj materiál, všetko, čo sa ako číra objektivita nevyskytuje vo vedeckej orientácii vo svete. Používa metódy vedeckého poznania vlastným svojským spôsobom, poslúži si nimi ako výrazom, ktorý presahuje ich vlastný obsah“ (Jaspers, 1969).

Na tento prístup nadviazal J. Paiget, ktorý sa otvorene k Jaspersovi prihlásil v závere svojej knihy *Múdrosť a ilúzie filozofie*. „Skutočne, skúmanie vedeckej pravdy, ktoré napokon zaujíma iba menšinu, nijako nevyčerpáva podstatu človeka, dokonca ani u tejto menšiny. Je isté, že človek žije, zaujíma stanoviská, verí v mnohé hodnoty, hierarchizuje ich, a takto dáva zmysel svojej existencii voľbami, ktoré ustavične prekračujú hranice jeho skutočného poznania. V človeku, ktorý myslí, môže byť táto koordinácia iba rozumová v tom zmysle, že na vytvorenie syntézy medzi tým, v čo verí, a tým, čo vie, môže použiť len reflexiu, a to alebo tak, že rozšíri svoje vedenie, alebo tak, že sa k nemu postaví kriticky, aby mu určil terajšie hranice a zdôvodnil postavenie hodnôt, ktoré ho prekračujú. Táto rozumová syntéza medzi vierami, nech sú akékoľvek, a podmienkami vedenia je to, čo sme nazvali múdrosťou, a to je podľa nás predmet filozofie“ (Piaget, 1997, s. 257).

Je však otázne, či tento prístup neoslabuje poznávaciu funkciu filozofie, jej argumentatívnosť, ale rozhodne navodzuje posun od poznania a poznávania k prežívaniu a hierarchizácii akceptovaných hodnôt, čím sa otvárajú dvere aj pre relativizáciu a iracionálne synkretické kombinácie rozličných presvedčení za hranicami racionálneho poznania.

Oslabenie konfliktu medzi tzv. analytickou a kontinentálnou tradíciou

V tejto súvislosti poznamenávam, že kniha z domácej dielne *Filozofia ako problém*? (Višňovský, 2004) predkladá chápanie filozofie, resp. filozofovania ako formu praxe nadväzujúcu na starogrécke analógie s lekárskou vedou, ponímanie filozofie ako terapie, múdrosti, reflexie spektra životnej skúsenosti. Pravda, musím sa priznať, že som nepochopila, v čom je prednosť takéhoto pestovania filozofie na rozdiel od rozkošatených psychoterapií a umeleckého stvárnenia rozmanitých životných pocitov a skúseností. Netrúfam si rozhodnúť, či tento spôsob filozofovania, ktorú nazvala E. Farkašová (pre mňa príliš nadnesene) jej rekonštrukciou, filozofii zaručujú miesto v kultúre a nejaký identifikovateľný, špecifický prínos v porovnaní s ostatnými symbolickými formami osvojovania si sveta. Skôr sa obávam, že filozofia napriek deklarovaniu a dobrému úmyslu nedokáže odpovedať na záhady a hádanky, ktoré pred nás kladie život, a že v tomto smere je na tom ďaleko lepšie umenie so svojimi výrazovými a reprezentujúcimi postupmi.

Prirodzene, v dejinách filozofie sa stretávame s takými filozofmi, ktorí čerpali svoju inšpiráciu z umenia, náboženstva, etiky, aj zdravého rozumu a takými, ktorí sa inšpirovali a majú bližšie k vede. Pristavím sa na moment pri tomto vzťahu k vede.

Hoci sa vymedzenie filozofie, jej predmetu, metód a cieľov menilo aj v závislosti od toho, ktorá filozofická disciplína dominovala, nech už to bola epistemológia alebo metafyzika, etika alebo filozofia vedy a vzhľadom na to, mnohé problémy prešli z filozofie do kompetencie špeciálnych vied (napr. problém duše) a zo samotnej filozofie sa vyčlenili a konštituovali ako autonómne odbory aj etika,

estetika a filozofická logika; stále ostávajú otázky a problémy, ktoré nerieši nijaká špeciálna veda. A hoci schizma medzi tzv. kontinentálnou a analytickou filozofickou tradíciou viedla k tomu, že predstavitelia týchto dvoch myšlienkových iniciatív medzi sebou produktívne nekomunikujú, možno obe tradície pokladať za svojbytné recepcie Kanta. V tomto kontexte sú pochopiteľné aj výhrady na adresu analytickej filozofie, zredukovanej na formálnu technickú analýzu, na jej zúženie na kritiku, pričom ide o to, že filozofia sa stala „deštruktívna“, je to rozklad, formalizácia, trvanie na logike a formálnej analýze, ako to opísal Robert C. Solomon v stati *Radosť z filozofie, abstraktné myslenie a vášnivý život* (Solomon, 2004, s. 11-29).

Súhlasím s ním aj potiaľ, pokiaľ tvrdí, že vo filozofii, a dodávam, našťastie, reálne o nič nejde. V tomto zmysle je nezodpovednosť, ba ľahkovážnosť filozofie vyvážená pocitom slobody. Keď sa pomýli statik, chirurg, generál, ekonóm, má to neblahé tragické následky a hoci boli filozofi, ktorí dali podnet, resp. inšpirovali svojimi zlými „interpretáciami“ (Rousseau, Marx, Heidegger), ale ako tvrdí Solomon, ide o výnimky, nie o pravidlo. Aj jeho obraz Sokrata, ktorý nemá nič spoločné s „mučivými grimasami dnešných hlbokých mysliteľov“ je mi viac-menej sympatický. Nič nie je také neznesiteľné, ako truizmy prednášané s vážnosťou. Jeho plädoyer za filozofiu, ako radosti, nevážnosti, hry a imaginácie možno akceptovať, ale stále ostáva možnosť, že filozofia sa nenapája len zo žriedla zeleného stromu života a jeho emotívnych zákutí, ale aj z pojmového poznania. A tak pýtať sa na podmienky platného poznania, na podmienky našej skúsenosti, na povahu transcendentálneho argumentu, na vzťah mysle a jazyka, mysle a sveta, ľudskú prirodzenosť, štruktúru predmetného sveta, charakter a druhy objektov skutočnosti, vzťah medzi poznaním a hodnotením, medzi faktami a hodnotami, problém objektivity, intersubjektivitu, významu, reprezentácie, atď. formujú množinu otázok a problémov, na ktoré nejestvuje striktná odpoveď a jednoznačné riešenie. Ak prijmeme stanovisko, že poznávať a spoznať možno len to, čo dokážeme vyjadriť v jazyku a vychádzame z tradície, ktorá sa napája z vedeckého zdroja filozofovania, máme dve možnosti, ako rozvíjať filozofie, ktoré opísal B. Russell. Russell dôvodí, že jestvujú v zásade dve podoby, ako filozofiu založiť na vede. „Môže zdôrazňovať najvšeobecnejšie výsledky vedy a pokúšať sa ich ešte viac zovšeobecniť a zjednotiť; alebo môže skúmať metódy vedy a po nevyhnutných úpravách ich aplikovať vo svojej oblasti. Väčšina filozofie sa dostala na scestie, lebo sa zaoberala výsledkami, ktoré sa momentálne pokladajú za dosiahnuté. Nie výsledky, ale metódy možno s úžitkom preniesť zo sféry špeciálnych vied do oblasti filozofie“ (Russel, 2005, s. 695).

Filozofia medzi konceptuálnou analýzou a naturalizáciou

Filozofia ako špekulatívna záležitosť pestovaná z domáckeho pohodlia, spoza stola, resp. klávesnice počítača, tzv. filozofovanie v kresle, nemá empirické nástroje, nerealizuje experimenty, ak neberieme do úvahy tie myšlienkové, ale to nie je jej výsadou; pokiaľ má vlastnú metódu, je to konceptuálna analýza, deskripcia a analýza jazyka. Tým však netvrdím, žeby analýza, nech už logická alebo lingvistická (jazyka vedy alebo prirodzeného jazyka), bola jedinou filozofiou hodnou tohto mena. A to aj napriek poslednému výkriku módy – áno, aj vo filozofii existujú módne vlny – tzv. experimentálnej filozofii, ktorá chce filozofické tvrdenia podporiť alebo spochybniť empirickými experimentmi. Ak hovoríme o metóde, ide o presnosť pojmovej analýzy, a pokiaľ možno o najväčšiu presnosť, ktorá umožní, že problém tematizovaný vo filozofii, sa dostatočne spresní, precizujú a stanovia sa podmienky jeho riešenia, prechádza z poručníctva filozofie do niektorej špeciálnej vedy. Podľa Russella filozofické tézy nemožno vyvrátiť ani potvrdiť empirickou evidenciou a v tomto zmysle sú apriórne a všeobecné, t. j. nevzťahujú sa na nejakú totalitu jednotlivín, ale platia o každej jednotlivine.

Aj E. Tugendhat, ktorého nemožno podozrievať z neduhov, ktoré Robert C. Solomon adresuje analytickej filozofii, konštatuje, že metóda filozofie sa zakladá na konceptuálnej analýze, analýze pojmov, ktoré sa líšia od pojmov špeciálnych empirických vied tým, že sú akoby apriórnymi podmienkami možnej skúsenosti v intencii Kanta. A zároveň sa vzťahujú na celok nášho pochopenia, rozumenia. Konštitutívnym znakom, ktorý je deliacou pomyselnou čiarou medzi vedou a filozofiou, je práve objasňovanie pojmov. „Otázka po metodě filosofie jisté předpokládá určitou představu o tom, co to je filosofie, a už to by se mohlo zdát být příliš náročné a sporné. Domnívám se však, že lze jmenovat dva aspekty, které byly od Sokrata a Platóna pro filosofii a její odlišení od věd dalekosáhle konstitutivní, byť nikdy výlučně. Filosofie měla za prvé vždy co do činění s vyjasňováním pojmů. Jako klasické případy mohu uvést platónské dialogy, aristotelovskou metafyziku a Hegelovu logiku. Na rozdíl od věd, které směrují povětšině zobecňujícím výrokům o světě, nemají tato vyjasňování pojmů pouhý sekundární, přípravný charakter. Za druhé má filosofie vždy do činění s „celkem“ – totalitou, nikoli však s totalitou jsoucího nebo předmětu, nýbrž s celkem našeho rozumění“ (Tugendhat, 2000, s. 391-392).

Táto tzv. apriórnosť filozofických pojmov sa spája s pojmom nevyhnutnosti, lebo: „Apriori dané pojmy se zdají být těmi, které jsou pro naše rozumění nepostradatelné (unnenbehrilch)“ (Tugendhat, 200, s. 394).

Ide napríklad o pojmy priestoru, času, zákona, determinizmu, podstaty, vlastnosti, ale aj spoločnosti, pravidla, normativity, hodnoty sľubu, záväzku, cnosti, povinnosti, správneho, nesprávneho, pravdy, spravodlivosti, slobody a i.

Mnohé problémy sa z filozofie postupne vytratili a ocitli sa v špeciálnych vedách (tento proces dnes možno sledovať najmä v tzv. filozofii mysle, ale aj v aplikovanej etike, bioetike, ale aj vo filozofii jazyka). Aby som bola konkrétnejšia, napriek tomu, že mnohé z otázok filozofie jazyka sa presunuli do lingvistiky a tie z filozofie mysle do kognitívnych vied, filozofia nestratila svoj predmet v zmysle večných otázok, na ktoré nejestvujú konečné odpovede a definitívne finálne riešenia. Keby to tak bolo, filozofia by vskutku stratila svoj predmet, ako to vidí napr. R. Rorty, ktorý odmietol tzv. fundujúcu úlohu filozofie s epistemológiou ako jej jadrom, ktoré vo vzťahu k vede vystupuje v úlohe zákonodarcu. Rorty odmietol systematickú filozofiu ako paradigmu poznania založeného na spoznávaní podstát pomocou zrkadlovej povahy mysle, lebo poznanie je nenásilná komunikácia medzi slobodnými a rozumnými ľuďmi a má tzv. výchovnú úlohu, ktorej cieľom je pokračovať v diskusii ľudstva (M. Oakeshott), nie objavovať pravdu. V každej dostatočne reflektujúcej kultúre sa nájdu ľudia, čo vyčlenia jednu oblasť, istý súbor praktických činností, ktoré považujú za paradigmu ľudskej činnosti. Potom sa pokúšajú ukázať, ako môže ostatná kultúra profitovať z ich príkladu. V hlavnom prúde západnej filozofickej tradície bolo touto paradigmou poznávanie – získavanie zdôvodnených pravdivých presvedčení či ešte lepšie presvedčení, ktoré sú vo svojej podstate také presvedčivé, že ich netreba zdôvodňovať“ (Rorty, 2000, s. 308). Napriek Rortyho pokusu o nahradenie slovníka filozofie novým slovníkom, napriek jeho adorovaniu postfilozofickej kultúry, filozofia a aj epistemológia sú doposiaľ nažive a tešia sa dobrej kondícii.

Pluralita spôsobov filozofovania verzus verbalizmus

V kultúre naďalej vedľa seba jestvujú rozličné filozofické tradície, prúdy a školy, pestujú sa rozličné podoby filozofovania, ktoré som schematicky označila za kontinentálnu a analytickú tradíciu, pričom hranice medzi nimi v súčasnosti už nie sú také ostré ako v nedávnej minulosti. Vyzerá to tak, že stúpenci

jednej tradície už tak rigidne nebazírujú na čistote vlastnej doktríny a pripúšťajú miesto pod slnkom aj inej tradícii.

Otázkou však ostáva, čo nám tá-ktorá tradícia môže ponúknuť? Hegel svojho času konštatoval na margo tých, ktorí svoje subjektívne pocity a prežívanie, vidiny a vízie pokladajú za pravý a postačujúci prameň filozofovania toto: „ Jak známo, řádila kdysi genialita v poesii právě tak, jak nyní ve filosofii: měla-li však produkce této geniality nějaký smysl, byla to místo poesie triviální próza a šla-li nad tuto prózu, byly to pomatené řeči. Tak nyní přirozené filosofování, které je si příliš dobré pro pojem, a ježto ten mu chybí, považuje se za myšlení intuitivní a poetické, hází na trh libovolné kombinace obraznosti, která je myšlenkou desorganizována útvary, které nejsou ani ryba ani rak, ani poesie, ani filosofie. Protéká-li naproti tomu klidnějším řečištěm zdravé lidské mysli, dává přirozené filosofování k lepšímu rétoriku triviálních pravd“ (Hegel, 1960, s. 88).

Je fakt, že filozofia, ako nejaká univerzálna teória univerza je dnes nemožná a nemôže konkurovať kozmológii a astrofyzike, ktoré sa tejto úlohy ujali, ale metafyziku to nesuspendovalo, ale naopak, skôr jej dodalo nové impulzy. Kolegovia, ktorí sa metafyzike u nás venujú, o tom vedia svoje (problém modalít a ich odlišností je stále živý). Filozofia, pravdaže, nemá k dispozícii perfektne prepracovaný aparát dokazovania svojich tvrdení ako axiomaticko-deduktívne vedy (matematika a logika) ani nepracuje s efektívnymi procedúrami falzifikácie ako empirické vedy. Ak však zastávame pozíciu, že filozofia je forma poznania, môžeme od filozofickej reflexie vyžadovať konzistentnosť, neprotirečivosť, logickú previazanosť tvrdení, transparentnú argumentáciu a schopnosť nielen deklamovať isté tézy, ale aj ich korektné odvodenie. Analogické vyjadrenie nájdeme aj v stati *O definíciach a definovaní* (Bielik; Gahér, Zouhar, 2010, s. 710-737).

Isteže, filozofické problémy sa nevyčerpávajú problémami logickej analýzy jazyka vedy, ale požiadavka, aby sme čo najpresnejšie vymedzili, prostredníctvom ktorých o niečom hovoríme, je legitímnou požiadavkou. V tomto zmysle nepokladám Solomonove výčitky voči analytickej filozofii; myslím si, že má na mysli skôr jednostrannosť lingvistickej filozofie, za celkom korektné, lebo podľa môjho názoru povzbudzuje tých, „... ktorí v analytickom spôsobe filozofovania vidia nepriateľa filozofie a považujú ho za prekážku pri dosahovaní pravej filozofickej hĺbky. Nuž môžeme len povedať, že ak sa takíto filozofi chcú uspokojiť s generovaním vznešene vyzerajúcich, no nezrozumiteľných postupností slov, tak to, čo považujú za teóriu o niečom, nie je v skutočnosti o ničom a nie je to ani teóriou. A hoci niektorí filozofi by mohli toto stanovisko považovať za prežitok dávno neaktuálneho logického pozitivizmu, myslíme si, že práve táto téza robí z logického pozitivizmu stále mimoriadne zaujímavú aktuálnu doktrínu“ (Bielik; Gahér; Zouhar, 2010, s. 720).

D. Hume v *Treatise of Human Nature* odlíšil tzv. morálnu filozofiu od špekulatívnej, pričom konštatoval, že morálna filozofia vždy bude mať lepšiu pozíciu, bude oslovovať viac ľudí než filozofia, ktorá si bude klásť isté obmedzenia. Vedomá snaha o jasnosť namiesto produkcie verbalizmov, hocako malebných a generovanie pseudoproblémov, korekcia subjektívnych preferencií a obsesií predkladaných ako normy, úsilie precizovať pojmy, rešpekt k rozličným podobám skúsenosti, ale aj k pravidlám logiky, podľa môjho názoru, predstavujú solídny základ pre filozofiu, ktorá nemá ašpirácie na vizionárstvo, nepretenduje na návody, ako objaviť definitívny zmysel života či priamo univerza, nemá ambície suplovať psychoterapie, ktorých efekt napriek apoteóze ich protagonistov je pochybný a zisky problematické. Takáto filozofia nechce byť nezáväzným beletrizovaním, nekontrolovaným fantazírovaním, hromadením hlušiny slov zbavených významu a zmyslu, ale je si vedomá svojich možností a limitov.

Hoci dnešná duchovná situácia nepraje ani vede ani filozofii, lebo ich legitimita sa radikálne spochybnila, predsa len vzťah vedy a filozofie predstavuje vzrušujúce výzvy pre obe strany, pre filozofiu, ktorá nechce byť len ďalším, zväčša dosť nudným naratívnym žánrom o tom ako žiť, ktorá nechce suplovať psychoterapie, rozličné poradenstvá, sprevádzanie a iné praktiky, ale aj pre vedu, ktorá tiež nie je taká bezpredpokladová, ako si to jej protagonisti namýšľajú. Na strane druhej by však filozofii prospela reflektovaním rozvíjaná filozofia filozofie, lebo jej problémy nie sú len otázkami jazyka a mysle, ako to podsúva paradigma tzv. lingvistického obratu a kognitivistického obratu vo filozofii 20. storočia.

Záver

Chcela by som upozorniť ešte na jeden aspekt, spätý s jazykom, v ktorom sa filozofuje, lebo posledné tri desaťročia to v našom svete vyzerá tak, akoby jediným filozofickým jazykom hodným tohto mena, bola angličtina. To, že niektoré problémy filozofie jazyka sú problémami anglickej gramatiky je snáď dostatočne zrejmé, ale s preferovaním angličtiny ako *lingua franca* sa vnášajú a asimilujú aj témy anglosaského prostredia a domáce problémy ostávajú bokom nepovšimnuté. Preto nieto divu, že hlas filozofov v našom prostredí nijako nepočuť, filozofi nevnášajú nové témy do spoločenského diskurzu a vlastne o ich názor nikto ani extra nestojí. Tí, ktorí pod zástavou internacionalizácie trvajú na prednostiach angličtiny, by sa mali aspoň zamyslieť nad tým, čo vyslovil H. G. Gadamer, ktorý uznáva výhody jednotného jazyka v oblasti prírodných vied, ale pokiaľ ide o humanitné vedy podčiarkuje význam národných jazykov.

„Lze říci, že rozmanitost evropských jazyků je přímo niterně srostlá s existenci humanitních věd a jejich funkčního významu pro kulturní život lidstva. Nelze si ani představit, že by se tento kulturní svět, i kdyby to bylo sebevíc praktické, sjednotil i v humanitních vědách na jedném mezinárodně platném jazyce, jak se to již dlouho prosazuje v přírodních vědách“ (Gadamer, 1990, s. 36).

Napätie medzi epistemickými a neepistemickými hodnotami vedeckého poznania sa vonkoncom neeliminovalo a globalizácia tieto napätia ešte prehĺbila jednostranným forsírovaním tzv. transnacionálnych hodnôt, kozmopolitizmu a konzumerizmu. Merkantilizácia a komodifikácia aj vedeckého poznania vrátane sociálneho a humanitného má devastujúce účinky na vedecké poznanie. Po krátkom rozmachu motivovanom prílišnými očakávaniami a optimistickými predstavami, že sociálne vedy svojimi poznatkami prispejú k eliminácii sociálnych, ekonomických a politických problémov, sa po zmene kultúrnej politiky po roku 1968 ocitli v defenzíve, z ktorej, ako konštatuje I. Wallerstein, sa dodnes nedostali. Ak berieme vážne dnešný stav sociálnych vied a diagnózu I. Wallersteina, že rozštiepenie dvoch kultúr bolo výrazom epistemologického rozkolu medzi hľadaním pravdy a hľadaním hodnôt, a že víťazné ťaženie prírodovedy a technovedy zakrylo fakt, že: „Scientizmus byl a je nejsubtilnějším způsobem ideologického ospravedlňování mocných“ (Wallerstein, 2008, s. 74), tak vyhliadky sociálnych vied do budúcnosti vôbec nie sú ružové. Je celkom možné, že disciplíny sociálnych vied sa dokonca organizačne rozložia a aj univerzita prestane byť miestom produkcie poznatkov. Je tiež možné, že pokračujúce odstredivé epistemologické tendencie vyvolajú potrebu novej zjednotenej epistemológie. Napriek neistej budúcnosti jedno je isté: Osud sociálnych vied závisí podstatne od ich schopnosti pochopiť nové potreby spoločnosti a reagovať na ne; čím nemám na mysli služobnícke postavenie sociálnych vied vo vzťahu k politickým a mocenským štruktúram. Ani filozofia nie je podnikom abstraktného uvažovania v povestnej slonovinovej veži, ale od svojho zrodu utvárala všetky oblasti ľudského poznania. Je tu na to, aby rozvíjala nové koncepty, reinterpretovala staré pravdy

a transformovala fundamentálne otázky. Jej podiel na konceptualizácii starých a nových problémov v rozličných sférach od techniky až k politike je stále prítomný.

Použitá literatúra

ADORNO, T. (1963) *Eingriffe*. Frankfurt nad Mohanom: Suhrkamp, s. 14. Cit. podľa Habermas, J.: *Philosophisch-politische Profile*, s. 11.

BIELIK, L.; GAHÉR, F.; ZOUHAR, M. (2010) O definíciách a definovaní. In: *Filozofia.* Roč. 66, č. 8. str. 719-737.

BODNÁR, J. (1987) Úvod. In*: Dejiny filozofického myslenia na Slovensku,* Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

FUKUYAMA, F. (2002). *Konec dějin a poslední člověk*. Praha: Rybka Publishers, 382 s.

GADAMER, H., G. (1990). *Das Erbe Europas*. Frankfurt nad Mohanom: Suhrkamp, 172 s.

HABERMAS, J. (1971). *Philosophisch-politische Profile.* Frankfurt nad Mohanom: Bibliothek Suhrkamp, 254 s.

HEGEL, G. W. F. (1960). *Fenomenologie ducha.* Praha: Filosofická knihovna, Nakladatelství ČAV, 521 s.

HUSSERL, E. (2013). *Filosofie jako přísná věda*. Praha: TOGGA, Vita intellectiva, 96 s.

JASPERS, K. (1969). Úvod do filozofie. Tretia časť. Spôsoby transcendencie ako princíp členenia. In: *Antológia z diel filozofov, Pragmatizmus,Fenomenológia, Existencializmus.* (ed.). Bratislava: Pravda.

STRAUSS, C. L. (2007). Vědecká kritéria ve společenských a humanitných oborech. In: *Strukturální antropologie - dvě*. Praha: Argo, str. 260-280.

LYOTARD, J. F. (1993). *O postmodernismu*. Praha: Fil. ústav AV ČR. Základní filosofické texty.

PAIGET, J. (1977*). Múdrosť a ilúzie filozofie.* Bratislava: FO, Pravda.

PATOČKA, J. (1996). Existuje definitívní kánon filosofického života? In: *Péče o duši*. I., Praha: Oikoymenh, *Filosofie v dnešní situaci.*

RORTY, R. (2000). *Filozofia a zrkadlo prírody*. Bratislava: Kalligram.

RUSSEL, B. (2005). O vedeckej metóde vo filozofii. In: *Jazyk a poznanie. State a prednášky z rokov 1901-24*. Bratislava: Kalligram, 695 s.

SEDOVÁ, T.; ŠEDÍK, M. (eds.). (2023). *Staré problémy a výzvy pre sociálne a humanitné vedy*. Bratislava: VEDA.

SEDOVÁ, T. a kol. (2020). *Pohľady do nedávnej minulosti a súčasnosti. Príspevok k stavu sociálneho a humanitného poznania.* Bratislava: VEDA.

SNOW, CH. P. (1959). *The Two Cultures and Scientific Revolution*. New York: Cambridge, str. 53-54.

SOLOMON, R. C. (2004). Radosť z filozofie, abstraktné myslenie a vášnivý život. In: *Filozofia ako problém.* Bratislava: Kalligram, str. 11- 29.

TUGENDHAT, E. (2000). Úvahy o metódě filosofie. In: Fiala, J. *Analytická filosofie. První čítanka.* Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, str. 391-392.

VIŠŇOVSKÝ, E, (ed.). (2004). *Filozofia ako problém*? Bratislava: Kalligram.

WALLERSTEIN, I. (2008). *Evropský univerzalismus Rétorika moci*. Praha: SLON.

WEBER, M. (2009). Věda jako povolání. In: *Metodológie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH.

Prof. PhDr. Tatiana Sedová, CSc.

Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, v. v. i.
Oddelenie výskumu normativity a ľudských práv
Klemensova 2522/19
811 09 Bratislava
tatiana.sedova@savba.sk
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1888-9592

INDIVIDUÁLNE ZALOŽENÁ A KOLEKTÍVNE PRAKTIZOVANÁ IRACIONÁLNOSŤ „ZMLUVNEJ“ RACIONALITY (K AKTUÁLNOSTI TUGENDHATOVEJ FILOZOFIE ĽUDSKÝCH PRÁV)

The Individually Based and Collectively Practiced Irrationality of "Contractual" Rationality (On the Relevance of Tugendhat's Philosophy of Human Rights)

Martin Muránsky

Abstrakt: Kapitola si kladie za cieľ analyzovať individuálne a kolektívne aspekty „zmluvnej“ (egalitárnej) racionality v jej nominalistickom význame sledovania vlastných cieľov (pojem kontraktualizmu). Základnou tézou kapitoly je, že tieto záujmy sa sledujú vo vždy už prítomnom spoločenstve ľudí, ktoré ich umožňuje a súčasne z ich realizácie vypadáva. Tugendhatova kritika individualistickej zmluvnej racionality je aktuálna z troch dôvodov. Po prvé, z hľadiska jej hermeneuticko-antropologického ukotvenia v holistickom pojme „svedomia“; po druhé, v jej odkaze na deštrukčnú silu „neviditeľnej“ technologicko-ekonomicky založenej vôle k moci pre toto spoločenstvo; po tretie, v jej normatívnej aktuálnosti z hľadiska konštitúcie republikánskeho spoločenstva, ktorého záujmy (ako aj záujmy každého iného spoločenstva) vypadávajú z kontraktualistického stanoviska.

Kľúčové slová: racionalita, Tugendhat, ľudské práva, egalitarizmus

Abstract: The study aims to analyze the individual and collective aspects of "contractual" (egalitarian) rationality in its nominalist meaning of pursuing one's own goals (the concept of contractualism). The basic thesis of the study is that these interests are pursued in the always-present community of people, which enables them and at the same time falls short of their realization. Tugendhat's critique of individualistic contractual rationality is relevant for three reasons. First, in terms of its hermeneutic-anthropological anchoring in the holistic concept of "conscience"; second, in its reference to the destructive power of the "invisible" technologically-economically based will to power for this community; third, in its normative relevance in terms of the constitution of a republican community, whose interests (as well as the interests of every other community) fall out of the contractualist standpoint.

Key words: rationality, Tugendhat, human rights, egalitarianism

Úvodom

Rovnosť ľudí v pojme ľudských práv možno považovať za spoločenský ideál, ktorý v sebe spája náboženské intuície kresťanstva („rovnosť pred Bohom“) až po vymedzenia základného princípu moderných ústav štátov („rovnosť pred zákonom“). Zákonodarstvo a jednotlivé politiky „západných“ demokracií obsahujú koncepciu rovnosti, podľa ktorej sú si všetci ľudia rovní vo svojej dôstojnosti a vo svojich právach. Princíp zmluvnej racionality už predpokladá slobodných a dobrovoľne konajúcich ľudí, čiže opiera sa o princíp rovnosti.

Ernst Tugendhat vo svojej eseji pod príznačným názvom *Antiegalitarizmus u Hitlera a Nietzscheho*[2] poukázal na to, ako práve idea rovnosti určuje od čias Francúzskej revolúcie naše chápanie morálky a legitimity. Veď ani tí moderní myslitelia, ktorí vidia veci ináč, nie sú voči nemu neutrálni. Svoju pozíciu chápu reaktívne ako boj proti egalitarizmu (rovnosti) – sú antiegalitaristami. To sa deje od čias, keď sloboda sebaurčenia stratila romantickú elitársku exkluzivitu. Egalitarizmus sa stal sa záležitosťou širokých más a spolu s ním sa objavil aj kľúčový problém moderny – otázka zodpovednosti spoločenstva za podmienky slobodného života jej členov. V súvislosti s touto témou sa oplatí pripomenúť, že Nietzsche a Hitler, každý z iných dôvodov, zavrhujú ideu rovnosti, a to s neobyčajnou ostrosťou.

Obidvom sa javí ako niečo nebezpečné a navyše nepochopiteľné. Zajedno sú aj v tom, že táto idea neznamená egalitárny princíp materiálneho rozdeľovania, ale presvedčenie o *rovnosti základných ľudských práv*. To je dôležitá poznámka k celej debate o komplexnom význame rovnosti, pretože ideu rovnosti práv nemá nahradiť iné kritérium spravodlivosti, ale moc. U Hitlera pochopená ako holé násilie, „legitimizované“ bojom o jestvovanie medzi národmi (Kampf um Dasein). Zatiaľ čo u Nietzscheho ide o podstatne sofistikovanejší koncept vôle k moci „vznešených a silných jednotlivcov“, ktorý sa práve preto nemohol stať reálnym politickým programom.

Princíp rovnosti sa teda v prvom rade spája s filozofickými, morálnymi, ale aj právnymi aspektmi toho, že všetci ľudia by mali byť považovaní za rovných vo svojich *základných právach* a ako k rovným k nim treba aj pristupovať. Z hľadiska filozofickej reflexie podmienka možností egalitarizmu ponúka Tugendhatov koncept jednu z najvýraznejších koncepcií dneška. Na rozdiel od historickej diskusie vzniku Deklarácie ľudských práv na jednej a extrémisticky antiegalitaristických Norimberských zákonov sa filozofická reflexia nemá zaoberať popisovaním historických príčin ich vzniku, ale „všeobecnou štruktúrou ľudského chápania“ a v rámci nej povahou intersubjektívnych vzťahov medzi ľuďmi, ktoré rieši etika. „Všetky ľudské spoločenstvá mali voľajaké presvedčenia o tom, ako sa majú k sebe navzájom ľudia správať.“ (Tugendhat 2007, 206). Základ egalitarizmu potom nespočíva v často opakovanom predsudku, že by všetci ľudia mali mať rovnaké povinnosti k všetkým ostatným ľuďom, ale v presvedčení, „že voči všetkým ľuďom existujú určité minimálne záväzky“ (tamže).

Je to práve toto povedomie dejinne zažitého antiegalitarizmu pred a počas II. svetovej vojny v jeho určujúcom konflikte „práva silnejšieho“ s „mocou práva“, ktoré lemuje aktuálne civilizačno-politické úvahy okolo základného fenoménu západnej civilizácie – egalitarizmu. Počnúc egalitárnym nárokom na individuálnu spásu duše až po moderné liberálne teórie spravodlivosti lemuje tento ľudský fenomén až príliš ľudský paradox: rovnosť v zodpovednosti (za seba a vo vzťahoch k iným). Je podmienkou možnosti vstupu do intersubjektívne „kolektívnej praxe“. No eticko-právny predpoklad „moci práva“ sa opiera o egalitárny koncept *obmedzovania vlastných záujmov* v prospech verejného dobra a zakladania možnosti dobrého života na rovnakom rešpektovaní záujmov iných vo vzájomnom uznaní sa. Takto výklad zodpovednosti a slobody sprevádza ako negatívna fólia opačná možnosť „ideálu zodpovednosti“: možnosť neohraničeného sledovania privátnych záujmov ako výsadný znak slobody individuálnej sebarealizácie, ktorá stojí nad verejným dobrom. Takáto maximalizácia úžitku z ego-konania izolovaného jednotlivca sa uskutočňuje v zásade vždy na úkor iných – deje sa v konečnom dôsledku ako antiegalitárna vôľa k moci. Táto zásadná ambivalentnosť dvoch ideálov slobody raz ako nárok na obmedzovania vlastných záujmov a raz ako ich maximalizácia v ego záujme, sa skrýva pod

[2] Slovenský preklad tejto eseje vyšiel pod názvom *Vôľa k moci. Hitler a Nietzsche* v týždenníku Slovo 14.11.2001. Preložil M. Muránsky.

jedným pojmom „egalitárnej zodpovednosti“ a je prítomná už na počiatku jej vzniku[3]. Ako pochopiť funkciu rovnosti na pozadí tohto sporu?

Zmluva vo vlastnom záujme

Tugendhat sa opiera egalitaristický normatív kantovsky založenej „etiky úcty“ v jej politickom uchopení. V tejto jednoduchej vete je zahrnutá zásadná otázka: „Existuje niečo, tak znie otázka, čo nás prirodzeným spôsobom motivuje podriadiť vlastné záujmy zohľadneniu záujmom nielen našich príbuzných a priateľov, ale záujmov všetkých ostatných, pričom [...] otázku, kto konkrétne sú všetci ostatní, nechám zatiaľ otvorenú?“ (Tugendhat 1992, s. 374). Ak neberieme do úvahy etiku cnosti, potom existujú len dva osvietenecké prúdy, ktoré dávajú na túto otázku pozitívnu odpoveď: kontraktualizmus a utilitarizmus. Pripomeňme, že utilitaristický koncept predpokladal 1. univerzálnu ľudskú prirodzenosť, vybavenú altruistickým a egoistickým motívom; 2. s kalkulom rozhodovania na základe uprednostnenia tej alternatívy konania, v ktorej je celkovo obsiahnuté viac šťastia a menej utrpenia pre väčšinu ľudí, aj keby niektorí z nich museli trpieť viac ako väčšina.

Kontraktualizmus rieši práve posledný menovaný problém, totiž, toto utrpenie sa vždy odohráva v 1. os. singuláru a po 2. svetovej vojne bolo vždy sprevádzané aj možnosťou kolektívne zorganizovanej genocídy, a preto aj *nespravodlivého* utrpenia kolektívne predurčených jednotlivcov. Žiaľ, téma, ktorá je opäť a znova s nami. To, čo klasickému utilitarizmu chýba, je kritérium spravodlivosti. Spravodlivé rozhodnutie, počnúc Aristotelom, treba vždy vedieť *prakticky zdôvodniť* a nielen *altruisticky precítiť*, pretože raz sa dá cítiť, inokedy nie. Kontraktualizmus rieši teda oba problémy tým spôsobom, že sa zakladá na uzatvorení fiktívnej spoločenskej zmluvy medzi jednotlivcami a na vzájomnom vyžadovaní dodržiavania pravidiel kooperácie. Základným motívom ich dodržiavania, ktorý je zároveň spoločný pre každého člena spoločnosti, je jeho *vlastný záujem*. Tugendhat poukazuje na zdravo-rozumový základ kontraktualizmu odkazom na tzv. zlaté pravidlo konania, podľa ktorého platí: nerob to, čo nechceš, aby druhí robili tebe. Obdobu takéhoto pravidla možno podľa nemeckého povojnového filozofa nájsť v každej nám doteraz známej kultúre.

Kritickým problémom tejto koncepcie je jej *účelová racionalita*, čiže základné limity konania, ktorého prvým a posledným motívom je vlastný ego záujem. „Zatiaľ čo utilitarizmus sa zakladá na altruistickom pocite, kontraktualizmus sa opiera o egoistické záujmy“ (Tugendhat 1993, s. 376). A to hneď v dvoch rovinách: kolektívnej a individuálnej. V kolektívnej rovine každá, aj kriminálne motivovaná kooperácia vyžaduje dodržiavanie kvázi-etických štandardov. Klasickým príkladom skupinového konania, so silným kvázi-etickým kódexom, je mafia.

Ukotvenie kooperácie v ego záujme má aj na individuálnej rovine svoj vážny metodický problém, ktorý je dnes známy ako otázka tzv. čierneho pasažiera. Význam a kritická pointa vo vzťahu ku kontraktualizmu tu pramení z každodennej skúsenosti, podľa ktorej racionálny egoista dodržiava pravidlá spolupráce *len v tej miere, v akej sú preňho výhodné*. Pokiaľ však vznikne príležitosť ich porušenia v prospech vlastnej egoistickej výhody, racionálny egoista ju spravidla využije pod podmienkou, že riziko vonkajšej sankcie je menšie než egoisticky ulúpený zisk. „Proti kontraktualizmu

[3] Axel Honneth v prvej časti *Práva slobody* systematicky sleduje túto dvojznačnosť významu autonómie/slobody, keď explicitne rozlišuje medzi ideálom individualistickej sebarealizácie, ktorá stojí ako hodnota nad verejným dobrom a občianskej tradície sebaurčenia, v ktorej každý občan musí vedieť obmedziť v mene verejného dobra svoje záujmy. Por. Honneth 2018, s. 43-64.

bolo preto vždy namietané, že z neho nemôže vzísť žiadna skutočná morálka, len výmenný obchod“ (Tugendhat 1992, s. 374). Problém libertiánskej tradície založenej na sledovaní vlastného záujmu sa vracia v nečakanej antropologickej verzii ako zásadný problém nazad. Na tomuto probléme možno rozumieť zásadne dvojakým spôsobom, ktorý Tugendhat okrajovo zachycuje, ale nediferencuje dostatočne: v, po prvé (I) na jednej strane ako asymetrického „výmenného obchodu“; po druhé (II), v hlbšej perspektíve vôli k moci, a to tak, ako modernú ideu spoločenskej zmluvy pred ním pochopil už Friedrich Nietzsche. Avšak aj on mal historického predchodcu.

Kontraktualizmus ako ekonomická moc

Východisko klasických modelov kontraktualizmu je založené na fikcii prirodzeného – predspoločenského – stavu ako modelu *pôvodnej ľudský situácie*. V ňom vládne vďaka absencii závažného zákona „vojna všetkých proti všetkým“ alebo anarchia bez pevne vymedzených pravidiel. Navyše, každý z účastníkov tejto fiktívnej situácie má svoju vlastnú predstavu, čo je dobré a spravodlivé – čo mu teda patrí a čo si zaslúži. Výsledkom je všeobecná neistota a agresívny alebo agresívne obranný egoizmus. Ako protimotív k tejto všeobecnej neistote a úsilia o vlastnú výhodu je pochopiteľný kontraktulistický motív jej obmedzenia vzájomnou dohodou – spoločenskou zmluvou. Kontraktualistický koncept sa v klasickej realizácii zakladá na konaní a uvažovaní vo vlastnom záujme – v záujme vlastne bezpečnosti a ochrany majetku.

S týmto predspoločenským statusom ľudských práv súvisí zásadný problém, ktorý spočíva v dvojjedinosti práva a nedotknuteľnosti života a vlastníctva. Historicky najvplyvnejším autorom ľudskoprávnej dvojjedinosti práva na život a práva na vlastníctvo je John Locke. V *Druhom pojednaní o vláde* Locke rozvíja svoju teóriu prirodzeného stavu, čím zviditeľňuje pôvodné práva človeka vo význame vlastníctva osoby a výsledkov jeho práce.

Keďže v princípe každý je schopný postarať sa o seba v prirodzenom stave, nerovnosti v bohatstve a chudobe nie sú problémom vlády, keďže každý je už pôvodne „vlastníkom“ podľa výsledkov „práce jeho tela a diela jeho rúk“. Podľa tejto koncepcie slobody sa logicky „nesloboda“ určuje zasahovaním inej osoby alebo ľudí do môjho života. Všetky ostatné prekážky sú vecou zodpovednosti indivídua za seba. To, čo platí vo fiktívnom prirodzenom stave ako dostatok pre každého, neplatí v reálnom čase asymetricky rozdelených zdrojov a majetkovo nerovnovážne zadaných podmienok živobytia „tých hore“ a „tých dolu“.

V tomto východisku sú implicitne prítomné dva vzájomne popierajúce ideály slobody a koncepcie spoločnosti. Pointou jeho výkladu kontraktualizmu je prirodzený stav, v ktorom je už každý vlastníkom zdrojov sebestačného živobytia. Fiktívnym podpisom spoločenskej zmluvy sa len legitimizuje ochrana majetku každého jednotlivého občana, ako keby v reálnom svete bol každý vlastníkom zdrojov na samostatné živobytie. V kombinácii s ideou voľného trhu je potom každé zasahovanie štátu do trhového diania pokladané za zdroj ekonomických kríz na jednej strane a progresívne zdaňovanie je predstavované ako krádež majetku/zisku tých šikovných a talentovaných.

Egocentrizmus vlastných záujmov

K prvému patrí hobbsovský koncept neobmedzeného sledovania vlastných záujmov, pokiaľ ten istý ego motív umožňuje a nebráni aj každému inému človeku (negatívna sloboda). Tu je ideálom autentická

sebarealizácia, ktorá tu platí ako prvá hodnota, povedané Honnethovým jazykom, stojaca vyššie, než verejné dobro. Jej významným predpokladom je, že predzjednaná harmónia záujmov v normatívnom koncepte voľného trhu. Jeho s nadosobným garantom a transcendentálne/prirodzene predpokladaným princípom ponuky a dopytu, ktorý v zásade má aj morálnu regulatívnu funkciu tým, že trhové dianie neriadi ľudská ruka, rozumej štát, nadosobné fungovanie ponuky dopytu riadi a symetricky vyrovnáva vzťahy medzi slobodnými výrobcami. Klasickým autorom tejto koncepcie je John Locke. Pointou jeho výkladu kontraktualizmu je prirodzený stav, v *ktorom je už každý vlastníkom zdrojov sebestačného živobytia.* Fiktívnym podpisom spoločenskej zmluvy sa len legitimizuje ochrana majetku každého jednotlivého občana, ako keby v reálnom svete bol každý vlastníkom zdrojov na samostatné živobytie. V kombinácii s ideou voľného trhu je potom každé zasahovanie štátu do trhového diania pokladané za zdroj ekonomických kríz na jednej strane a progresívne zdaňovanie je predstavované ako krádež majetku/zisku tých šikovných a talentovaných.

Zásadne opačným výkladom problému slobody sa zaoberá práve egalitaristický prístup. Podľa zástancov egalitaristickej koncepcie (Tugendhat, Ralws, Sen) východiskovú situáciou pri podpisovaní fiktívnej zmluvy predstavuje asymetricky rozdelený svet na tých, ktorí nielenže majú prostriedky na samostatné živobytie, ale aj môžu viac alebo menej kontrolovať podmienky nadobúdania živobytia pre tých, ktorí okrem svojej práce veľa iného nevlastnia. Nielen ľudia, ale aj štáty sa potom odlišujú v ich nerovných prístupoch k zdrojom bohatstva, ceny práce, a z toho vyplácajúcej chudoby ako základnej nerovnosti.

Vychádzajúc práve z tejto nerovnosti existuje motivácia prekročiť obmedzenia libertiansko-lockovského princípu slobody ako vlastníctva a konfrontovať ho s egalitárnym právom na život v jeho prakticky samostatnej autonómii. Takáto motivácia k praktickej autonómii spočíva v tom, ako píše Tugendhat, „že sa ľudia boja ódia nespravodlivosti a to súvisí s tým, že pri nespravodlivom systéme noriem je stav svojvôle a moci iba jednostranne prekonaný“ (Tugendhat 2007, 208). Jednostranne v tom zmysle, že aj v krajine politických slobôd môžu byť ľudia bezmocní v širšom, nepolitickom význame a podmienky ich života ovládané inou mocou, než politická svojvôľa – diktátom ekonomickej anonymnej sily.

V takto komplexne pochopenej situácii sú teda pre koncept egalitarizmu rozhodujúce dve inštancie. Osvietenecké „odčarovanie“, čiže zbavenie platnosti tradičnej legitimácie politickej moci silou tradície so základnou otázkou: „ako ináč možno zdôvodniť morálku, ak sa to nedá tradicionalisticky alebo [..] cez *vyššie pravdy*?“ (tamže). Ak zdôvodnenie vzájomných vzťahov medzi ľuďmi nefunguje hierarchicky „zhora“, musí sa pochopiť egalitárne „každý musí pokladať záujmy každého iného za *rovnako* dôležité, ako svoje vlastné“ (Tugendhat 2007a, 209). Klasickým autorom pre tento koncept egalitárnej morálky je Kant, jeho dnešným ekvivalentom je etika rovnakej úcty. Jej predpokladom nie je neobmedzené sledovanie vlastných záujmov, ale ich obmedzovanie princípom svedomia, založenom na uznaní, lepšie povedané, na celoživotnom zápase rešpektovania záujmov každého človeka – o uznanie vlastnej a iného sebahodnoty. Egoizmus preferovania vlastných záujmov a vôľa ovládať iných sú tými hlavnými konkurentmi a motívmi pre vznik antiegalitarizmu v modernej dobe.

Lockov princíp vlastníctva

Tou druhou inštanciou je rešpektovanie asymetrického východiska, v ktorom ide o zánik osobnej moci človeka nad človekom napríklad v podobe vzťahu otrok/otrokár ešte negarantuje rovnosť v základných

právach. Je to práve tento asymetrický prístup ľudí k získavaniu potrebných zručností pre samostatný život, asymetrické rozdelenie rozumej často chýbajúce príležitosti uplatnenia, ktoré sa prejavujú v chýbajúcej voľbe života podľa vlastných preferencií. Spomenutá otázka vzťahu pozitívnej a negatívnej slobody v koncepte ľudských práv sa opäť stáva témou záverečnej časti článku. Tentoraz ako ambivalentný vzťah a problém dvoch základných ľudských práv – práva na život a práva na vlastníctvo.

S týmto predspoločenským statusom ľudských práv súvisí iný zásadný problém, ktorý spočíva v dvojjedinosti práva a nedotknuteľnosti života a vlastníctva. Historicky najvplyvnejším autorom ľudskoprávnej dvojjedinosti práva na život a práva na vlastníctvo je John Locke. V *Druhom pojednaní o vláde* Locke rozvíja svoju teóriu prirodzeného stavu, čím zviditeľňuje pôvodné práva človeka vo význame vlastníctva osoby a výsledkov jeho práce.[4] Už § 4 – 6 zahŕňajú vymenovanie prvých slobôd, ktoré neskôr explicitne formujú právo človeka na slobodu *narábania so svojou osobou a majetkom* podľa vlastného uváženia,[5] keďže zdrojom vlastného majetku každého človeka je jeho práca. Základným predpokladom tejto schémy je pôvodne teologická idea, že Boh ako pôvodca stvoril svet tak, aby „spontánna ruka prírody“ zabezpečila dostatok všetkého, a to nielen pre niektorých, ale pre všetkých ľudí stvorených na obraz Boží. Dôsledkom takejto úvahy je zásadná politicko-filozofická ilúzia prirodzeného stavu, v ktorom sú všetci už *vlastníkmi zdrojov* na samostatné živobytie a v tomto sebestačnom stave zostávajú aj ako budúci občania po fiktívnom podpise spoločenskej zmluvy.

Z tohto bodu vychádza aj Marxova imanentná kritika základného zdroja legitimity trhového kapitalizmu v diele *Kapitál*, v jeho 24. kapitole „Takzvaná pôvodná akumulácia“ (B 741-791). Prostredníctvom „kritického zobrazenia“ legitimizácie normatívnych záväzkov u Johna Locka, podľa ktorých sa vlastníctvo nadobúda „výmenou“ alebo „vlastnou prácou“[6], Marx vie presvedčivo poukázať na protirečenia k vlastnému obrazu buržoáznej nedotknuteľnosti a idealizovanej dostupnosti vlastníctva pre všetkých – keďže pôvodná akumulácia namiesto zmluvného prisvojenia si výsledkov vlastnej práce, si prisvojuje výsledky „cudzej práce cestou násilia a lúpeže“[7]. Na tomto mieste treba poznamenať „že Marxovu štandardnú kritiku egoistickej povahy ľudských práv ako agendy dravých jednotlivcov oddelených od ľudskej podstaty možno brať vážne a to nie len z hľadiska historicko-ekonomických analýz „akumulácie kapitálu“, ktoré neskôr mimoriadne produktívne využil Karl Poalnyi vo *Veľkej Transformácii*. Ale že túto kritiku treba vyzdvihnúť tiež v tom normatívnom rozmere, v akom sa stala vyjadrením kritickej jednostrannosti klasického lockovského konceptu liberálnych práv v zabezpečení života, slobody a majetku, pri ktorom vzniká legitímna otázka, či tento koncept neobhajuje záujmy len jednej skupiny jednotlivcov a ostatné skupiny buď nezohľadňuje, alebo dokonca v spôsobe, akým sú presadzované práva privilegovanej skupiny, ich neohrozuje v ich základných právach. Dôvody, prečo Marx fakticky rozumie pod ľudskými právami len klasický liberálny koncept nezabránili, aby sa jeho kritika – napriek jeho sebapochopeniu – nestala, ako ukazuje Lohmann na inom

[4] Porovnaj dodnes inšpiratívny náčrt Lockovej teórie nadobudnutia vlastníctva (Nozik 1973, 169 – 174).

[5] „Aj keď zem a všetky nižšie stvorenia sú spoločné všetkým ľuďom, predsa má každý človek vo *vlastníctve* svoju *osobu.* Na to nemá nikto iný právo, iba on sám. *Práca* jeho tela a *dielo* jeho rúk, sú, môžeme povedať, tiež právom jeho“ (Locke 1836, s. 116).

[6] „Aj keď zem a všetky nižšie stvorenia sú spoločné všetkým ľuďom, predsa má každý človek vo *vlastníctve* svoju *osobu.* Na to nemá nikto iný právo, iba on sám. *Práca* jeho tela a *dielo* jeho rúk, sú, môžeme povedať, tiež právom jeho“ (Locke 1836, 116).

[7] Lohmann 2018, s. 437-454.

mieste, jedným z hlavných podnetov rozšírenia ľudsko-právnej agendy o sociálne a ekonomické práva. Mimochodom, táto marxovská redukcia je dodnes zásadným problémom kritiky ľudských práv „zľava“ aj „sprava“ kvôli jej jednostrannosti.[8]

Platón o moci nad každým charakterom človeka

Historicky prvým a podľa môjho názoru neprekonateľným autorom kritiky kontraktualizmu je už Platón. V II. knihe jeho *Štátu* sa zaoberá situáciou medzi ľuďmi, ktorí raz konajú bezprávie, inokedy ho musia trpieť ako predpoklad uzavretia fiktívnej zmluvy, podľa ktorej „nebudú bezprávie ani vykonávať ani trpieť“[9]. Tento motív pôvodného stavu existenčnej a právnej neistoty a jej premeny na vzájomne dohodnuté pravidlá, ako by sme dnes povedali, spravodlivej kooperácie, sa opiera o kontraktualistický motív lepšej voľby v záujme každého, podľa ktorého „by bolo prospešnejšie uzavrieť vzájomnú zmluvu“[10]. Platón vzápätí odhaľuje skrytú pascu zmluvy na základe vlastnej a vzájomnej prospešnosti. Takéto zmluvy sú nietzscheovsky povedané, zmluvami medzi rovnako slabými, ktorí ich uzatvárajú „proti svojej vôli, iba z neschopnosti činiť bezprávie“[11]. Platón necháva vstúpiť do hry svoju prenikavú filozofickú metaforu „zázračného prsteňa“. Slobodu robiť, „čo by každý chcel“, reprezentuje predok budúceho kráľa Gyga, v tom čase len pastiera, ktorý po búrke v dutom kovovom koňovi a v ňom ukrytej mŕtvole nadľudskej veľkosti nájde prsteň s čarovnou mocou.

Vďaka nej sa pastier mohol stať neviditeľným, čiže dostal moc zobrať si na trhu čo chcel, ďalej moc počúvať tých, ktorí o ňom hovoria v jeho neprítomnosti, a nakoniec aj mocenské privilégium dostať sa aj do manželskej spálne kohokoľvek, kedykoľvek chcel: ak by išlo o vec, dokázal by zviesť aj manželku kráľa a spoločne s ňou ho nakoniec zavraždiť. Tento dodnes platný realpolitický problém vôle k moci bývalých ponížených a urazených, a pokiaľ sa vedia dostať k moci, budúcich kráľov, vedie Platóna k ďalekosiahlemu uzáveru. „Ak by boli takéto prstene dva a jeden z nich si nastrčil spravodlivý človek a druhý ten nespravodlivý, asi by nebol, ako sa ukazuje, nikto tak zo železa, aby zotrval v spravodlivosti a mal dosť sily nepodľahnúť mamonu cudzieho majetku a nedotýkať sa ho, aj keby mal slobodu napríklad na trhu si bez hanby zobrať čokoľvek by chcel, vchádzať do domu a obcovať s kýmkoľvek by chcel a následne zabíjať či oslobodzovať z pút kohokoľvek by chcel a aj v iných veciach sa správať vo svete ako Boh“[12]. Každý, kto dnes uvažuje o povahe modernej techniky a úsilia o technologicko-digitálnu prevahu z kozmu, by mal poznať jej antropologické pozadie: úsilie ovládať technologickými výhodami, ktoré dnešní králi v menších krajinách často nemajú a budú za túto skrytú slabosť musieť pykať. Nezabúdajme, že tento problém technologickej moci sa deje u Platóna symbolicky na trhu, no v našej situácii definitívne na prísne záujmovo ekonomicky založenom obchodovaní s informáciami pre štáty a proti štátom.

Z tejto povahy všadeprítomnej sily „zázračného prsteňa“, ktorého vlastníka nie je vidno a nie je ani preto jeho konanie trestateľné, vychádza kritika egalitarizmu (ľudské práva) Carla Schmita ako vôle k „utopickej“ moci v podobe „ideálnej“ sociálnej štruktúry, týkajúcej sa všetkých ľudí, žijúcich dnes alebo

[8] Por. Švec 2021, str. 531-542.

[9] Platón, 1990, s. 40.

[10] Tamže.

[11] Tamže.

[12] Tamže.

v budúcnosti. Ich politickým predpokladom by bola podľa Schmitta ohromná koncentrácia moci vo svetovom štáte – predstava, ktorú označuje jednoducho za „hroznú“ (Schmitt 1932, s. 58).

Tugendhat, ktorý ako bývalý Heideggerov študent, dobre rozumie tejto silnej motivácii vôle k moci ako antropologickej konštanty, si preto kladie oprávnenú otázku: aké sú normatívne alternatívy, keď kontraktualistický motív je len variantom skrytej vôle k moci v asymetricky rozdelenom svete silných a slabých – pro forma rovnocenných – občanov moderného sveta? Po hrôzach a genocídach 2. svetovej vojny, kde historická skutočnosť predstihla svojou antihumánnou deštrukciou jej filozofické predstavy a pri plnom vedomí modernej reality inštrumentálnych mocenských vzťahov je pre Tugendhata východiskom odkaz na praktickú racionalitu u Kanta založenú na princípe svedomia. Aj keď na prvý pohľad nič na to neupozorňuje, no tento koncept „svedomia“ Tugendhat rozpracováva v jednom dôležitom aspekte pod priamym vplyvom Heideggerovej filozofie v období Bytia a času. V nadväznosti na Aristotela a jeho primátu vôľovo založenej praxe (konania) v určovaní človeka, Tugendhat vyzdvihuje u Heideggera jeho schopnosť vyjadriť osobitosti špecificky ľudskej vôle.

V pozitívnom význame Heidegger zakladá každý praktický vôľový vzťah človeka vo svete na predpoklade chápajúco/rozumejúcemu vzťahu k sebe samému, vlastným možnostiam konania vo vzťahu k iným ľuďom a k predmetnosti obstarávajúceho sveta. Tugendhat v súlade s Heideggerom používa na označenie tohto chápajúceho vzťahu k sebe samému ako afektívne rozumejúcej evidencie zvládnutých/nezvládnutých možností vlastného konania vo vzťahu k iným a predmetom vlastnej činnosti, termínom „svedomia“.

Liberálny nominalizmus ako „zlá“ európska tradícia

Tugendhat nielen že prijíma Heideggerom hodenú rukavicu, ale môže opätovne kriticky nadviazať na vlastné staršie stanovisko praktickej zodpovednosti za pravdu[13], na ktorom už podstatne skôr založil svoj sémantický koncept intencionality. Takýto intelektuálne poctivý prístup k pravde predpokladá prevzatie zodpovednosti za ňu vcelku. A to je možné len v 1. os. sg. S týmto metodicky zásadným zahrnutím stanoviska hovoriaceho/konajúceho, k tomu, čo sa tvrdí, čo sa pokladá za správne, ale tiež čo si sám želá a čomu verí, je zároveň skrytý osvietenecký motív nedôvery k sile mlčky rešpektovaného, čiže nekritizovateľného primátu „osudového spoločenstva“ nad svojimi členmi na jednej strane. No nezabúdajme a vzhľadom na dnešné podoby kritiky neoliberalizmu, aj na Tugendhatovu druhú normatívnu fóliu – kritiku spoločenstva individuálnych-nominalistických-zmluvných vzťahov.

V takejto formulácii postoja k tomu, čo si želám, viem a cítim, je stále prítomná zlá tradícia britského empirizmu a nemeckého idealizmu, v podobe „vedenia o izolovanom sebe samom, alebo ako sa pekne hovorí, o izolovanom ja“ (Tugendhat 1979, 23). V tejto zlej paradigme izolovaných záujmov izolovaných cudzincov sa nachádza jadro kontraktualistického problému - redukcie pojmu človeka na sumu individuálnych záujmov a vzťahov vo vlastnom záujme. Náuka o svedomí sa má primárne týkať „sociálneho jadra osobnosti“. V tomto zmysle Tugendhatova požiadavka zahrnutia stanoviska hovoriaceho/konajúceho sa netýka len vzťahu k svojmu životu a svojim želaniam, ale súčasne a primárne implicitne zahŕňa stanovisko k tomu, čo *sa* tvrdí, čo *sa* želá a čomu *sa* verí v spoločenstve s inými. Pozornému čitateľovi neušlo, že týmto poukazom na „sa“ je znova v akcii Heidegger a jeho *Man („*Ono sa“) sféra v *Bytí a čas*. Jej opis je veľmi podobný tomu, čo aj Heidegger rozumie pod princípom

[13] Por. Muránsky 2019.

kontraktualizmu, hoci tento termín nepoužíva: každý súperí s každým iným, zároveň sa každý človek má tendenciu nivelizovať sa na každého iného a vďaka takejto diktatúre vôľovej priemernosti vyraďuje princíp vlastnej zodpovednosti zo sféry svojho konania – robí len to, čo *sa* pokladá za správne. Ľudské svedomie ako princíp zodpovednosti v tomto vymedzení však nefunguje izolovane, ale len prostredníctvom spoločnosti s inými. Presnejšie, len na základe zvnútornenia normatívnej a kultúrnej sémantiky sveta a jeho jazyka, ktorý predchádza každému individuálnemu svedomiu, a v rámci ktorého, a prostredníctvom ktorého sa každé „ja" socializuje.

Tento principiálny primát jazyka spoločenstva, v tradičnej fenomenológii „sveta", pred jeho vždy v 1. os j. č. sa odohrávajúcim chápajúcim osvojením, nazýva Heidegger „vrhnutosťou" do bytia („Geworfenheit"). MacIntyre to isté vyjadruje jasnou vetou: „Konajúci človek musí pred aktom rozhodnutia už disponovať existujúcim vokalbulárom hodnôt" (MacIntyre 1995, 224). Pre povojnového filozofa a v predvojnovej fenomenológii excelentne vzdelaného Tugendhata zostáva základnou otázkou tematizácia perspektívy, či tradične povedané horizontu, v rámci ktorej má byť človek socializovaný a má sa chápať ako člen komunity. Odstrašujúcim príkladom radikálnej podoby autoritatívne založenej komunity je nacizmus. Vo svojom poslednom uverejnenom texte „Nacizmus a univerzalizmus" [14] právom označuje nacistickú ideológiu za kvázi-morálne presvedčenie a životný postoj, ktorý tento rodák z Vily Tugendhat v Brne definuje termínom antiegalitarimus[15].

Nacizmus je politickým hnutím, ktorého masový vplyv sa opieral a opiera o učenie o rasovej nadradenosti árijcov nad ostatnými menejcennými rasami. Jeho filozofickým ekvivalentom môže byť aj Nietzscheho učenie o „morálke pánov" a „morálke otrokov" v "radostnej vede". Z tohto príkladu je zrejmé, prečo Tugendhat kladie problém zdôvodnenia etických konceptov ako primeranú otázku filozofie po druhej svetovej vojne. Pre tento druh konfliktu s konzervativizmom je príznačné, že sa MacIntyre síce vymedzuje voči osvieteneckej koncepcii deontologicky založenej morálky pravidiel, ale metodicky mu chýba kritérium na vymedzovanie voči vlastným tieňom konzervativizmu, keď inštrumentálnej povahe modernej spoločnosti kladie ako protiváhu cnosť „patriotizmu", odvodenú od latinského výrazu „patria" (vlasť), ktorý má v nemeckom kontexte („Heimat") zjavne politicky negatívnu konotáciu[16].

Záverom

Na pozadí tejto historicky zažitej skúsenosti znie voľba perspektívy, čo je pre nás lepšie, *buď* na konci dňa príjme mlčky a bez slova svoju „vrhnutosť" do siločiar tradičnej komunity, *alebo* sa kriticky chápajúcim spôsobom začnú členovia spoločenstva vymedzovať a pýtať na dôvody alternatívy, ktoré sú pre nich najlepšie. *Buď* život v asymetrickej závislosti od politickej *alebo* inej moci alebo úsilie o demokratický egalitarizmus v právach človeka na dôstojný život, ktoré sa dajú garantovať len vzájomným rešpektovaním sociálnych hospodárskych práv každého človeka.

[14] Tento text vyšiel ako dodatok k 2. vydaniu poslednej práce, či skôr súboru textov, ktorý bol uverejnený pod názvom *Anthropologie statt Metaphysik.*

[15] Podľa Lohmanna uznanie vysokej hodnoty individualistického sebaurčenia je „ typický produkt liberálnej kultúry, pre ktorú neexistuje vždy v iných kultúrach zodpovedajúci ekvivalent" (Lohmann 1998, s.89). v argumentačnej perspektíve por. Kollárik 2023, s. 23-51.

[16] Por. Fábry 2024, str. 73-85.

Svoj vlastný výklad témy „svedomia“ Tugendhat opiera o *pozitívnu nemožnosť prehĺbenia* kontraktualizmu, ale tiež negovania *konzervatívneho nekritického odmietnutia* osvietenstva ako celku. Posledná menovaná kritika robí MacIntyriho konzervatívne stanovisko neodlíšiteľným od Heideggerovho problému s tridsiatymi rokmi XX. storočia. „To, čo potrebujeme“, tvrdí Tugendhat, „je [preto, - poznámka autora] prirodzený výklad morálnych záväzkov, ktorý prekračuje hypoteticky platné záväzky [..] kontraktualizmu, a súčasne sa neopiera o žiadne transcendentálne východiská či už náboženskej alebo metafyzickej povahy“ (Tugendhat 1992, s. 377).

Podržme aspoň minimálny výsledok Tugendhatovej polemiky s kontraktualistickým princípom vlastného záujmu. Po prvé, prostredníctvom jej výsledku, „výpadku spoločenstva“ v nej, sa vracia do hry MacIntyrova konzervatívna a Marxova ľavicová výčitka liberálne menšinovo vlastníckeho vzťahu k spoločnosti alebo „zabudnutého“ presadzovania záujmov „spoločenstva“ v jeho „pro patria“ založenej konzervatívnej podobe.

Po druhé, vlastným pozitívnym východiskom Tugendhatovej kritiky kontraktualizmu je jej rozpracovanie republikánskeho, národno-štátneho konceptu spoločenstva: v ňom je každý nielen negatívne slobodný od násilia zo strany iných ľudí, ale má mať aj verejne garantovanú schopnosť získavať schopnosti a príležitosti ich uplatnenia. To, čo je skutočne politické v tejto požiadavke, je transformácia uplatňovania súkromného práva jeho podriadením verejnoprávnej regulácie vo verejnom záujme: A to aj z normatívne závažného dôvodu: individuálna nedotknuteľnosť (vlastníctva) sa musí rešpektovať len v takom rozsahu, v akom je zlučiteľná so záujmami a potrebami členov spoločnosti[17].

Lohmann v nadväznosti na Tugendhata však formuluje na pozadí svojich kritických reflexií republikánskej tradície u Kanta a Marxa nové perspektívy ľudsko-právnej agendy, *ktorá prekračuje rámec pozitívneho pojmu slobody.* Požiadavka rešpektovania ekonomických a sociálnych práv človeka sa totiž zakladá na kotraktualistickej báze vzájomnej reciprocity. Z hľadiska rešpektovania r*ovnakých záujmov* všetkých členov de facto vypadáva relevantná časť ľudí, ktorí primárne nepotrebujú podmienky na činnosť, ale najprv na reciprocite úžitkovej hodnoty človeka nezávislú pomoc a podporu spoločenstva pri zabezpečovaní ich elementárnych potrieb.

Použitá literatúra

FÁBRY, B. (2024). Demokracia a núdzový stav v čase nových biotechnologických výziev. In: Bröstl, A.; Breichová Lapčáková, M. (eds.). *Právny štát, spravodlivosť a budúcnosť demokracie.* Zborník zo Zasadnutia slovenskej sekcie IVR pred 31. svetovým kongresom. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, s. 73–85.

KOLLÁRIK, T. (2023). Je argument od príčiny k účinku naozaj revidovateľný?. In: *Filosofie dnes.* roč. 15, č. 1, str. 23-51.

HEIDEGGER, M. (1927). *Sein und Zeit.* Tübingene: Max Niemeyer Verlag, 438 s.

LOHMANN, G. (1998). Menschrechte zwischen Moral und Recht. In: Gosepath, S.; Lohmann, G. (eds.): *Philosophie der Menschenrechte.* Frankfurt. a. M.: Suhrkamp, str. 62-95.

[17] Por. Palovičová 2018, 11-38.

LOHMANN, G. (2018). Normative und rechtsstaatliche Kapitalismuskritiken und ihre Verdrängung bei Marx. In: *Deustche Zeitschrift für Philosophie.* Roč. 66, č. 4. str. 429- 465.

LOCKE, J. (1823). *Two Treatise of Goverment*. The Works of John Locke - A New Edition, Corrected. In Ten Volumes. Vol. V., Londýn, 216 s.

MURÁNSKY, M. (2023). Republikánska tradícia a ľudské práva (K Lohmannovej kritickej reflexii Immanuela Kanta a Karla Marxa). In *Studia Philosophica Kantiana*: filozofický časopis pre kriticko-rekonštrukčné uvažovanie. Roč. 12, č. 2, str. 94-115.

PALOVIČOVÁ, Z. (2018). Rola individuálnej zodpovednosti v liberálnych teóriách spravodlivosti. In: Smreková, D., (ed.): *Podoby zodpovednosti. Filozofické reflexie o aktuálnych spoločenských problémoch.* Bratislava: Iris, str. 11-38.

POLLMANN, A.; LOHMANN, G. (eds.). (2017). *Ľudské práva. Interdisciplinárna príručka*. Zodpovedný redaktor slov. vydania M. Muránsky. Bratislava: Kalligram, 560 s.

PLATÓN. (1990). *Dialógy*. Prel. Július Špaňár. Bratislava: Tatran

SEDOVÁ, T. (2018). Jánusovská tvár ľudských práv: medzi ľudskou dôstojnosťou a právom mať práva. In: *Filozofia*. Roč. 73, č. 4, str. 318-328.

SEDOVÁ, T. (2020). Filozofický pohľad na ľudské práva. In: *Filozofia.* Roč. 75, č. 7, str. 527-537.

SCHMITT, C. (1932). *Der Begriff des Politischen.* Berlín: Duncker & Humblot, 81 s.

ŠVEC, J. (2019). K historickým zdrojom liberalizmu – medzi politickou ideológiou a filozofickými pojmami. In: *Filozofia.* Roč. 75, č. 5, str. 341-355.

TUGENDHAT, E. (1979). *Selbstbewusstsein und Selbstbestimmung.* Frankfurt nad Mohanom: Suhrkamp. 468 s.

TUGENDHAT, E. (1984). Bemerkungen zu einigen methodischen Aspekten von Rawls' Theorie der Gerechtigkeit. In: *Probleme der Ethik.* Stuttgart: Reclam Verlag, str. 11 – 33.

TUGENDHAT, E. (1992). Die Hilflosigkeit der Philosophen angesichts der moralischen Schwierigkeiten von heute. In: Tugendhat, E. (ed.): *Philosophische Aufsätze*. Frankfurt: Suhrkamp, s. 371-385.

TUGENDHAT, E. (1993). *Vorlesungen über Ethik*. Frankfurt nad Mohanom: Suhrkamp, s. 336-391.

prof. Dr. Phil. Martin Muránsky, PhD.

Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, v. v. i.
Oddelenie výskumu normativity a ľudských práv
Klemensova 2522/19
811 09 Bratislava
martin.muransky@savba.sk
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1986-0460

Dedikácia projektu: Tento článok vznikol v rámci projektu *VEGA2/0118/24 – Sociálna povaha normativity ako východisko vysvetlenia vzťahu individuálnej a kolektívnej autonómie*.

ČASŤ II

Diagnóza krízy: Od politickej moci k úlohe vedy

Diagnóza krízy: Od plitickej moci k úlohe vedy

Súčasný občiansko-politický priestor je poznačený nevídanou dynamikou transformácií, ktoré odhaľujú slabé miesta štandardných modelov moci. Tradičné inštitúcie, ktoré sa opierali o stabilitu zákonov, hierarchickú organizáciu a predvídateľnosť rozhodovacích mechanizmov, čoraz viac strácajú svoju schopnosť efektívne regulovať komplexné spoločenské procesy. Tento fenomén sa prejavuje nielen vo forme politickej polarizácie a erózie dôvery v demokratické mechanizmy, ale aj v narastajúcom napätí medzi očakávaniami občianskej spoločnosti a schopnosťou štátu poskytovať relevantné a efektívne riešenia. V takejto situácii sa humanitné a spoločenské vedy dostávajú do centra pozornosti, pretože poskytujú nástroje kritickej analýzy a interpretácie procesov, ktoré by inak zostali skryté v tieni politického rétorického diskurzu. Veda prestáva byť iba pasívnym opisom reality a nadobúda charakter aktívneho analytického aparátu schopného identifikovať štrukturálne napätia. Ide nielen o diagnostiku, ale aj o formovanie konceptuálnych rámcov, ktoré umožňujú pochopiť komplexné interakcie medzi mocou, inštitúciami a spoločenskými dynamikami.

V tomto kontexte sa epistemologická a metodologická robustnosť stáva kritickým faktorom: schopnosť formulovať presné hypotézy, analyzovať dáta a zároveň reflektovať normatívne dôsledky rozhodnutí je základom pre efektívne využitie politickej vedy v procese stabilizácie politických a spoločenských systémov. Ďalším významným aspektom je transformácia samotnej úlohy poznania. Nie je už iba otázkou akumulácie faktov, ale veda sa stáva aktérom, ktorý dokáže prispieť k predikcii možných scenárov, hodnoteniu rizík a identifikácii kritických bodov. Tento presun redefinuje vzťah medzi mocou a poznaním: v spoločnostiach, kde politické mechanizmy strácajú autonómiu a dôveru, sa schopnosť vedy generovať objektívne, empiricky podložené interpretácie stáva základom legitimity a zodpovedného rozhodovania. Naplnenie tejto funkcie vyžaduje nielen interdisciplinárne prístupy, ale aj otvorenosť voči dynamike sociálnych, ekonomických a technologických zmien. Vedomosti prestávajú byť izolovanou doménou akademickej reflexie a transformujú sa do praktického nástroja, ktorý umožňuje navigovať komplexnosť a neistotu súčasných politických a spoločenských kontextov. V dôsledku toho sa humanitné a spoločenské vedy profilujú ako kritický element pri rozvíjaní stratégií adaptácie, prevencie konfliktov a posilňovania spoločenských väzieb. Politológia, medzinárodné vzťahy a politická filozofia ako súčasť sociálnych vied by v tomto prípade mali zohrávať jednu z kľúčových úloh.

Editori

KRÍZA ZASTUPITEĽSKEJ DEMOKRACIE: K VPLYVU EKONOMICKEJ MOCI NA POLITICKÚ MOC V PRIESTORE VEREJNEJ POLITIKY

The Crisis of Representative Democracy: The Influence of Economic Power on Political Power in the Area of Public Policy

Martin Vavruš

Abstrakt: Koncepcia demokracie sa v priebehu stáročí vyvíjala. V jednotlivých štátoch môže mať mierne odlišnú praktickú aplikáciu pre politickú prax. Súčasná demokracia, ktorá je uplatňovaná aj v podmienkach Slovenskej republiky, je postavená na princípoch modernej zastupiteľskej demokracie. Volič v týchto podmienkach nehlasuje o konkrétnych návrhoch, ale volí v periodických voľbách svojich zástupcov. Títo zástupcovia však nemusia reflektovať len na potreby svojich voličov, volebný program, ale aj na skryté ekonomické a finančné tlaky. Vzhľadom na to, že ekonomická moc môže ovplyvniť výsledky prijaté politickou mocou, stáva sa táto téma veľmi významnou, zasahujúcou do podstaty demokracie ako široko akceptovaného konceptu. Predkladaná kapitola sa venuje signifikantnej téme, ktorou je kríza zastupiteľskej demokracie s akcentom na prepojenie ekonomickej a politickej moci v priestore verejnej politiky. Hlavným cieľom kapitoly je podnietiť odbornú i laickú diskusiu o potrebe hľadania riešení ako zachovať esenciálnu podstatu zastupiteľskej demokracie pod tlakom ekonomickej a finančnej sily tretích strán. Kapitola má ambíciu reflektovať na významný vplyv ekonomickej sily na tvorbu verejnej politiky, predovšetkým na celoštátnej úrovni. Taktiež chce aplikovať kritické myslenie vo vzťahu k súvisiacim otázkam politickej praxe.

Kľúčové slová: zastupiteľská demokracia, verejná politika, verejný záujem, ekonomická moc, voľby

Abstract: The concept of democracy has evolved over the centuries. It may have a slightly different practical application for political practice in individual states. Current democracy, which is also applied in the conditions of the Slovak Republic, is built on the principles of modern representative democracy. Under these conditions, the voter does not vote on specific proposals but votes for his representatives in periodic elections. However, these representatives do not have to reflect only on the needs of their voters and the electoral program, but also on hidden economic and financial pressures. Due to the fact that economic power can influence the results adopted by political power, this topic becomes very significant, interfering with the essence of democracy as a widely accepted concept. The presented contribution deals with a significant topic, which is the crisis of representative democracy, with an emphasis on the connection of economic and political power in the area of public policy. The main goal of the chapter is to stimulate professional and lay discussion about the need to find solutions to preserve the essential essence of representative democracy under the pressure of the economic and financial power of third parties. The paper aims to reflect on the significant influence of economic power on the creation of public policy, especially at the national level. He also wants to apply critical thinking in relation to related issues of political practice.

Key words: representative democracy, public policy, public interest, economic power, elections

Úvod

Systém zastupiteľskej demokracie je doposiaľ najprepracovanejším systémom, ktorým ľudstvo od svojej genézy disponovalo. Je osvedčeným, stabilným a uznávaným systémom. Je charakteristický dodržiavaním ľudských práv a slobôd, rešpektom k názorovým oponentom a úzko spätý s deľbou štátnej moci. Avšak teória so svojimi hodnotnými ideálmi, no súčasne pomerne ťažko dosahovateľnými, sa od politickej praxe líši. Aby sme dokázali uchovať zastupiteľskú demokraciu na hodnotách a ideáloch, na ktorých vznikala, je nevyhnutné ju chrániť a brániť pred deformáciami, ktoré môžu spôsobiť predovšetkým ekonomické a finančné vplyvy. Tie sa odrážajú v priestore verejnej politiky. Nasledujúcim textom nemáme za cieľ spochybňovať systém zastupiteľskej demokracie ako taký, práve naopak, chceme uplatnením komplexného a kritického myslenia poukázať na oblasti, v ktorých dochádza k jej deformitám a podnietiť diskusiu o potrebe nevyhnutnosti konštruktívnych legislatívnych úprav s cieľom uchovať zastupiteľskú demokraciu postavenú na pôvodných hodnotách a ideáloch aj pre ďalšie generácie.

Význam verejnej politiky v praxi

Verejná politika sa ako samostatná vedná disciplína začala výraznejšie kreovať v 60. rokoch 20. storočia. Jej vznik ovplyvnili viaceré vedné odbory, s ktorými súvisí a čiastočne prelína svoj predmet skúmania. Ide predovšetkým o politológiu, ekonómiu, právo, sociológiu, príp. ďalšie vedné disciplíny. Za vznikom verejnej politiky ako samostatnej vednej disciplíny stojí snaha porozumieť politickým problémom, ktoré sa dotýkajú verejného záujmu. Vznikla z prirodzenej potreby odbornej i laickej verejnosti porozumieť špecifickým problémom, faktorom, ktoré ovplyvňujú jednotlivé politiky, vzťahom medzi nimi a ich spoločenskými dôsledkami.

Autorská dvojica Hulan a Grejták správne poznamenáva, že do obsahu verejnej politiky neustále vstupujú nové poznatky, ktoré majú zásadný význam pre definovanie tohto problému. Je potrebné pokúsiť sa o jeho vymedzenie, pretože ide o jeden z najzákladnejších pojmov, od ktorých sa odvíja úroveň riadenia spoločnosti. Verejnú politiku vymedzujú ako disciplínu, ktorá prepracúva a aplikuje výkladové rámce sociológie, ekonómie, politických vied, práva, teórie riadenia a ďalších odborov k analýze a prognózne procesov formovania a uplatňovania verejného záujmu, ktorý je naviazaný na riešenie diferencovaných sociálnych problémov. Ďalej dodávajú, že sa venuje predovšetkým inštitucionálnemu sprostredkovaniu týchto procesov verejným, občianskym a do istej miery aj súkromným sektorom v polohe, ktorá je využiteľná politickou praxou (2014).

Na odlíšenie pojmov verejná politika a verejná správa reflektuje Potůček, ktorý rozdiel definuje tak, že verejná politika je tvorbou niečoho nového, čo prekračuje existujúcu prax uplatňovania verejného záujmu a verejná správa zahŕňa už zabehnuté, rutinne sa opakujúce činnosti v rámci vopred stanovených regulatívov (2005).

Aktérmi tvoriacimi verejnú politiku sú predovšetkým politici – prezident, členovia vlády SR, poslanci NR SR, členovia (obzvlášť členovia vedenia) predovšetkým koaličných politických strán, ale súčasne aj opozičných strán, mimovládne organizácie, záujmové skupiny. V prípade regionálnej a lokálnej úrovne sú to predsedovia a poslanci zastupiteľstiev vyšších územných celkov, primátori miest a starostovia obcí, poslanci mestských či obecných zastupiteľstiev, starostovia mestských častí Bratislavy a Košíc, poslanci zastupiteľstiev mestských častí Bratislavy a Košíc, vedenie

mimoparlamentných strán, ktoré získalo v jednotlivých regiónoch svojich volených zástupcov. V rámci Slovenska má nepochybne svoj vplyv na verejnú politiku aj cirkev. Tento vplyv je na centrálnej úrovni ovplyvnený hodnotovou blízkosťou koaličných strán s konkrétnymi cirkvami. A v neposlednom rade sú to médiá, ktoré sa čoraz častejšie zapájajú a angažujú v politickom priestore. Médiá sa pritom stávajú nielen objektom, ale samotným subjektom politiky, t. j. politiku už nielen sprostredkovávajú, ale aj vytvárajú (Horemuž, 2010. s. 36).

Verejnú politiku je nutné v praxi aplikovať, v tomto kontexte autor Briška pripomína, že štátny aparát je skupinou aktérov, ktorí majú za úlohu technicko-organizačnú prípravu implementácie verejnej politiky schválenej vládou SR. Spomínaný štátny aparát je tvorený skupinou stálych, menovaných a výkonných štátnych zamestnancov (2010). K uvedenému si dovolíme upriamiť pozornosť k faktu, že ide o "stálych" zamestnancov. Tento prívlastok je možné využiť v takom kontexte, ktorý vypovedá o tom, že sú neustále potrební a stáli z hľadiska existencie pracovných miest, funkčného zaradenia. Avšak, nemožno prívlastok "stálych" vzťahovať na konkrétnych zamestnancov. S výmenou vládnej garnitúry prichádza vždy k výmene zamestnancov v rámci štátnej i verejnej správy. Rozdiel je však v rozsahu zmien a v opodstatnenosti takýchto personálnych výmen. Profesionalita, skúsenosti či vzdelanie sú často vynechané pred straníckou príslušnosťou či záväzkami voči tretím stranám, na ktoré poukážeme neskôr. Náš skepticizmus nie je možné vyvrátiť argumentom realizácie výberových konaní, ktoré je možné cez "vhodne" nastavené kritériá a "správny" výber členov komisie/posudzovateľov jednoducho eliminovať ako možnú prekážku.

Je nevyhnutné uvedomiť si, že tvorba a realizácia verejnej politiky predstavuje dynamický a viacdimenzionálny proces, do ktorého vstupuje veľa aktérov, ktorý je taktiež charakteristický mnohými vzťahmi medzi nimi navzájom a vzťahmi medzi ich vnútorným a vonkajším prostredím.

Verejná správa by mala pri tvorbe jednotlivých politík a cieľov sledovať verejný záujem. Tento záujem by samozrejme, okrem iných, mala sledovať aj každá vláda v demokratickom prostredí. Ten je však veľmi náročné definovať. Jednotná definícia neexistuje. Mohli by sme povedať, že zahŕňa očakávania, občanov – voličov, občianskej spoločnosti, ale aj politických strán či cirkví. Zásadný rozdiel oproti súkromnému sektoru je v tom, že súkromný sektor má za cieľ zisk, ekonomický profit. Rozlišuje však aj pojem politický záujem, ktorý je možno definovať ako sústredené, trvalé zameranie občanov či ostatných subjektov spoločenského života na uspokojovanie určitých potrieb v oblasti celkového usporiadania spoločnosti, ale aj vytyčovania smerov a cieľov jej vývoja, princípov jej fungovania, či spôsobu riadenia. Politický záujem má svoju podobu. Je záujmom určitého subjektu, t. j. občana, strany atď. na dosiahnutie určitého stavu politického života spoločnosti. Jeho vznik sa viaže na pôsobenie spoločnosti na subjekty svojho vnútorného, či vonkajšieho prostredia a predstavuje ich aktívny vzťah voči politickému systému (Liďák, Koganová, Lupták, 1996). Svoj politický záujem nebudú mať občania, ktorí nejavia žiaden záujem o verejné dianie (tvorbu verejnej politiky), či právnické osoby, ktoré nesledujú žiaden záujem o ovplyvnenie verejnej politiky – takýchto právnických osôb bude však málo, nakoľko spektrum verejnej politiky je mimoriadne široké a viac či menej sa dotýka veľkej väčšiny právnických osôb na rôznych úrovniach: celoštátnej, regionálnej či miestnej.

Na základe cyklu tvorby verejnej správy predstaveným Beblavým v roku 2002 si môžeme priblížiť, v ktorých "krokoch" môže dochádzať k prejaveniu sa splývania ekonomickej a politickej sily v priestore verejnej politiky:

1. rozhodovanie o prijatí rozhodnutia,

2. definovanie a porozumenie problému,
3. tvorba kritérií na posudzovanie rôznych návrhov,
4. tvorby alternatívnych návrhov,
5. vyhodnotenie návrhov,
6. overenie uskutočniteľnosti riešenia,
7. prezentácia odporúčaní,
8. prijímanie rozhodnutia,
9. príprava realizácie – akčného plánu,
10. realizácia plánu,
11. monitorovanie výsledkov,
12. vyhodnocovanie výsledkov (Beblavý, 2002).

Ekonomická sila skupiny, právnickej osoby či fyzickej osoby dokáže veľmi výrazne ovplyvniť prijímanie politických rozhodnutí. Samozrejme, nemožno ani v tomto smere paušalizovať, vždy o miere a rozsahu konečného rozhodnutia ovplyvneného ekonomickou silou inej fyzickej alebo právnickej osoby rozhoduje samotný politik, ktorý vykonáva svoj mandát alebo politici, ktorí zastupujú nielen svojich voličov, ale aj politický subjekt, ktorému voliči odovzdali svoje hlasy, vďaka ktorým tak získali politický mandát.

Kríza zastupiteľskej demokracie na Slovensku

O zastupiteľskej forme vlády ako o jedinej realizovateľnej forme demokracie vo väčších spoločnostiach sa hovorí už od francúzskej revolúcie, avšak od konca 18. storočia bol pojem „demokracia“ spájaný predovšetkým s formami priamej demokracie (Holden, 1993). Neoddeliteľnou súčasťou demokratickej teórie je zastupiteľská demokracia od 18. storočia. V kontraste s priamou demokraciou býva zastupiteľská demokracia označovaná ako nepriama demokracia. V zastupiteľskej demokracii si občania volia svojich zástupcov, ktorí následne za nich konajú pri politických rozhodnutiach (Dočekalová, Švec a kol., 2010). Napriek paradoxu, že si volič v parlamentných voľbách musí vybrať jednu zo zaregistrovaných volebných listín, vyberá si teda primárne politickú stranu alebo koalíciu politických strán, sekundárne cez preferenčné hlasy odovzdáva svoj hlas konkrétnym kandidátkam a kandidátom, tak parlamentné voľby označujeme ako priame. Kľúčovým faktorom je, že priamo občania rozhodnú o pomere jednotlivých politických síl v Národnej rade Slovenskej republiky, proces nesprostredkúva žiadny iný (nevolený) orgán.

Ku vzťahu demokracie a elít sa dostáva autor Gabaľ, ktorý vychádza z toho, že demokracia môže ustanoviť vládu ako aktívnych a zainteresovaných občanov, tak aj vládu všetkých, ktorých sa dotýka, vrátane apatických a nekompetentných občanov. V takomto kontexte sa vedú spory o charakter demokracie, tu môžeme hľadať rozdeľujúcu čiaru medzi liberálno-demokratickým a rovnostársko-demokratickým chápaním demokracie. Zatiaľ čo liberálni demokrati majú obavy z „masovej“ demokracie – chápanej ako vláda „všetkých“ a zastupiteľská forma participácie s nevyhnutnou existenciou elít, je pre nich najprijateľnejšia. V kontexte vyššie uvedeného si kladieme otázku, do akej miery zodpovedá vznešený ideál demokracie, teda základný princíp formovania a fungovania

občianskej spoločnosti participačnej demokracii, v rámci ktorej v podstate dochádza, či sa nám to páči alebo nie, k manipulácii s masami v prospech elít (In: Kol. autorov, 2003). K uvedenému dodáva: *„Samozrejme, že môžeme veľmi dlho diskutovať o „naivite" demokratických ideálov, ktoré ako sa zdá, nie sú až tak hlboko zakorenené v ľudskej prirodzenosti ako rád o nich človek sníva."* (Gabaľ, 2003, In: Kol. autorov, 2003).

Ak sa pýtame, aký cieľ by mali dosiahnuť politici, resp. k čomu by sa mali počas výkonu svojho mandátu usilovať, tak je to vláda pre ľud, teda vládu v jeho prospech. Autorská dvojica Liďák a Koganová uvádzajú, že tento prospech môže byť hmotný, duchovný, krátkodobý, trvalý atď. V demokracii nemožno obsah verejného prospechu nariaďovať rozhodnutím jedinca alebo skupiny, tento obsah musí byť stanovený zhodou aspoň väčšiny verejnej mienky, verejnej vôle. Kriticky dodávajú, že výkon moci dáva jej vykonávateľom fakticky nadradené "mocenské" postavenie nad občanmi. Každá moc korumpuje a každému človeku je v rôznej miere vlastný sklon k jej zneužívaniu. A dopĺňajú, že na základe skúseností ani najdokonalejšie predpisy a sankcie nemôžu občana ochrániť pred degeneráciou demokratických vzťahov (Liďák, Koganová, 1998).

Parlamentné voľby sa na Slovensku konajú na základe systému pomerného zastúpenia. Ten je podľa profesora Korima charakteristický tým, že sa kreujú pomerne veľké volebné obvody (v prípade SR a parlamentných volieb jeden obvod) a rozdeľovaním poslaneckých mandátov medzi jednotlivé kandidátne listiny (strany). Politické strany predkladajú kandidátne listiny a volič volí v podstate politické strany. Volič síce môže využiť maximálne štyri preferenčné hlasy, no výraznejšie to poradie kandidátov neovplyvní. Ďalej uvádza charakteristiky, ktoré predstavujú slabšie stránky systému, vyberáme:

- komplikuje zvolenie nezávislých poslancov – osobností, lebo tie bez voličskej straníckej podpory iba veľmi ťažko získajú dostatočný počet hlasov, (individuálne takmer nemožné a v praxi sú osobnosti ako herci, vedci, športovci, či iné osobnosti oslovované politickými stranami);
- do značnej miery obmedzuje samostatnosť poslancov, potenciálny kandidát, ktorý chce byť na výhodnej pozícii na kandidátnej listine, je do veľkej miery zaviazaný strane z čoho následne vyplýva, že sa podriaďuje záujmom strany/straníckym záujmom. V praxi sa poslanci cítia byť viac zodpovední politickým stranám ako svojim voličom, a to napriek tomu, že právo konečného rozhodnutia má každý poslanec;
- umožňuje zvolenie i menej schopných, kompetentných ľudí, avšak strane plne oddaných (Korima, 2002).

Systém pomerného zastúpenia odzrkadľuje celkom reálne, skutočné rozloženie, proporcionalitu politických síl. Podporuje vznik a trvanie malých politických strán. Svojou podstatou umožňuje, aby v zastupiteľskom zbore boli zastúpenie aj menšie politické subjekty. V praxi to však vedie k problémom pri zostavovaní vlády. Reprezentantom jedinej politickej strany sa iba veľmi výnimočne podarí získať nadpolovičnú väčšinu v zastupiteľskom zbore. Súčasťou pomerného systému je kvórum, uzatváracia klauzula pre vstup do parlamentu (Nesvadba, 2022). V podmienkach parlamentných volieb na Slovensku je kvórum ustanovené na 5 %. Pri oficiálnej kandidatúre dvoj- alebo trojkoalície sa kvórum zvyšuje na 7 %. Pri štvor a viacčlennej koalícii sa volebné kvórum zvyšuje až na 10 %. Aby sa politické subjekty vyhli zvýšeniu volebného kvóra, väčšie subjekty prenechávajú miesta na svojej kandidátnej listine menším subjektom, avšak nemenia svoj názov (napr. SaS v parlamentných voľbách 2023

prenechala miesta na kandidátnej listine aj OKS, strana SMER-SSD prenechala posledné miesto predsedovi hnutia SOCIALITI.SK, SNS na svojej kandidátnej listine prenechala miesta zástupcom strán ŽIVOT – Národná strana, Národná koalícia, Slovenský Patriot). Druhou možnosťou ako spojiť politické sily a pretaviť ich do kandidátnej listiny, na ktorú sa nevzťahuje vyššie volebné kvórum, je zmena názvu subjektu. Ten sa upraví podľa zloženia konkrétnej kandidátnej listiny, subjektov, ktoré sú jeho súčasťou, napr. v roku 2023 kandidoval subjekt Maďarské fórum – ODS – Za regióny – SRK – DS. Na tento subjekt sa právne vzťahovala štandardná 5 % klauzula, no v skutočnosti išlo o päťkoalíciu). Taktiež sa 5 % kvórum vzťahovalo na neoficiálnu koalíciu MODRÍ – MOST-HÍD. K zmenám názvov subjektov dochádza tesne pred odovzdaním kandidátnych listín, kedy sú ukončené predvolebné rokovania a jednotlivé politické formácie majú svoju finálnu podobu.

S demokraciou ako takou sa v jej základoch spája „moc ľudu“. Avšak tento výraz má eliptický charakter. Tento zvrat možno opísať ako začiatok procesu, ale necháva ho visieť „vo vzduchu“. Moc sa totiž vykonáva ako moc nad niekým a vládnutie predpokladá existenciu ovládaných. Úplná formulácia by mala znieť nasledujúco: demokracia je moc ľudu nad ľudom. To však súčasne znamená, že keď ľud stratí moc, potom vláde nad ľudom hrozí, že prestane byť vládou ľudu. Za achillovu pätu demokracie považujeme voľby. Voľby nie sú vždy slobodné a reprezentácia zasa bezpodmienečne tá pravá (Hulan, Grejták, 2010). Z uvedeného vyplýva, že kľúčový proces, ktorý je potrebné sledovať, sú voľby, to, čo im predchádza, to, kto sa o dôveru voličov uchádza, to, kto a akým spôsobom získal finančné prostriedky na vedenie volebnej kampane, to, kto má za sebou finančných a ekonomických donorov, ktorým bude v prípade zvolenia nútený „získanú podporu splácať“.

O vzniku takýchto "záväzkov" je však potrebné hovoriť buď pri vzniku politického subjektu alebo počas predvolebnej kampane. Samozrejme, predpokladá sa, že na získanie vplyvu na národnej, teda vládnej úrovni, potrebuje ekonomický subjekt disponovať najväčšou ekonomickou silou, pri voľbách do orgánov miestnej samosprávy spravidla s klesajúcim počtom obyvateľov a tým aj menším rozpočtom, s ktorým obec pracuje, postačuje na ovplyvnenie rozhodovania menší ekonomický vplyv. Ak by sme aplikovali naše tvrdenia na vládnu úroveň, tak časť ekonomických elít, záujmové skupiny či iní finanční podporovatelia vložia finančné prostriedky na podporu, predovšetkým na volebnú kampaň subjektu. Politický subjekt financovaný len z členských príspevkov či menších darov členov a sympatizantov nedokáže rozsahom, ale aj profesionálnou realizáciou celej kampane konkurovať výrazne silnejším politickým značkám, ktoré majú prepojenia na skupiny alebo jednotlivcov disponujúcich ekonomickou silou, resp. podporou. V súčasnosti legislatíva ukladá povinnosť každému subjektu, ktorý sa účastní volieb do Národnej rady Slovenskej republiky transparentným účtom, konkrétne ide o zákon o volebnej kampani č. 181/2014 Z. Z., § 3. Rozdiely v prehľadnosti evidencie narábania s finančnými prostriedkami sú medzi subjektmi veľmi veľké. Je však naivné myslieť si, že všetky prijaté finančné prostriedky sú automaticky všetkými subjektmi evidované na transparentných účtoch. Významnú úlohu v tomto procese zohráva senzitívnosť voliča a jeho voličských preferencií, v prípade odhalenia netransparentného financovania predvolebnej kampane. Platí, že pri politických stranách ako SMER-SSD, HLAS-SD, SNS, Republika či Kotlebovci ĽS NS je senzitívnosť z týchto dôvodov zanedbateľná. Nemožno opomenúť aj faktor načasovania odhalenia netransparentného vedenia volebnej kampane. Ak sa tak stane v čase pred samotnými voľbami, v závislosti od vážnosti podozrenia a od politického subjektu to môže ovplyvniť jeho volebné preferencie. Avšak zistenia v čase po voľbách sú často prehliadané, nakoľko v danom období sa pozornosť verejnosti upriamuje na tvorbu vládnej koalície, či personálne a programové nastavenie novej vládnej garnitúry.

Profesor Tóth v kontexte politických strán uvádza, že ide o zoskupenia jednotlivcov, ktorých osobnými ambíciami je podieľať sa na spravovaní spoločnosti a štátu, pričom sú tieto ambície dôležitou súčasťou podstaty strany a z času na čas ukážu, že túžba po moci podmieňuje používanie aj takých praktík, ktoré v občianskom živote nie sú pozitívne hodnotené. Predstavy o úplnej čistote a serióznosti akejkoľvek strany sú naivné, pretože vidina moci a všeobecné používanie rozmanitých prostriedkov vedie k ich uplatneniu aj latentnými politickými idealistami (2007). Iné vymedzenie politickej strany sa spája s dobrovoľným združením občanov k ich účasti na politickom živote, predovšetkým na vytváranie zákonodarných zborov alebo orgánov samosprávy, aby mohli realizovať svoj program (David, 1999).

Profesorka Říchová dodáva, že práve voľby predstavujú najčastejšiu formu účasti na demokracii. Tie sú charakteristické znakom tzv. zastupiteľskej alebo delegovanej demokracie. Pri voľbách občania neprijímajú rozhodnutia, ktoré by priamo ovplyvňovali ich životy, ale volia tých, ktorí takéto rozhodnutia prijímajú v ich mene. V tomto prípade sa vytvára dvojstupňový model rozhodovania, ktorý je svojou vnútornou štruktúrou oveľa zložitejší ako priama demokracia. Dôležitou súčasťou tohto modelu sú politické strany – subjekty, ktoré mobilizujú občanov, agregujú záujmy jednotlivých skupín, prispievajú k artikulácii ich požiadaviek a potrieb. Moderná zastupiteľská demokracia je prakticky nemysliteľná bez politických strán (2012).

Pre nedostatok finančných prostriedkov sa menšie alebo nové politické značky nedostávajú do mediálnej pozornosti, pričom televízne a rozhlasové stanice to odôvodňujú nepoznateľnosťou značky voličmi, resp. veľmi nízkymi preferenciami týchto politických subjektov. Na prekonanie tejto bariéry sú finančné prostriedky nevyhnutné. Samostatnou témou je rozhodovanie sa voliča, ktorý preferuje dva až tri politické subjekty, no svoje finálne rozhodnutie urobí na základe toho, či má politická strana alebo koalícia politických strán reálnu šancu na prekonanie 5 % kvóra znamenajúceho vstup do parlamentu. Občan je v tomto smere silne ovplyvňovaný prieskumami verejnej mienky. Veľkú úlohu pri rozhodovaní tu zohráva i rétorika jednotlivých strán, resp. kultúra ich vyjadrovania sa a kultivovanosť jazykového prejavu predstaviteľov jednotlivých politických strán (Smetanová, Petranová, 2023). Väzby voličov na politické subjekty nie sú na Slovensku zďaleka také silné ako napr. v USA, vo Veľkej Británii či v Nemecku. Mnohokrát sa tak stáva, že volič v rôznych parlamentných voľbách volí iný politický subjekt, resp. vo voľbách do Európskeho parlamentu nekopíruje svoje voličské preferencie z parlamentných volieb alebo nevolí kandidáta na prezidenta podľa odporúčaní straníckej centrály. O jednotlivých mierach následne vypovedajú prieskumy zaoberajúce sa verejnou mienkou a voličským správaním.

Významným determinantom voličského správania je prostredie, ktoré chápeme v sociologickom ponímaní. Autorská dvojica Matis a Martinská k pojmu prostredie uvádzajú, že v širšom význame je možné ho vymedziť ako súbor tých podmienok, v ktorých jednotlivec existuje a je formovaný, myslené sú sociálne skupiny, spoločnosť, ale aj celé generácie. Svoju definíciu prostredia uvádzajú nasledujúco: „Prostredie chápeme ako zložitý, vnútorne diferencovaný systém skutočnosti, ktorý je zdrojom podnetov a priestorom vývoja jednotlivca, sociálnych skupín a jednotlivých spoločností.“ (s. 59-60, 2022). V politologickej rovine prostredie ovplyvňuje názory, politické presvedčenie, politickú angažovanosť a napokon voličské preferencie jednotlivcov, skupín až napokon vypovedá aj o celospoločenských dopadoch.

Za vhodné v kontexte témy krízy demokracie a sociologického aspektu považujeme spomenúť myšlienky Kulašika a Tichej (eds.), ktorí sa tejto téme venujú. Uvádzajú, že spoločnosť je vnútorne diferencovaná na množstvo záujmovo odlišných spoločenských skupín, ktoré môžu byť predstavované

aj politickými stranami. Poukazujú na podstatný fakt, ktorým je problém, ktorý vzniká vtedy, keď sa záujmy niektorých spoločenských skupín odlišujú, sú v protiklade alebo sa dokonca vzájomne úplne vylučujú. Problém dynamicky eskaluje, ak jedna z týchto skupín v procese demokratického uplatňovania svojich záujmov – vystupuje ako skupina reprezentujúca najvlastnejší záujem obyvateľov územia (2014). Autori túto myšlienku prepájajú s územím a rozvojovým a investičným zámerom, dôraz kladú na lokálnu úroveň.

Rovnaký prístup možno generalizovať na politickú prax na celoštátnej úrovni. Hrozbou je ekonomická sila konkrétnej skupiny, ktorá v prípade, že disponuje finančným kapitálom, môže ovplyvniť rozhodovacie procesy, ale aj spoločenský diskurz. Miera impaktu je úmerná finančnej náročnosti, existencii relevantného politického nositeľa týchto myšlienok, cieľov a zámerov, ale aj efektivite zacielenia obsahu politickej komunikácie a jej foriem.

Samostatnou kategóriou sú ekonomické vplyvy zo zahraničia, ktoré prostredníctvom mediálneho obrazu dokážu zásadným spôsobom kreovať verejnú mienku. Ak sa štát nedokáže voči zahraničným vplyvom brániť v kontexte ovplyvňovania podoby politickej reprezentácie alebo tlaku vyvíjanej na túto politickú reprezentáciu, tak je ohrozená podstata štátnej moci, s ktorou je nevyhnutne prepojená charakteristika zvrchovanosti, ale aj suverenita štátu, ktorý prostredníctvom vlastného aparátu a vlastnej legislatívy organizuje celý proces volieb a súčasne naň dohliada. V tomto kontexte je zahraničný ekonomický vplyv mimoriadnou hrozbou. V praxi k zásadným vplyvom zo zahraničia dochádza predovšetkým v štátoch tretích krajín, najmä na africkom kontinente. Ide však o zásadne odlišné socio-politické okolnosti ako sú v prípade Slovenskej republiky. Podstata je však rovnaká, formy môžu byť rozdielne. Obzvlášť zraniteľné sú štáty, ktoré sú súčasťou sféry vplyvu svetovej veľmoci alebo sú ekonomicky na danom štáte závislé.

V demokratickej socio-politickej praxi nemožno vylúčiť politický subjekt alebo politika z verejného diskurzu na základe jeho zahranično-politickej orientácie alebo inklinácie. Tá môže byť v zásade ľubovoľná, ale nevyhnutné je, aby ciele a záujmy, ktoré politik presadzuje, boli v súlade s jeho elektorátom, v prípade niektorých funkcií v súlade s národno-štátnymi záujmami. Možnú finančnú podporu zo zahraničia je nutné overovať v celospoločenskom záujme. Reálne podozrenie je však náročné na preukázanie a môže byť vyhodnocované ako bežná súčasť antikampane. Preto zvýrazňujeme potrebu úpravy legislatívy tak, aby politické strany boli nútené viesť podrobnejšiu evidenciu svojich podporovateľov a darcov, a to ešte skôr, ako začne oficiálna volebná kampaň. Súčasne viesť odbornú diskusiu ako vyhodnocovať skutočné náklady na kampaň každej politickej strany a reálne možnosti znášania jej nákladov z prostriedkov evidovaných na transparentnom účte, z členských príspevkov a finančných príspevkov, ktoré poberajú subjekty, ktoré získali aspoň 3 % hlasov voličov v posledných parlamentných voľbách zo štátneho rozpočtu.

Je veľmi dôležité, aby voliči disponovali kritickým myslením, verifikovali si obsah politickej komunikácie strán a politikov, disponovali kompetenciou identifikovať svoje hodnotové priority, ktoré chcú v procese volieb naplniť a realisticky vyhodnocovali schopnosť politického subjektu či politika uskutočniť navrhované zámery. V tomto kontexte je nevyhnutné, aby základné aj stredné školy na Slovensku reflektovali potrebu občianskej gramotnosti, ktorá spolu s ďalšími kompetentnosťami a zručnosťami bude v praxi viesť k samostatnému rozhodovaniu sa voliča na základe faktov, jeho potrieb a hodnotového presvedčenia. Prehlbovanie občianskej gramotnosti je v súčasťou kurikulárnej reformy, do ktorej postupne budú zapojené všetky základné školy a neskôr aj stredné, ale reálny výstup

pri voličskom správaní a predovšetkým argumentov pri rozhodovaní sa, budeme môcť vyhodnotiť až o niekoľko rokov, kedy títo žiaci nadobudnú volebné právo.

Ako bližšie skúma Bušša (2019), výrazné presuny voličov medzi voľbami sprevádzané často aj ich názorovými posunmi, sú v posledných rokoch na Slovensku aj zbytku EÚ časté. Ale v menšej miere sa odrážajú vo vládnych zostavách. Príkladom je neprijateľnosť nových strán krajnej pravice, ktoré sú napriek značnej popularite „v parlamente vnímané ako neprijateľný koaličný partner. Tým sa Slovensko viac podobá na Nemecko s jeho veľkými koalíciami“ (Bušša, 2019. s 139).

Ekonomickou terminológiu by sme mohli označiť finančných podporovateľov politických subjektov za "investorov", investorov do politických subjektov. Riziko spočíva v tom, že politický subjekt získa menej ako 3 % odovzdaných hlasov, čím podľa zákona 85/2005 o politických stranách a politických hnutiach upravených §25 - §28 vylúčené z nároku na príspevok za hlasy, príspevok na činnosť a vzhľadom na nezískanie mandátov v NR SR, tak ani na príspevok na mandát. Pri prekročení 3 % subjekt síce disponuje určitými finančnými prostriedkami, na ktoré má právny nárok, no oproti politickým subjektom zastúpeným v Národnej rade Slovenskej republiky disponuje dramaticky menším mediálnym priestorom i politickým kapitálom. Možnosti ovplyvniť tvorbu politík na celoštátnej úrovni sú pre mimoparlamentné strany mimoriadne obmedzené, skôr predstavujú symbolickú participáciu (možnosti spočívajú v petíciách, podpore protestných zhromaždení, podpore opozičných kandidátov pri iných typoch volieb atď.).

Politická moc sa primárne dotýka koaličných – vládnych strán, ktoré si spravidla pomerným spôsobom na základe volebných výsledkov prerozdelia jednotlivé rezorty, taktiež post predsedu vlády SR a predsedu NR SR. Nepísaným politickým pravidlom na Slovensku je, že najsilnejšia koaličná strana obsadzuje post predsedu vlády SR a druhá najsilnejšia post predsedu NR SR. Prerozdeľovanie jednotlivých rezortov do gescií jednotlivých strán sa odohráva na rokovaniach po parlamentných voľbách, resp. neoficiálne už počas tzv. volebnej noci, keď sú k dispozícii ešte len neoficiálne výsledky volieb. Už pri týchto rokovaniach sa môže okrem politického kalkulu, ktorým je presadiť v rámci daného rezortu čo najväčší rozsah svojho volebného programu a sľubov voličom, presadzovať motiváciu čo najjednoduchšieho prepojenia politickému subjektu na jemu blízke ekonomické skupiny. A práve takouto "spoluprácou" vrátiť právnickým a fyzickým osobám ich "investície do volebnej kampane".

Pre politickú stranu by mala byť esenciálnym motívom existencie participácia na moci. Výnimkou sú politické strany zúčastňujúce sa na voľbách s inou motiváciou, napr. oslabenie iného politického subjektu, žurnalistami označované ako *"strany zbytočne odčerpávajúce hlasy"*. Napr. v parlamentných voľbách v roku 2023 bolo zaregistrovaných až 25 kandidátnych listín. Z nich deväť nezískalo ani jednu celú desatinu percenta hlasov (Štatistický úrad SR, 2023). Niektoré kandidujúce subjekty do odovzdania kandidátnej listiny nevykazovali žiadnu politickú aktivitu a ani politológom, politickým analytikom a sociológom názvy niektorých subjektov neboli vôbec známe. Neznámi lídri, neexistujúce regionálne štruktúry, či takmer nulová poznateľnosť straníckej značky sa odrážali v neschopnosti zostaviť úplnú 150-člennú kandidátnu listinu. Otázkou zostáva motivácia uhradiť volebnú kauciu, ktorú je povinný uhradiť každý kandidujúci subjekt vo výške 17 000 EUR a následne vkladať finančné zdroje do politickej kampane subjektov, ktoré sa skoro vôbec neobjavujú v prieskumoch verejnej mienky. Výsledky prieskumov straníckych preferencií sú významné aj z hľadiska kreovania obsadenia televíznych volebných diskusií s lídrami. Sledovanosť finálnej volebnej diskusie za účasti volebných lídrov najsilnejších politických strán je neporovnateľná s diskusiami zástupcov strán "II. a III. ligy".

Parlamentné voľby na Slovensku sú procesom, ktorého výsledkom je aj vytvorenie vlády SR. Tá zohráva úlohu aj v kontexte kontroly štátnej správy. Na uvedený fakt upozorňuje Štofko, ktorý uvádza, že ústredné orgány štátnej správy vykonávajú kontrolu v rámci svojich kompetencií na úradoch, ktoré priamo riadia. Jednotlivé ministerstvá riadia štátnu správu a kontrolujú jej výkon v konkrétnom odvetvovom úseku štátnej správy v pôsobnosti orgánov miestnej štátnej správy. Avšak, a to je kľúčové, štátnu správu v celom komplexe jej výkonu, na všetkých úsekoch riadi a kontroluje vláda Slovenskej republiky (Štofko a kol., 2011).

Vo svojej publikácii *Politické strany* profesor Tóth konštatuje, že programové úlohy plnia politické strany stále menej efektívne. Politické strany sa stali nástrojom konzervovania faktorov v ich potenciálnom vývoji a prípadné zmeny realizujú buď pod tlakom potenciálnej krízy, nátlakových skupín, požiadaviek vplyvných medzinárodných organizácií alebo z obáv o úpadok vlastnej dôveryhodnosti medzi voličmi. Dodáva, že ide o progres vynútený a nie programový. Z tohto dôvodu možno dlhodobo sledovať vysokú mieru nedôvery občanov žijúcich v štátoch postavených na liberálno-demokratických pilieroch k politických stranám. Profesor Tóth ďalej tvrdí, že politické strany už vyčerpali svoj progresívny potenciál, a preto v súčasnosti zlyhávajú, pričom toto tvrdenie platí najmä na národnej a veľkomestskej úrovni, miestna samospráva si udržala tzv. ľudovú podobu a zostala tak viac demokratickou (2007).

Na oslabenie vplyvu straníckych centrál a predsedov jednotlivých politických strán a zvýšenie vplyvu voličov na obsadenie poslaneckých klubov preto **odporúčame znížiť podiel preferenčných hlasov potrebných na "prekrúžkovanie sa" kandidáta / kandidátov do NR SR zo súčasných 3 % na 1 %.** Hlas voličov by "vyniesol" mandát väčšiemu počtu osobností a autorít spoločenskej praxe ako je tomu doposiaľ. Taktiež je potrebné počítať s tým, že kandidát na výhodnejšej pozícii na kandidátnej listine mohol, no nemusel, finančne podporiť politický subjekt, za ktorý kandiduje, čím môže (v praxi nikdy presné počty nebudeme vedieť) opäť ekonomický vplyv prerásť ten politický a deformovať tak podstatu zastupiteľskej demokracie v praxi. O počtoch získaných mandátov na základe preferenčného hlasovania vypovedá tabuľka č. 1 uvedená nižšie:

Tabuľka č. 1. Zisk mandátu poslanca NR SR na základe preferenčného hlasovania

Strana	2006	2010	2012	2016	2020
OĽANO	-	-	5	8	7
SMER-SD	0	0	0	0	0
Sme Rodina	-	-	-	0	1
K-ĽSNS	-	-	-	1	4
SaS	-	4	3	0	2
Za ľudí	-	-	-	-	1
SDKÚ-DS	0	1	3	-	-
KDH	4	1	2	-	-
Most-Híd	-	4	2	1	-
SNS	0	1	-	2	-
Sieť	-	-	-	1	-
SMK	2	-	-	-	-
ĽS-HZDS	1	-	-	-	-
Prekrúžkovaní kandidáti	7	11	15	13	15

Zdroj: Plenta, Ďurinová, Odbor parlamentného inštitútu, 2022

Spomínaná nedôvera v politické subjekty sa prejavuje v neúčasti voličov na voľbách v rôznej miere. V posledných parlamentných voľbách dosiahla volebná účasť 68,5 %, a to bola hodnotená ako nadpriemerná. Stále však platí, že viac ako 30 % voličov si cestu k volebným urnám nenašlo, dôvody sú rôzne, avšak nedôvera k politickým stranám je jedným z kľúčových. Občanov, ktorí sa nezúčastnili

parlamentných alebo iných volieb nemožno stotožniť s občanmi bez názorovej či hodnotovej orientácie a ukotvenosti. Za skepsou občanov možno vnímať podľa Geiselbergera aj fakt, že nedisponujú dostatočným kapitálom a politickou mocou, že ich hlas nič nezmení, že o ich záujmy a potreby sa nikto reálne nezaujíma. Toto vedie k stotožneniu sa občanov s názorom, že demokratické hodnoty, európska integrácia či globalizácia prinášajú viac nevýhod ako výhod (2017).

Ako imperatív k zmene fungovania politických strán možno vnímať v kontexte nedôvery v politické strany úspech nezávislých kandidátov a kandidátov bez podpory akejkoľvek politickej strany vo voľbách do orgánov miestnej a regionálnej samosprávy. Je však potrebné podotknúť, že kandidát, ktorý získa potrebnú podporu občanov, aby sa mohol uchádzať vo voľbách o ich hlasy ako nezávislý kandidát, nemusí byť automaticky bez „tichej“ podpory niektorej politickej strany.

Politický kalkul kandidovať ako nezávislý bez politickej značky má svoje opodstatnenie v tom, že takýto kandidát dokáže osloviť aj voličov, ktorí by ho odmietli podporiť, ak by oficiálne kandidoval s podporou konkrétnej strany. Preto vznikajú "zákulisné diskusie" o tichej podpore konkrétneho kandidáta na predsedu samosprávneho kraja alebo primátora mesta, alebo starostu obce od konkrétnej strany. Takto zvolený kandidát sa stáva po svojom zvolení zaviazaný nielen svojim voličom, čo je štandardné v podmienkach systému zastupiteľskej demokracie, ale aj konkrétnej strane. A konkrétna strana môže byť zasa zaviazaná právnickej či fyzickej osobe vyžadujúcej za podporu určité výhody či protislužby. Takýmto spôsobom sa v praxi vzďaľuje spoločnosť od základných hodnôt zastupiteľskej demokracie a priamy mandát od občanov sa stáva počas volebného obdobia sekundárnym vo vzťahu k "záväzkom" voči ekonomickej sile tretích strán, ktoré svojím pôsobením systém zastupiteľskej demokracie deformujú. Riešením je verejná kontrola, garancie efektívneho a objektívneho právneho štátu, ale aj všeobecný tlak verejnosti na dodržiavanie platnej legislatívy, na uplatňovanie politickej kultúry v praxi či odmietnutie kandidáta na verejnú funkciu, ktorý svoj mandát nevykonával nestranne, ale naopak s dôvodnými podozreniami na korupciu, klientelizmus či presadzovanie iných ako verejných záujmov z pozície voleného zástupcu občanov.

Michel Perottino sa vo svojom článku venuje kríze politických strán, ktoré sme opakovane spomínali, nakoľko stranícky systém je neodmysliteľne spojený s demokratickým zriadením v našom geopolitickom priestore. Autor uvádza, že každá doba vníma úlohy politických strán inak a v rôznych dobách majú politické strany rôzne možnosti. Súčasný trend je charakteristický nástupom sociálnych médií a budovaním priamych väzieb medzi politickými lídrami a ich voličmi. Strany ako organizácie, ako kolektívni aktéri, u ktorých je náročné dosiahnutie kompromisu, sú v dnešnej dobe menej akcieschopné ako jednotlivci, ktorí dokážu ovládnuť centralizované skupiny. Ďalej dodáva, že politické strany sú v kríze už od svojho zrodu, no tieto krízy nie sú obrazom politických strán, ale predovšetkým krízou moderných spoločností (2021). Slovenskú republiku a jej societu nemožno z tohto priestoru a doby vyňať. Je však na občanoch ako ďalej s demokraciou naložia a na odbornej verejnosti leží zodpovednosť ako tento systém vylepšiť, urobiť ho transparentnejší, priblížiť ho k svojim základným východiskám a ako ho efektívne brániť pred deformáciami, ktoré prináša predovšetkým ekonomická sila domácich i zahraničných aktérov.

Záver

Predkladanou kapitolou sme v žiadnom prípade nechceli spochybniť význam zastupiteľskej demokracie ako súčasti doposiaľ najlepšieho politického systému. Práve naopak, na udržanie podstaty zastupiteľskej

demokracie je nevyhnutné, aby sa pridržala základných princípov a bola nástrojom správy vecí verejných volenými zástupcami občanov v demokratických voľbách. Kľúčovým fenoménom a sviatkom demokracie sú voľby. Predchádza im zostavenie kandidátnej listiny, volebná kampaň, tvorba volebného programu. Hodnoty, ciele, program i osobnosti, ktoré ich reprezentujú, však musia voliči poznať, aby ich mohli objektívne vyhodnotiť a následne akceptovať alebo odmietnuť. Aby tento proces mohol fungovať, finančné prostriedky zohrávajú nezastupiteľnú úlohu. V dnešnom dynamicky sa vyvíjajúcom svete plného viac či menej pravdivých informácií, by mal občan pri svojom volebnom rozhodovaní brať do úvahy aj spôsob financovania politického subjektu, zostavenie kandidátnej listiny, či transparentnosť narábania s finančnými prostriedkami. Toto si však vyžaduje čas, vedomosti a priestor. Občan by mal premýšľať kriticky, informácie verifikovať a rozhodovať sa na základe racionálnych a vecných argumentov, samozrejme, v kontexte jeho hodnotovej výbavy a ideového nazerania na politický systém a zložky, ktoré ovplyvňuje. Len takto zostane zastupiteľská demokracia nielen deklaratívne, ale reálne postavená na ideách, na ktorých ju stavali naši predkovia a bude amplifikovaná pre ďalšie generácie.

Použitá literatúra

BEBLAVÝ, M. (2002). *Manuál pre tvorbu verejnej politiky.* Bratislava: SGI, Inštitút pre dobre spravovanú spoločnosť. 272 s.

BRIŠKA, F. a kol. (2010). *Teória a prax verejnej politiky.* 1. vydanie. Banská Bystrica: Bratia Sabovci, s. r. o. 282 s.

BUŠŠA, M. (2019). Podobnosti vývoja straníckeho systému na Slovensku a všeobecne v krajinách EÚ. In: *Medzinárodné vzťahy 2019: aktuálne otázky svetovej ekonomiky a politiky.* Zborník príspevkov z 20. medzinárodnej vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 28. - 29. novembra 2019. Bratislava: EKONÓM, Ekonomická univerzita v Bratislave.

DAVID, R. (1999). *Politologie.* Olomouc: Nakladatelství Olomouc. 391 s.

DOČEKALOVÁ, P.; ŠVEC, K. a kol. (2010). *Úvod do politologie.* Praha: Grada. 263 s.

GABAĽ, A. (2003). Občianska spoločnosť. In: Kol. autorov. *Politológia*. Nitra: Enigma. str. 67-86.

GAISELBERGER, H. (2017). *Velký regres: mezinárodní rozprava o duchovní situaci dneška.* Praha: Rybka Publishers. 533 s.

HOREMUŽ, M. (2010). Médiá a politika = Media and Policy: politologická perspektíva problému a vzájomných vzťahov = Political Science Perspective of the Problem and Mutual Relations. In: Matúš, J.; Kollárová, D. (eds.): *Médiá v čase krízy - zodpovednosť a reflexia.* Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, str. 36-44.

HOLDEN, B. (1993). *Understanding Liberal Democracy.* 2. vydanie. Londýn: Harvester Wheatsheaf, 243 s.

HULAN, B.; GREJTÁK, M. (2014). *Vybrané kapitoly z verejnej politiky a verejnej správy.* Žilina: EDIS - vydavateľstvo Žilinskej univerzity v Žiline, 177 s.

HULAN, B.; GREJTÁK, M. (2010). *Vybrané kapitoly z politológie.* Žilina: EDIS - vydavateľstvo Žilinskej univerzity v Žiline, 243 s.

KORIM, V. (2002). *Základy politológie.* Žilina: EDIS - vydavateľstvo Žilinskej univerzity v Žiline, 132 s.

KULAŠIK, P.; TICHÁ, K. (eds.). (2014). *Bariéry a paradoxy demokracie*. České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, 409 s.

LIĎÁK, J.; KOGANOVÁ, V. (1998). *Politológia pre ekonómov.* Bratislava: SOFA, 209 s.

LIĎÁK, J.; KOGANOVÁ, V.; LUPTÁK, Ľ. (1996). *Kapitoly z politológie.* Bratislava: EKONÓM, Ekonomická univerzita v Bratislave, 225 s.

MATIS, J.; MARTINSKÁ, M. (2022). *Základy sociológie.* Žilina: Žilinská univerzita v Žiline, Fakulta humanitných vied, 106 s.

NESVADBA, A. (2022). *Teória štátu.* Bratislava: Akadémia Policajného zboru v Bratislave, 167 s.

PEROTTINO, M. (2021). „Krize“ politických stran a jejich budoucnost. In Cíbik, M.; Mikeš, V.; Rytíř, J. (eds.). *K čemu potřebujeme politické strany?* Praha: Středisko společných činností AV ČR. str. 34 - 42.

PLETNA, P.; ĎURINOVÁ, P. (2022). *Úprava preferenčného hlasovania vo voľbách do NR SR: smerom k silnejším osobnostiam a regionálnym zástupcom?* Bratislava: Kancelária Národnej rady Slovenskej republiky, Odbor parlamentného inštitútu, 31 s.

POTŮČEK, M. a kol. (2005). *Veřejná politika.* Praha: SLON, 399 s.

ŘÍCHOVÁ, B. (2012). *Úvod do současné politologie: srovnávací analýza demokratických systémů*. 3. vyd. Praha: Portál, 208 s.

SMETANOVÁ, E.; PETRANOVÁ, D. (2023). Kultúra v politickom diskurze. In: *Politické vedy v modernom svete.* Trenčín: Trenčianska univerzita A. Dubčeka v Trenčíne, 198 s.

Štatistický úrad SR. (2023). *Voľby do Národnej rady Slovenskej republiky 2023. Hlasy pre politické subjekty.* Online dostupné na: <https://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2023/sk/vysledky_hlasovania_strany.html>.

ŠTOFKO, S. a kol. (2011). *Manažment verejnej správy.* Žilina: EDIS - vydavateľstvo Žilinskej univerzity v Žiline, 206 s.

TÓTH, R. (2007). *Politické strany.* Bratislava: SMARAGD, 128 s.

Zákon č. 85/2005 Z. z. o politických stranách a politických hnutiach.

Zákon č. 181/2014 Z. z. o volebnej kampani.

PhDr. Martin Vavruš, PhD.

Žilinská univerzita v Žiline
Fakulta humanitných vied
Katedra filozofie
Univerzitná 8215/1
010 26 Žilina
martin.vavrus@fhv.uniza.sk

HUMANITNÉ A SOCIÁLNE VEDY V AKTUÁLNYCH KRÍZOVÝCH SILOČIARACH – POLITOLOGICKÁ PERSPEKTÍVA PROBLEMATIKY

Humanities and Social Sciences in the Current Crisis – a Political Science Perspective on The Issue

Jakub Švec, Martin Horemuž

Abstrakt: Žijeme v dobe poznačenej prudkými sociálnymi, kultúrnymi, technickými a technologickými zmenami, ktoré zásadným spôsobom ovplyvňujú spoločenské prostredie a ľudskú existenciu. Od zrodu antickej civilizácie až po súčasnosť civilizačný vývoj a jeho smerovanie podstatným spôsobom ovplyvňovali humanitné a v širšom slova zmysle sociálne vedy. Tie boli nositeľmi poznania, ale najmä spoločenského pokroku nielen v období antiky, renesancie, ale predovšetkým osvietenstva a dynamických premien 19. storočia, ktoré sformovali zárodky modernej spoločnosti so všetkými dnes samozrejmými atribútmi (ekonomické trhové vzťahy, politické a občianske práva, sociálne zákonodarstvo). Prechod na informačnú spoločnosť založenú na moderných technológiách, umelej inteligencii a sociálnych médiách priniesol kvalitatívne nové sociálne, kultúrne a politické riziká. V tejto súvislosti výskumy ukazujú, že príprava študentov na budúcnosť, v ktorej umelá inteligencia tvorí kľúčový prvok mediálnej komunikácie, je nevyhnutnou súčasťou moderného vzdelávacieho procesu (Grupač, Filip, Somr a Maček, 2024). V kontexte politickej moci, ktorá naďalej zostáva rozhodujúcim nástrojom na premenu sociálnej reality, preto dochádza k čoraz častejšiemu nastoľovaniu viacerých naliehavých otázok, ktoré súvisia s miestom, významom a opodstatnením humanitných a sociálnych vied v spoločnosti. Okrem reflektovania výrazných zmien skúmaných oblastí humanitných a sociálnych vied zostáva ich poslanie rovnaké: kritické analyzovanie prebiehajúceho spoločensko-politického vývoja nielen v prísne vedeckej dimenzii, ale tiež v rámci verejného priestoru a diskurzu. Iba tak dokážu humanitné a spoločenské vedy neustále upozorňovať na vznikajúce sociálno-politické hrozby, ako aj nové civilizačné riziká, podstata ktorých neraz smeruje k novodobým formám neslobody a manipulácií.

Kľúčové slová: humanitné vedy, sociálne vedy, politické vedy, spoločnosť, postmoderná doba

Abstract: We live in an era marked by rapid social, cultural, technical and technological changes that fundamentally affect the social environment and human existence. From the birth of ancient civilisation to the present day, the humanities and, in a broader sense, the social sciences have significantly influenced the development of civilisation and its direction. They were the vehicles of knowledge and, above all, of social progress, not only in antiquity, the Renaissance, but above all in the Enlightenment and the dynamic transformations of the 19th century, which formed the germs of modern society with all the attributes that are now commonplace (economic market relations, political and civil rights, social legislation). The transition to an information society based on modern technologies, artificial intelligence and social media has brought qualitatively new social, cultural and political risks. In the context of political power, which remains a decisive instrument for transforming social reality, a number of pressing questions are therefore increasingly being raised concerning the place, meaning and justification of the humanities and, more broadly, the sciences in society. In addition to reflecting the significant changes in the fields of the humanities and social sciences under study, their mission remains

the same: to critically analyse ongoing socio-political developments not only in a strictly scientific dimension, but also within the public space and discourse. Only in this way can the humanities and social sciences continuously draw attention to emerging socio-political threats as well as new civilizational risks, the essence of which often tends towards new forms of unfreedom and manipulation.

Key words: humanities, social sciences, political sciences, society, postmodern era

Úvod

Medzi najstaršie vedné oblasti, ktoré bezprostredne súvisia s oblasťou ľudského poznávania a bádania, sa zaraďujú humanitné a sociálne vedy. Oblasť humanitných a sociálnych vied vo svojom obsahu zahrňuje pomerne široké spektrum vedných odborov, a to od filozofie, práva, histórie, sociológie, psychológie, ekonómie, politológie až po kulturológiu. To poukazuje aj na to, že jednou z veľkých tém súčasnej modernej vedy (a to nielen v oblasti humanitných a sociálnych vied) je tzv. interdisciplinarita vedeckého skúmania. Taktiež môžeme zodpovedne konštatovať, že jedným zo základných a spoločných definičných znakov humanitne a sociálne zameraných oblastí výskumu zostáva ich silný dôraz na antropologickú konštantu a rozmer. Tento rozmer je humanitným a spoločenským vedám od svojho vzniku a formovania prirodzene obsahovo daný. Vychádza z premisy, že človek je nevyhnutne spoločenská a sociálna bytosť, ktorého sociálne správanie nemožno skúmať a poznať cez paradigmy prírodných vied. A je to zároveň človek, ktorý v spoločnosti a v nespočetnom množstve sociálnych interakcií a vzťahov nielen definuje svoje postavenie a miesto, ale aj ovplyvňuje a pretvára sociálne prostredie. Práve táto sociálna podmienenosť individuálneho prežívania a chápania reality, vrátane takých konceptov ako je spravodlivosť, ukazuje na limity čisto abstraktných teórií a zdôrazňuje potrebu zohľadňovať konkrétne sociálne, ekonomické a kultúrne kontexty (Foltin, 2024a). V rámci takéhoto prístupu zohráva dôležitú úlohu aj neformálne vzdelávanie, ktoré rozširuje možnosti získavania vedomostí a zručností prostredníctvom zážitkových, interaktívnych a komunitne orientovaných aktivít (Filip a Somr, 2024). Autori Bočáková, Imrovič, Vavruš dopĺňajú, že od čias buržoáznych revolúcií sú industriálne mnohomiliónové štátom organizované spoločnosti riadené systémom štátnych orgánov a inštitúcií. Štátna spoločensky riadená moc sa tvorí v procese volebnej demokracie, s ktorou je spojená činnosť politických strán a hnutí (2020).

V postmodernej spoločnosti, ktorá je nielen čoraz viac štruktúrovanejšia a tým na porozumenie a poznanie zložitejšia, dochádza vplyvom procesu intenzívnej globalizácie k jej neustálym kvantitatívnym, no najmä kvalitatívnym premenám (Petrusek, 2006). Spolu s novými krízami a sociálnymi rizikami sa vytvára nová, doteraz nepoznaná a neznáma sociálna realita, ktorú je potrebné náležitým spôsobom skúmať a pochopiť (Keller, 2011). V podmienkach permanentného technického rozvoja a digitalizácie, s ktorými je postindustriálna spoločnosť spojená, sa tieto zmeny ešte viac umocňujú. Ako dodáva Majerová a Filip, rozvoj AI spôsobuje, že: „V posledných rokoch sa mení aj spoločenská úloha knižníc – tie sa stávajú čoraz viac miestom skôr sociálnych interakcií, komunitnej spolupráce a celoživotného vzdelávania“ namiesto pôvodnej úlohy úložiska informácií a poznania (Majerová a Filip, 2024). Okrem iného je ním slepá viera a oddanosť v technológie (umelú inteligenciu) a informačné systémy, ktoré sú považované za všeliek na vyriešenie aktuálnych, ale aj budúcich spoločenských, politických či hospodársko-ekonomických problémov a kríz. Takéto nekritické nazeranie na oblasť technického sveta pritom nevyhnutne vo verejnom (mediálnom) diskurze vedie k hlbokému nepochopeniu významu, miesta, ale aj úloh humanitného a sociálneho vzdelávania v

spoločnosti. Tento trend podčiarkuje naliehavosť pripomínania si odkazu mysliteľov, ktorí zdôrazňovali úlohu humanitného vzdelávania pre zdravý vývoj spoločnosti a schopnosť občanov kriticky myslieť a participovať na verejnom živote, ako to robil napríklad T. G. Masaryk (Foltin, 2023, s. 98-99).

Humanitné a spoločenské vedy

K najzaujímavejším a najkomplexnejším sféram ľudského poznania nepochybne patria oblasti spojené s človekom a spoločnosťou. S poukázaním na skutočnosť, že kvintesencia spoločenských a humanitných vied je od počiatku svojho moderného vzniku spojená so skúmaním a poznávaním sociálnej reality, pôsobením jedinca v spoločnosti a fungovaním sociálnych inštitúcií a sociálnych systémov, môžeme tiež konštatovať, že ide zároveň o jednu z najstarších oblastí štúdia a bádania. Už od antiky rezonovali u prvých mysliteľov (filozofické) otázky spojené s existenciou, postavením a miestom človeka v spoločnosti, organizáciou spoločenského a politického života, snahami o vytvorenie ideálneho (spravodlivého) politického a sociálno-ekonomického usporiadania ako i hľadaním odpovedí na základné filozofické kategórie, akými sú dobro, morálka, pravda, etika alebo osobná sloboda (Švec, 2021). Nie inak je tomu aj v súčasnosti, keď sa identické a pritom významovo relevantné otázky opätovne vynárajú, avšak v kvalitatívne a kvantitatívne zmenených socio-kultúrnych ako i politických a hospodársko-ekonomických reáliách. Spoločenský vývoj a technologický rozvoj nastolil v sociologickej perspektíve tzv. postmodernú dobu, ktorá je okrem iných definičných znakov oveľa viac ako v minulosti orientovaná a redukovaná na materiálnu (komerčnú a konzumnú) podstatu jej fungovania a existencie (Beck, 2004). Sociálna, antropologická, morálna, etická, duchovná a kultúrna podstata spoločnosti sa mení vplyvom tempa "doby", a tým sa hľadanie odpovedí na tieto základné sociálne a filozofické otázky stáva čoraz viac naliehavejším. Legitimitu, opodstatnenie ako i pevné miesto v systéme vedeckých disciplín dáva humanitným a sociálnym vedám práve extrémne rýchlo sa meniaca sociálna realita a pohyby v sociálnych štruktúrach vytvárajúce nové sociálne riziká a hrozby (Keller, 2011). Rýchlo sa rozvíjajúce výskumné oblasti a témy sú dnes tzv. sociálne zručnosti a kompetencie (sociálna inteligencia), ktoré umožňujú jednotlivcovi presadiť sa v spoločnosti, dosahovať vlastné ciele, resp. uľahčujú mu interakciu v sociálnej komunikácii. Medzi prístupy, o ktorých sa najčastejšie v súvislosti so vzdelávacím procesom rozpráva a ktorými sa dnes dosahuje vysoká úroveň sociálnej inteligencie, sa zaraďujú predovšetkým kritické a logické myslenie. A práve nástrojmi na ich vedeckú špecifikáciu, ako aj čo najkomplexnejšie poznanie disponujú humanitné a sociálne vedy, ktoré sú zároveň predurčené na ich hlbšie skúmanie a rozpracovanie.

V neposlednom rade je potrebné uvedomiť si, že historickými nositeľmi spoločenského pokroku a sociálnych zmien boli predovšetkým ľudia humanitného vzdelania, umelci, intelektuáli a „učenci" rozvíjajúcimi poznanie v humanitných vedách. Príkladom toho je obdobie humanizmu a renesancie, kladúce dôraz na ľudské hodnoty v človeku, ako aj ľudský rozmer jeho existencie. Práve humanizmus a renesancia znamenali rozvoj takých prírodných odborov (v modernom slova zmysle vied) akými sú astronómia, medicína a matematika. V uvedenom slova zmysle je možné smelo konštatovať, že humanitné vedy boli nielen v minulosti, ale sú aj v súčasnosti nositeľom nielen spoločenského, ale nepriamo aj technického pokroku, keďže vytvárajú priaznivé spoločenské podmienky pre slobodné bádanie a výskum. Nedemokratické politické režimy v moderných dejinách 20. storočia, a nie inak je tomu aj v súčasnosti, vždy pristupovali s mimoriadnou ostražitosťou, nedôverou až nepriateľstvom k intelektuálom a ľuďom s humanitným a sociálnym vzdelaním. Skúsenosť Slovenska s komunistickým režimom medzi rokmi 1948 až 1989 je toho príkladom. Hlavní protagonisti občianskeho odporu a politickej opozície boli z oblasti umeleckého, kultúrneho, filozofického a náboženského disentu

(Štefanica, 2011a). Toto obdobie sa na Slovensku vyznačovalo snahou o podriadenie filozofického, vrátane spoločenskovedného myslenia, dominantnou marxisticko-leninskou ideológiou, hoci postupne, najmä v 60. rokoch, sa objavovali snahy o jej kritiku a reinterpretáciu (Foltin, 2024b, s. 214-216). Spoločensko-vedné odbory, akými sú filozofia, sociológia alebo politické vedy, dokážu najefektívnejšie rozpoznať a odhaliť manipulatívne, perfídne a skryté autoritatívne, ako aj totalitné tendencie sociálnych a politických zoskupení. Predmetom ich štúdia je odhaliť a poukazovať na formy a praktiky sociálneho inžinierstva, ale aj morálneho (hodnotového) relativizmu. Tieto formy sa dnes presúvajú do virtuálneho priestoru, do oblasti sociálnych sietí a médií, ktoré povrchne redukujú sociálnu realitu a zjednodušujú morálny, etický a hodnotový rámec na jednodimenzionálnu dichotómiu (dobrý – zlý, správny – nesprávny, užitočný – neužitočný, potrebný – nepotrebný etc.). A práve v kontexte extrémistických a radikálnych sociálnych skupín a hnutí, ktorých podstata a cieľ smeruje k demontáži demokratického politického systému založeného na pluralizme a občianskej spoločnosti, je potreba a požiadavka humanitne vzdelaných ľudí viac ako naliehavá. Integrálnou súčasťou vzdelávania a výchovy v oblasti humanitných a sociálnych vied je často spomínaná, ale zároveň nie vždy docenená historická pamäť, tiež označovaná ako kolektívna alebo sociálna pamäť. Historickú pamäť si buduje, resp. ňou disponuje každá spoločnosť. Jej podstata spočíva v uvedomení si hodnoty a významu vlastnej minulosti, na pochopení a poučení tejto minulosti (pozitívnych alebo negatívnych historických medzníkov) a zároveň v neopakovaní dejinných tragických chýb a omylov. Historická pamäť podporuje sociálnu súdržnosť, spoločenskú stabilitu a rozvoj, posilňujú národnú (občiansku) identitu, a slúži tiež ako protiklad alebo odôvodnenie prítomnosti.

Napriek tomu sme dnes svedkami toho, že v postmodernej spoločnosti prevládajú silné tendencie humanitné a sociálne vedy vytesňovať a bagatelizovať, a to nielen z hľadiska ich sociálneho prínosu a potrebnosti, ale osobitne z ekonomických dôvodov. V tomto smere pre kritikov humanitných a sociálnych vied stojí na prvom mieste argument, že neprinášajú pre spoločnosť žiadny bezprostredný a okamžite hmatateľný finančný alebo iný komerčný benefit, t. j. nie sú produktívne a "ziskové". Takýto argument je pritom v súlade s nastoleným trendom v spoločnosti, kde sa čoraz častejšie presadzujú prístupy a pohľady, ktoré sú založené výlučne na trhových princípoch a kritériách, akými sú konkurencieschopnosť (životaschopnosť), výkonnosť, hospodárnosť a efektívnosť alebo tzv. „pridaná hodnota". Tieto kritériá sú zároveň najobjektívnejšie merané a porovnávané peňažnými ukazovateľmi. Prípadné spoločenské požiadavky a výhrady, ktoré negujú toto nastavenie, sú odbíjané lakonickým konštatovaním o „nedostatku finančných prostriedkov" alebo o potrebe „zarobiť si na seba". Globalizácia spolu s komercializáciou jednotlivých odvetví hospodárstva zasiahla aj tzv. „neproduktívne" oblasti, akými sú školstvo, výchova a vzdelávanie, umenie a kultúra, šport a sociálna starostlivosť. Výsledkom tohto procesu je, že ekonomicko-finančné aspekty sa následne prenášajú do osobných (sociálnych) vzťahov a interpersonálnych rámcov a úrovní. Do osobných interakcií čoraz častejšie prenikajú vzorce správania, ktoré sú založené na binárnej kalkulácii a účtovnom vyjadrení "má dať/dal". Do množstva vzťahov jednotlivci vstupujú a nazerajú z hľadiska "výhod" a "benefitov". Tie, ktoré neprinášajú vnútorne definované očakávania, opúšťame alebo ich obmedzujeme na minimálnu možnú interakčnú úroveň. Napriek tomu, že dnes neexistujú žiadne sféry a odvetvia spoločnosti, ktorých činnosť by nebola nejakým spôsobom podmienená potrebou a požiadavkou finančných prostriedkov je neprípustné, aby sme spoločenské vzťahy redukovali len na peniaze. Musíme mať totiž neustále na zreteli, že sociálne správanie má aj dimenziu morálno-etickú, prvky osobnej zodpovednosti a vnútorného svedomia (Lajčiaková, 2008). Jedinci totiž vo svojich každodenných rozhodnutiach musia neraz riešiť množstvo morálnych dilem, v orientácii ktorých im pomáha etika, náboženstvo a viera, nadobudnuté socio-kultúrne vzorce správania, získané vo výchovno-vzdelávacom procese, ale najmä

socializáciou v sociálnych inštitúciách (Lajčiaková, 2020). Z uvedených poznatkov vyplýva, že podstata humanitného a sociálneho vzdelávania musí byť orientovaná a nasmerovaná na kultivovanie spoločenských vzťahov, formovanie kultúrneho a vzdelaného človeka integrujúcej v sebe etický a morálny rozmer, a uvedomujúcej si svoju existenciu, poslanie, miesto a zmysel života.

Meniace sa sociokultúrne a politické pomery a podmienky v kontexte humanitných a sociálnych vied

Ako už bolo uvedené, humanitné a sociálne vedy v sebe zahrňujú široké spektrum vedných odborov a disciplín. Ich spoločným znakom je predovšetkým zameranie a orientácia na človeka a spoločnosť, a na jej rôznorodé aspekty a procesy fungovania. Predmetné procesy pritom prebiehajú v čoraz zložitejšom a špecifickejšom socio-kultúrnom a hospodársko-ekonomickom systéme, ktorý je vystavený intenzívnym a neustálych zmenám označovanom aj ako globalizácia. To je jeden z dôvodov, prečo je v humanitných a sociálnych vedách problematické pristupovať k skúmaniu politických, socio-kultúrnych alebo hospodársko-ekonomických javov mechanickým (statickým) analyzovaním a schematickými interpretáciami. Súčasná podoba organizácie sociálnych systémov a vnútorných vzťahov si vyžaduje najmä aplikovateľným spôsobom porozumieť celému komplexu zmien a faktorov práve spojených s faktormi neurčitosti a vysokým stupňom variability. V tomto procese pritom poznávanie vždy pôsobí ako osobitný druh duchovnej činnosti človeka, zameranej na získanie pravdivých, spoľahlivých poznatkov o prírodných, spoločenských javoch a o samotnom človeku ako osobitnej a jedinečnej entite, ktorá je nejakým spôsobom zahrnutá do existencie sveta ako takého. V akomkoľvek type vedeckého poznania človek ako subjekt poznania vystupuje ako sociálna bytosť zaradená do života určitej spoločnosti.

Jedným z kľúčových znakov humanitných a sociálnych vied je nepochybne ich schopnosť byť nositeľom poznania a toho, čo bolo predtým vytvorené v nemateriálnych spoločenských oblastiach (výchova, vzdelávanie, kultúra, umenie, jazyk, identita) a zároveň toto poznanie zachovať. Týka sa to aj takých kategórií – pojmov, akými sú normy, štandardy, ale predovšetkým hodnoty. Všetky tieto pojmy, za ktorými sú konkrétne obsahy, musia mať generačnú kontinuitu. Aby spoločnosť dosahovala rozvoj, musí si uvedomiť, že bez minulosti a jej poznania nie je formovanie budúcnosti či už z hľadiska jedinca alebo spoločnosti možné. Humanitné a sociálne vedy podstatným spôsobom prispievajú k porozumeniu viacerých aspektov fungovania „tekutej“ spoločnosti (slovami sociológa Z. Baumana) z viacerých aspektov: sociálno-kultúrnych, politických, hospodársko-ekonomických, ale aj historických (Bauman, 2002). Zároveň poskytujú odborné poznatky na lepšiu orientáciu v sociálnych problémoch a pri ich riešení. Pevnou súčasťou je poznávanie kultúrneho dedičstva, tradícií a hodnôt, ako aj národnej identity („kto sme“, „kam smerujeme“). Len dôsledné vedecké poznávanie a porozumenie tak „tekutej doby“ vytvára predpoklady pre vnútornú sociálnu súdržnosť a stabilitu spoločnosti, rôznych sociálnych skupín, resp. umožňuje znižovať neustále rastúcu sociálnu polarizáciu a fragmentáciu (Bauman, 2002). Aj týmto spoločenské vedy vytvárajú podmienky pre vzájomnú spoluprácu, resp. k znižovaniu potenciálu sociálnych konfliktov. Výskum v oblasti humanitných a sociálnych vied sa z hľadiska politológie nesústreďuje len na oblasti spojené s teoretickými aspektmi fungovania politických systémov a ústavno-politických inštitúcií. Čoraz intenzívnejšie politickí vedci reagujú na aktuálne a naliehavé témy, ale aj dlhodobé trendy a perspektívy súvisiace s krízovými faktormi demokracie, akými sú extrémizmus a radikalizmus, migrácia a jej sociálne a politické dôsledky, sociálna inklúzia, genderová problematika nerovnosti, výchova a vzdelávanie v procese politickej socializácie, systémy sociálneho zabezpečenia a ich udržateľnosti v kontexte demografického vývoja, kvality života,

regionálnych disparít a mnohé ďalšie (Keller, 2011). Proces modernizácie spoločnosti umožnil a podstatným spôsobom rozšíril diapazón skúmania humanitných a spoločenských vied o ďalšie sféry, akými sú bývanie, výchova a vzdelávanie, sociálna a zdravotná starostlivosť, menšiny a etniká. V politologickej perspektíve je úspešne realizovaný a zvládnutý proces (sociálnej) modernizácie úzko zviazaný s nastolením demokracie, resp. je jedným z jej predpokladov (Inglehart, 2013). Kľúčovými prvkami v procese sociálnej modernizácie sa stali hlboké štrukturálne zmeny (sociálne, politické, kultúrne, technické, hospodárske a ekonomické), ktoré vedú k modernej spoločnosti založenej na kvantitatívnych, ale najmä kvalitatívnych rozdieloch v porovnaní so štruktúrami tradičnej (predmodernej) spoločnosti (Inglehart, 1997). Podľa sociologickej teórie sa moderná spoločnosť odlišuje od všetkých typov tradičnej komunity najmä vysokou úrovňou zovšeobecnenia sociálnych vzťahov a inštitúcií. J. Keller kategorizuje ako podstatné črty modernej spoločnosti: zvyšovanie významu jednotlivca (proces individualizácie v procese liberalizácie), funkčnú diferenciáciu spoločnosti (jej špecializáciu) a napokon proces racionalizácie (Keller, 2007).

Hľadanie príčin, prečo sú humanitné a sociálne vedy na periférii záujmu, resp. sa netešia zodpovedajúcemu rešpektu, prestíži a popularite, nie je výlučne monokauzálne. Tak ako pri akýchkoľvek skúmaných sociálnych otázkach (javoch), sú aj v tomto smere dôvody multikauzálne, mnohovrstevnejšie a svojou hĺbkou štruktúrovanejšie. Navyše ich obsahovú podstatu je potrebné skúmať vždy vo svojej komplexnosti, vnútorných súvislostiach a vzájomnej prepojenosti. Z toho tiež vyplýva nevyhnutnosť interdisciplinárneho, resp. multidisciplinárneho prístupu. Jedna z najčastejšie argumentačne uvádzaných rovín má metodologickú povahu, o čom sa zmieňuje aj predložený text. Touto výhradou je často zdôrazňovaná skutočnosť zo strany vedcov z oblasti prírodných vied, že humanitné a sociálne vedy sú menej špecifické a "presné" ako vedy prírodné. Rovnako častým argumentom sa stáva konštatovanie, že k vedeckému a technologickému pokroku dochádza predovšetkým len vďaka výdobytkom exaktných a prírodných vied. Osobitne v súčasnej spoločnosti – charakterizovanej ako industriálna spoločnosť 4.0 (alebo tiež postindustriálna) sa predpokladom akéhokoľvek progresu stali pojmy ako digitalizácia a technológie. Tie v spoločenskom diskurze nadobúdajú len pozitívne konotácie a stali sa synonymom pokroku. Je nepochybné, že ich aplikovanie a používanie v súčasnosti zásadným spôsobom ovplyvňuje akékoľvek oblasti fungovania, spoločenskú sféru nevynímajúc. Ako ukazujú praktické príklady, efektívna implementácia informačno-komunikačných technológií nevyžaduje rozsiahle investície – podstatná je ich funkčnosť a dostupnosť (Filip, 2018). Na jednej strane technika a technológie majú viesť k uľahčeniu pracovného života, ako aj množstva ďalších ľudských činnosti, a tým dopomôcť získať človeku viac voľného času pre vlastnú sebarealizáciu a rozvoj. Na druhej strane je realita často diametrálne odlišná. Napríklad v rámci výskumov sociológie voľného času sa môžeme stretnúť so závermi, že ľudia majú v uponáhľanej dobe čoraz menej voľného času, resp. jeho trávenie úzko súvisí so životným štýlom. Ten preferuje posun zo spoločenskej do individuálnej a materiálnej (konzumnej) dimenzie využívania voľného času (Chorvát, 2015).

Snaha o prijímanie optiky, že na aktuálne dosiahnutom stupni ľudského rozvoja a civilizácie majú humanitné a spoločensko-vedné disciplíny marginálny, resp. žiadny podiel, sa neraz objavuje v názoroch na ich opodstatnenosť z hľadiska vzdelávania a štúdia. Takýto pohľad a nazeranie na oblasť spoločenských a humanitných vied je však veľmi povrchný a krátkozraký, neberie do úvahy viaceré súvislosti a kontexty, ktoré sú spojené s pohľadom a poznatkami o čoraz viac prepojenom svete. Prírodné a exaktné vedy totiž vyrástli z humanitných vied a filozofie a potrebu (ako aj vhodnosť) nových vedeckých výdobytkov určujú aj humanitné a sociálne vedy. Nemožno ani z pozície prírodných vied

spochybňovať nezastupiteľné miesto „ľudského faktora“ ako hlavného hýbateľa akéhokoľvek spoločenského pohybu. V tomto smere v humanitných a sociálnych vedách hovoríme o tzv. „antropocéne“, teda o svete a sociálnej realite, ktorá je charakterizovaná intenzívnou ľudskou činnosťou a jej bezprostrednými vplyvmi na svet. Nevyhnutnú spoluprácu exaktných a humanitných vied potvrdzujú i slová Richarda Sťahela: „Otázka možností filozofie v novom klimatickom režime (antropocénu) je však stále aktuálna. Predovšetkým sa však potvrdzuje nevyhnutnosť transdisciplinárneho prístupu. To znamená, že filozofický výskum klasických, ale aj úplne nových problémov musí nevyhnutne brať do úvahy poznatky prírodných vied, predovšetkým vied o Zemi“ (Sťahel, 2024, s. 79).

Človek bol, je a bude jedinečná spoločenská a kultúrna bytosť, ktorá vlastnú sebarealizáciu a osobnostné obohatenie nachádza a realizuje v interakcii s inými ľuďmi. Neexistuje alternatíva jeho existencie mimo sociálne štruktúry a inštitúcie. Najvypuklejšie sme sa s tým mohli stretnúť počas pandémie COVID-19, kedy dochádzalo až k prílišnej adorácii techniky a technológií v súvislosti so zvládnutím jej negatívnych dôsledkov. Ako uvádza J. Švec: „Pandemická situácia však priniesla aj príležitosť zamyslieť sa nad starými aj novými hrozbami pre spoločnosť, ako aj nad možnosťami sociálnych a humanitných vied, hoci tie na prvý pohľad vyzerajú v danej situácii ako celkom irelevantné“ (Švec, 2022, s. 127). Zmeny, ktoré v dôsledku uplatňovania reštrikčných opatrení jednotlivými národnými vládami nastali, pritom ovplyvnili každú sféru bežného života človeka. Okrem iného pandémia odhalila a poukázala na vypuklé sociálno-psychologické javy spojené s tým, čomu sa hovorí tzv. psychické (duševné) zdravie. Duševné zdravie a psychické problémy pritom v postmodernej dobe vykazujú neustále rastúci trend a je nimi poznačená čoraz väčšia časť populácie, osobitne mládež a mladí ľudia do 25 rokov (Lajčiaková, 2020). Príčiny týchto porúch sú spojené predovšetkým s psychickým a sociálnym prežívaním a majú podobu depresií, pocitu sociálnej izolácie, strachu a úzkostí. Je možné oprávnene konštatovať, že žiadne „online“ technológie nedokážu symptómy „chorej“ spoločnosti úspešne „vyliečiť“. Táto úloha zostane vždy vo výlučnej pôsobnosti jednotlivých odborov humanitných a sociálnych vied, ktoré zo svojej podstaty a charakteru dokážu uvedené problémy lepšie identifikovať, a zároveň majú k tomu zodpovedajúcu teóriu a metodológiu.

Nemenej dôležitou stránkou, v ktorej súčasné humanitné a spoločenské vedy existujú a pôsobia je verejný priestor, tvorený verejnoprávnymi a sociálnymi (formálnymi aj neformálnymi) inštitúciami. Medzi najviac pertraktované sa aktuálne zaraďujú médiá a sociálne siete, ktoré od základu menia pohľad na okolitý svet. Veľmi závažnou sa stáva úloha médií (mediálneho priestoru) v procese politickej a občianskej socializácie, ale tiež formovania verejnej mienky. Tieto úlohy sú pritom v úzkej prepojenosti so zásadnými zmenami v oblasti sociálneho správania, sociálnej interakcie a spôsobov komunikácie. Humanitné a sociálne vedy pritom nedostatočne tento verejný priestor využívajú, resp. práve vo verejnom priestore by mali aktívnejšie prezentovať svoje výsledky a podieľať sa na spoločenskom diskurze. Ešte v nedávnej minulosti tento priestor predstavoval výlučne sféru univerzít, akademického prostredia a výskumno-vzdelávacích ústavov a inštitúcií. V súvislosti s prechodom a transformáciou ekonomiky, ale aj so zmenou spôsobu, akým sa financujú verejno-právne inštitúcie, dochádza v tomto verejnom priestore k zásadným premenám (Fiala, 2009). Tieto zmeny sú spojené s novými funkciami a úlohami, ktoré sú od univerzít a v širšom slova zmysle vzdelávacích inštitúcií požadované. V minulosti v humanitných a sociálnych vedách v rámci univerzít existovala jednota vedy a výučby. Univerzity predstavovali elitné inštitúcie, v rámci ktorých si samy určovali, čo je vedecké a čo nie, a kde bola ako všeobecne prospešná záležitosť, ktorá má účel sama o sebe, platená z verejných zdrojov, t. j. štátom (Fiala, 2009). Uvedený model ale nebolo možné udržať, a to nielen pre meniacu sa štruktúru spoločnosti,

odlišnú distribúciu moci a prostriedkov a ďalšie faktory, ale predovšetkým preto, že od univerzít začali byť požadované iné úlohy a neskôr mali aj iné podmienky. Museli zvládnuť spoločenskú požiadavku na masové vzdelávanie a predovšetkým boli nútené začať obhajovať svoju činnosť, zdôvodňovať svoje aktivity a samy si zabezpečovať finančné prostriedky na vedeckú činnosť a často aj na výučbu. Tento proces bol sprevádzaný posunom od chápania vedy ako poznania a nadobúdania vedomostí smerom k vede ako výskumu a vývoju s dôrazom na merateľné výstupy a na uplatniteľné poznatky (Fiala, 2009).

Politické vedy vo svetle súčasných spoločenských vied

Politika predstavuje jednu z najdôležitejších sfér verejného života, v rámci ktorej sa rieši otázka moci a predovšetkým jej dynamika a premena v politickom systéme (nadobudnutie a vykonávanie moci, t. j. vládnutie). Moc je vnímaná dynamickým spôsobom, ako schopnosť hýbania so sociálnou realitou. V minulosti to, čo dnes chápeme pod „politikou," bolo integrálnou súčasťou (politickej) filozofie, ktorá otázky moci vnímala staticky, resp. sa zameriavala na interpretácie legitimity moci a výkladu toho, čo je „dobrá" vláda – vládnutie. Predmetom politológie – politickej vedy ako spoločenskovednej oblasti dnes je preto predovšetkým skúmanie a analyzovanie procesov bezprostredne súvisiacich s politickou mocou a politickým rozhodovaním (Říchová, 2000). Politické rozhodovanie sa v moderných politických systémoch realizuje prostredníctvom výstupov politických inštitúcií a ovplyvňuje širokú škálu sociálno-ekonomických a kultúrno-spoločenských oblastí. Aktuálny pohľad na politiku je pritom čoraz viac nútený brať do úvahy rozširovanie počtu aktérov, ktorí vstupujú do politického procesu a jeho rozhodovania. Aj preto je politika, na rozdiel od minulosti, viac vnímaná ako boj za moc a účasť (podieľania) na mocenských vzťahoch. Politológia je relatívne mladá veda, hoci už zaujala jedno z popredných miest medzi ostatnými spoločenskými vedami, vrátane tých, ktoré študujú politiku – historické a politické vedy (politické dejiny, dejiny štátu a práva, história strán a hnutí), politické a právne vedy (budovanie štátu); príbuzné vedy (politická filozofia, ekonómia, sociológia, psychológia, geografia). Blízkosť uvedených disciplín je zároveň nepopierateľná. Aktuálny spoločenský diskurz politických vied je pritom poznačený neustálymi zmenami, prinášajúcich ireverzibilné a kvalitatívne zmeny v sociálno-politických štruktúrach a inštitúciách. V politologickom ponímaní hovoríme aj o kríze demokracie ako aj legitimity súčasnej politiky (politického systému). Politika začína byť čoraz viac vzdialená od ľudí a ich skutočných potrieb, pôsobí príliš odtrhnuto, čím vytvára medzi verejnosťou a politikou rozsiahlu priepasť. Toto odcudzenie môže byť taktiež dôsledkom globálnych ekonomických a politických štruktúr, ktoré, ako argumentujú niektorí teoretici, aktívne prispievajú k udržiavaniu nerovností a k neschopnosti adekvátne reagovať na potreby občanov, čím vzniká otázka o negatívnych povinnostiach týchto štruktúr voči jednotlivcom (Foltin, 2019, s. 613-614). Okrem uvedených zmien v sociálno-politických štruktúrach a inštitúciách je to tiež dôsledkom neustále vzrastajúceho vplyvu nevolených aktérov, lobistických mocenských skupín (finančných skupín) ako aj nastoľovanie princípov a pravidiel formálnej volebnej demokracie na politické rozhodovanie. (Augustin, 2017).

Ako sme uviedli v úvode tejto state, jednou z veľmi častých a frekventovaných kritických výhrad vo vzťahu k humanitným a sociálnym vedám je oblasť nedostatočnej metodológie, nízkeho stupňa exaktnosti – vedeckosti. V spoločenských vedách, resp. sociálnych a humanitných vedách, medzi ktoré oprávnene zaraďujeme aj vedy politické, je proces štruktúrovania a poznávania sociálno-politickej reality mimoriadne náročný. To v konečnom dôsledku vplýva aj na samotnú objektivitu interpretácie reality (politických, sociálnych javov a faktov). Vedecký fakt sa spracúva vždy iba na základe zážitku, konkrétnej, minulej, prítomnej alebo virtuálnej skúsenosti už nejakým zmyslom naplnenej. Pretože pozorovateľ je bytosť spoločenská, je ťažké, nech je jeho epistemologická obozretnosť akákoľvek,

zhodnotiť, do akej miery ním stanovené vyčlenenie, ukazovatele, zvolené premenné, zaznamenané charakteristiky vyjadrujú „vedeckú“ predstavu objektu a do akej miery obavy, hodnoty, záujmy jeho vlastného spoločenského prostredia (Denni, 1999). Táto axióma pritom vedie k známej premise, že miera subjektivizmu, ktorý je prekážkou rozvoja každej súčasnej vedy, je v politickej vede (politológii, sociológii, filozofii) v porovnaní s inými vedami jedna z najväčších. Treba mať však na pamäti, že teórie z oblasti politických vied umožňujú predovšetkým pozitívne poznávanie sociálnej reality. Popisujú ju z hľadiska toho, akým spôsobom skúmané javy v skutočnosti fungujú. Ako pripomína J. Škaloud: „V politickej vede je doteraz takmer vylúčená možnosť experimentu, čo značne komplikuje možnosť vedeckej abstrakcie a objektívnej analýzy. Najmä vývin politických vzťahov sa nedá skúmať ako stabilná veličina. Vedecký výskum prináša informácie o politických, bezpečnostných, vojenských, ekonomických faktoroch v čase, keď už stav objektívnych politických vzťahov je iný ako v čase platnosti tejto informácie“ (Škaloud, 1969, s. 11-12). Sociálne vedy v skutočnom svete stoja pred jedným problémom, a to, že fakty nemožno oddeliť od hodnôt. Ak by sme nemali žiadne hodnoty a nezaujímali by nás hodnoty vo svete, nezaujímali by nás ani žiadne fakty. Nedokážeme totiž postaviť na jednu stranu všetky naše hodnoty, aby sme pozorovali svet čisto ako súbor faktov, neskreslených naším vnímaním a predstavami o tom, čo je na svete správne a čo nie. Sociálne fakty sú pre sociálnych vedcov zmysluplné len vtedy, ak majú hodnotu. Tým sa vysvetľuje, prečo výskum sociálnych faktov takmer vždy prináša rozmanité hľadiská, ktoré spolu vzájomne súperia alebo sú aj v rozpore (Harrington, 2006).

Napriek všetkým týmto výhradám je nespochybniteľné, že súčasné sociálne a humanitné vedy, rovnako tak, ako aj ostatné vedecké oblasti, sú založené na prísnej metodológii vedy. Z povahy a logiky tohto stavu následne vyplýva, že musia pracovať s vedeckými metódami založenými predovšetkým na falzifikácii, verifikácii, resp. interpretácii reality a skúmaných javov tak, ako iné (predovšetkým prírodné a matematické) vedecké odbory a disciplíny (Berg-Schlosser, Stammen, 2000). Tendencia dnešného vedeckého prostredia v tomto smere jednoznačne smeruje k multikauzalite a multidisciplinárnosti výskumu, a tým plne potvrdzuje súčasný stav, ktorý je spojený s množstvom teoretických a metodologických prístupov, a z toho vyplývajúcich vedeckých teórií, konceptov a modelov. Oblasť politickej filozofie, politických vied a politiky pritom nepredstavuje žiadnu odchýlku, práve naopak, tento stav plne potvrdzuje. Na druhej strane monokauzalita má čisto metodologické základy v tom kontexte, že teória skúma spoločné znaky udalostí a javov, pričom čím viac udalostí a javov postihuje, tým menšia bude spoločná skupina znakov.

Záujem o skúmanie organizácie spoločnosti z hľadiska politických inštitúcií bolo doménou sociálnych vied aj v tzv. predmodernom období, realizovaného v rámci politickej a sociálnej filozofie. Politológia predstavuje pomerne mladú vednú disciplínu, ktorá sa sformovala až v priebehu 20. storočia. Slovensko v tomto smere prešlo veľmi špecifickým vývojom. Oblasť politických vied bola po roku 1948 silne zdiskreditovaná ako “buržoázna” veda slúžiaca záujmom vládnucej triedy na ovládnutie „pracujúceho“ ľudu. Na druhej strane nazeranie na politiku bolo realizované cez prizmu filozofie marxizmu-leninizmu. Tá sa stala nielen exaktnou „vedou“ odvolávajúcou sa na objektívne historické princípy vývoja, ale predovšetkým oficiálnou štátnou ideológiou slúžiacou na legitimizovanie komunistickej moci a legalizovanie nedemokratického politického systému (Štefanica, 2011b). Mnoho ľudí stále uvedené „zneužitie“ politológie spája aj s aktuálnym sociálno-politickým a ekonomickým vývojom. Humanitné a sociálne vedy totiž aj v súčasnosti predstavujú veľmi ľahký cieľ „politizácie“ (ideologizácie), čo je pochopiteľné, keďže priamo dokážu identifikovať negatívne a kritické javy v spoločnosti. Po roku 1989 došlo vo všetkých postkomunistických štátoch, vrátane Slovenska, k výrazným systémovým a

štrukturálnym zmenám, ktoré mali predovšetkým veľký vplyv na samotnú zmenu spôsobu chápania termínu „politika“, ale predovšetkým nazeranie na ňu ako na nezávislú a relevantnú oblasť sociálneho skúmania. Politika sa zároveň v tomto prvotnom procese (začiatkom 90. rokov minulého storočia) „vyviazala“ z úzkej sféry stotožňovania s vládou a štátom a pomerne rýchlym tempom sa orientovala a smerovala k tomu, čomu sa hovorí verejný život a verejný záujem (verejný priestor).

Aj keď predmetom politológie ako spoločenskovednej oblasti je predovšetkým skúmanie a analyzovanie procesov (mechanizmu) bezprostredne súvisiacich s politickou mocou a politickým rozhodovaním v rozličných politických systémoch, nemožno limitovať a vymedzovať len na uvedený rozmer. Politické rozhodovanie sa realizuje prostredníctvom výstupov formálnych politických inštitúcií, pričom ovplyvňuje širokú škálu fungovania a činnosti sociálnych, kultúrnych a hospodársko-ekonomických odvetví. Dosah a škála oblastí, ktoré postihuje politika, resp. politické rozhodnutia na jednotlivých úrovniach (európska, národná, regionálna), je vzhľadom na moderný (byrokratický a racionálny) systém organizácie spoločnosti širokospektrálny, takpovediac totálny. V súčasnosti už neexistujú odvetvia alebo sféra, ktorá by nepodliehala systémovej regulácii právnymi predpismi, nariadeniami alebo ekonomickými pravidlami (napr. rozpočty). Riadenie a prijímanie je dnes výsledkom prísne operacionalizovaného (byrokratického v zmysle organizácie) procesu decíznej sféry na príslušnom inštitucionálnom stupni (Petrusek, 2006). Práve z uvedeného dôvodu sú na mieste legitímne otázky o kvalite demokratických inštitúcií, ale najmä otázky o spôsobe výberu a samotnej voľby politickej reprezentácie (politickej elity). To kladie dôraz na nové kategórie a oblasti sociálneho výskumu, ktoré úzko súvisia s nástupom digitalizácie a nových technológií. Sú nimi sociálne zručnosti a sociálna inteligencia, vrátane kritického a logického myslenia.

V kontexte vyššie nastolených otázok nadobúda kľúčovú úlohu v procese výchovy a vzdelávania tzv. mediálna gramotnosť. Nový štýl myslenia v moderných spoločenských a humanitných vedách zahŕňa totiž zmenu charakteru kognitívnej činnosti: jednotu procesov a metód vedeckého poznania, flexibilitu a všestrannosť myslenia, prepojenie intuitívneho, emocionálno-zmyslového, vizuálno-figuratívneho a logické myslenie. Keďže základnou jednotkou, s ktorou jedinec pracuje, zostáva naďalej informácia a všetky ďalšie osobitosti, ktoré s ňou súvisia (spôsob získania alebo podania), tak rozhodujúcou skutočnosťou v tomto smere bude spôsob jej vyhodnotenia a interpretácie. Tradičné médiá v tomto procese zohrávali dlhé obdobie úlohu komunikačného kanála (prostriedku), ktorý sprostredkovával informácie a zabezpečoval pre vládnu moc spätnú väzbu. V posledných rokoch sme však svedkami čoraz častejšieho zapájania a angažovania médií do politiky, t. j. médiá už o politike primárne neinformujú, ale samy ju realizujú. Tzv. nové sociálne médiá, akými sú internet a sociálne siete, predstavujú efektívne a lacný nástroj – zdroj na šírenie informácií akéhokoľvek druhu a obsahu. Pritom na seba v porovnaní s minulosťou (pozn. okrem iného aj v dôsledku oslabovania tradičných sociálnych inštitúcií akými sú rodina, škola a cirkev) preberajú rozhodujúcu socializačnú funkciu, a to aj v oblasti politickej socializácie spočívajúcej vo vytváraní postojov, názorov a hodnôt okrem iného k demokratickému politickému systému a jeho inštitúciám a atribútom (právny štát, ľudské práva a slobody, pluralizmus). Keďže jedným zo základných znakov modernej masovej spoločnosti je záplava, resp. veľký pretlak množstva nepodstatných alebo zámerne zavádzajúcich a manipulatívnych informácií (Petrusek, 2006), nastupuje do popredia naliehavá požiadavka na schopnosť jednotlivca kriticky a logicky myslieť, t. j. rozpoznať tieto informácie z hľadiska ich relevancie, a následne ich posúdiť a vyhodnotiť z hľadiska pravdivosti a objektívnosti. Práve praktické zručnosti nadobudnuté v oblasti mediálnej gramotnosti by mali napomôcť tomu, aby jednotlivci (osobitne mladí ľudia) dokázali odhaľovať manipulácie, hoaxy a dezinterpretácie, ktoré sa predovšetkým v priestore sociálnych médií

a internetu nachádzajú. Tieto sú pritom veľmi často účelovo zamerané na systematické podkopávanie dôvery v inštitúcie demokratického politického systému. Spolu s prechodom k tzv. postdemokracii vyznačujúcej sa vzrastajúcim vplyvom na politické rozhodovanie nevolených aktérov, lobistických mocenských skupín, nastoľovaním princípov a pravidiel formálnej volebnej demokracie, predstavuje veľké sociálne riziko a výzvy budúcnosti (Augustin, 2017). Už dnes sme svedkami toho, ako dochádza k poklese dôvery občanov v ústavno-politické inštitúcie a ich politických reprezentantov, v nedôvere k politickému systému a k vzrastajúcemu demokratickému deficitu v podobe oslabovania štátu a jeho inštitúcií, ale tiež k oslabeniu občianskej spoločnosti sprevádzajúceho poklesom aktívnej (spontánnej) občianskej participácie a angažovanosti. Podľa F. Fukuyamu je jednou z príčin súčasnej krízy vo vnútri postmoderných spoločností (štátov) v tzv. strate sociálneho kapitálu. Neprítomnosť sociálneho kapitálu znamená absenciu vzájomnej dôvery a nahradenie neformálnych inštitúcií a pravidiel formálnymi, ktoré v konečnom dôsledku vedú k atomizovaniu a vyčleňovaniu jedincov, náchylných na extrémne (extrémistické) prejavy (Fukuyama, 2005). Sociálny kapitál je možné charakterizovať ako normy v spoločnosti, ktoré sú založené na dôvere a kooperácii. Ide o určitý potenciál spoločnosti alebo jej časti, ktorý vzniká v dôsledku prítomnosti dôvery medzi jej členmi. Viaceré výskumy vo vyspelých západoeurópskych štátoch a USA, a Slovensko v tomto smere nepredstavuje výnimku, poukazujú na dlhodobý a neustály pokles až stratu sociálneho kapitálu v spoločnosti.

V neposlednom rade netreba zabúdať ani na európsky geografický (geopolitický) rámec humanitných a sociálnych vied. Procesy demokratizácie po páde komunistických režimov v krajinách strednej a východnej Európy spojené s víťazstvom ľudských práv a slobôd vniesli do transformácie postkomunistických spoločností, ale aj do systému medzinárodných vzťahov vysokú mieru optimizmu, aspekty humanizmu a „poľudštenia“ s odkazom, že liberálna demokracia ako univerzálny politický koncept zvíťazila na celom svete a nastáva koniec dejín (Fukuyama, 2007). Pri pohľade na súčasný svet medzinárodných vzťahov poznačený množstvom geopolitických konfliktov, v ktorých figurujú aktéri vyslovene nepriateľsky zameraní voči hodnotám západného sveta a civilizácie, sa však ukazuje, že demokracia, pluralizmus, ľudské práva a občianske slobody nie sú automatické a samozrejmé. Aktuálny vývoj totiž ukazuje, že na ich ochranu a udržanie je potrebné neustále zvádzať boj a usilovať o ich uchovanie. V tomto kontexte je potrebné spomenúť práve hodnotovú oblasť EÚ a jej humanistickú víziu a model spoločnosti. Tá, aj v zmysle svojich cieľov, má podporovať humanistické a pokrokové hodnoty (tolerancia a demokracia, ľudské práva, sociálna solidarita, rešpektovanie kultúrnej, jazykovej a náboženskej rozmanitosti) a jej cieľom má byť zabezpečovať, aby ľudstvo malo úžitok z prebiehajúcich veľkých globálnych zmien a nestalo sa ich obeťou. Je viac ako dôležité, že integrálnou súčasťou tohto ekonomicko-hospodárskeho (geopolitického) spoločenstva je už viac ako 20 rokov aj Slovensko.

Záver

Aj v dynamicky meniacej sa sociálnej realite a zmenených socio-kultúrnych podmienkach zostáva predmet výskumu humanitných a sociálnych vied rovnaký. Napriek nezrozumiteľnosti prínosu spoločenských vied u prevažnej väčšiny populácie nestráca ani v dobe založenej na digitalizácii a technológiách na svojom význame. Zostáva ním štúdium významov, hodnôt, zámerov, presvedčenia a ideí, realizované v ľudskom sociálnom správaní a v sociálne vytvorených inštitúciách (Harrington a kol., 2006). Spoločenské a humanitné vedy predstavujú najvhodnejšiu oblasť pre tvorivé myslenie a analytické schopnosti ako základného predpokladu kritického myslenia, a majú všetky predpoklady na to, aby v čoraz „širšom“ verejnom priestore participovali na verejnom diskurze a ovplyvňovali jeho

smerovanie. Základným predpokladom pochopenia úlohy humanitných a spoločenských vied v modernej spoločnosti zostáva porozumenie a vystihnutie ich podstaty. Úlohu majú v tomto smere oveľa náročnejšiu, keďže predmetom výskumu je neustále sa meniaca sociálna realita v rôznorodej spoločnosti, v ktorej neexistujú jednotné pravidlá správania, ako je tomu bežné v prípade prírodných zákonov. Pritom práve v moderných sociálnych štruktúrach vyznačujúcich sa vysokým stupňom prepojenosti, má ľudské konanie omnoho väčší význam ako tomu bolo v minulosti (Butková, 2018).

Spoločnosť by si mala uvedomiť, že humanitné a spoločenské vedy predstavujú skutočne jediný a relevantný nástroj na pochopenie a poznanie sociálneho systému a veľmi zložitej sociálnej reality, ktorá nás obklopuje, a v ktorom človek žije. Tým najdôležitejším argumentom je totiž skutočnosť, že porozumieť socio-kultúrnemu rozmeru ľudskej existencie nemôžeme bez sprostredkovania špecifického poznania, ktoré nám humanitné a spoločenské vedy ako jediné ponúkajú. Výstižným spôsobom to uvádza Tomáš Halík, ktorý v tejto súvislosti zdôrazňuje skutočnosť, že v humanitných a spoločensko-vedných odboroch a disciplínach nebudeme schopní rozumieť vlastnej kultúre, a tým prevziať zodpovednosť za zachovanie jej identity v globálne sa meniacom svete. Zároveň nebudeme schopní ani porozumieť civilizačným trendom a dostatočným spôsobom vnímať osobitosti a špecifiká iných kultúr, s ktorými sme čoraz intenzívnejšie konfrontovaní (Halík, 2008).

V tomto smere aj aktuálny sociálno-politický vývoj len zvýrazňuje opodstatnenosť a pretrvávajúci význam humanitných a sociálnych vied, bez ktorých by viac ako dvetisíc ročná kontinuita európskej civilizácie a kultúry, ktorá je založená na antickej filozofii, rímskom práve, hodnotách osvietenstva a politického (občianskych práv a slobôd) a ekonomického liberalizmu, dávno neexistovala a zanikla. To je pritom dostatočne silný dôvod, ale aj argument, prečo humanitné a sociálne vedy nemôžu, a ani nesmú "rezignovať" na svoju úlohu v dnešnej, viacerými krízami poznačenej dobe, a to aj v nie príliš žičlivých podmienkach neustáleho bagatelizovania a devalvovania. Uvedená úloha aj napriek tomu zostáva naďalej konštantná: na základe intelektuálnej "poctivosti" pravdivo popisovať a analyzovať aktuálny spoločensko-politický vývoj v jednotlivých oblastiach, na základe empirických poznatkov vnímať a pomenovávať prebiehajúce trendy a identifikovať kľúčové krízové spoločenské javy a nevyhnutne ich chápať a interpretovať vo vzájomných a širších súvislostiach.

Oblasť politických vied ako integrálna súčasť sociálnych vied pritom predstavuje špecifickú vednú disciplínu, ktorá v kontexte vyššie zmienených skutočností nevybočuje z tohto rámca. Cieľom a predmetom politológie zostáva v tomto smere predovšetkým hľadanie odpovedí na naliehavé otázky spojené so súčasnou krízou demokracie, poklesom legitimity a politickej participácie, ako aj snahami o čoraz častejšie vytesňovanie formálnych a neformálnych politických inštitúcií demokratického politického systému a posilňovanie vplyvu na politiku (nevolenými) nevládnymi organizáciami a lobistickými skupinami. Táto premena demokracie sa v politologickej perspektíve označuje aj ako postdemokracia (Augustin, 2017). Širším poslaním politológie musí byť v rámci verejného priestoru a diskurzu naďalej byť v pozícii „kritického korektívu". Iba tak dokáže upozorňovať na nové a skryté sociálno-politické hrozby, ako aj perfídne civilizačné riziká, podstata ktorých smeruje k novodobým formám neslobody a manipulácii. Práve preto sa stáva existencia politických vied v súčasnej spoločnosti v kontexte jej ďalšieho smerovania nezastupiteľná, pričom toto spochybňovanie by mohlo viesť k fatálnym dôsledkom a civilizačným tragédiám.

Použitá litetarutúra

AUGUSTIN, M. (2017). How to Escape from the Dead End of Post-Democracy? In: Bíba, J.; Znoj, M. (eds.). *A Crisis of Democracy and Representation*. Journal of Philosophy, Special Issue, 2017/1. str. 93-111.

BAUMAN, Z. (2002). *Tekutá modernita.* Praha: Mladá fronta, 343 s.

BECK, U. (2004). *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně.* Praha: SLON, 2004. 431 s.

BERG-SCHLOSSER, D.; STAMMEN, T. (2000). *Úvod do politické vědy*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 2000. 372 s.

BOČÁKOVÁ, O.; IMROVIČ, M.; VAVRUŠ, M. (2020). *Politológia a sociálna politika vo vybraných politických stranách*. Nové Zámky: DMC, s. r. o. 112 s.

BUTKOVÁ, T. (2018). *Komentář: K čemu nám jsou sociální vědy?*. [cit. 31.08.2024]. Online dostupné na: <https://www.e15.cz/archiv/komentar-k-cemu-nam-jsou-socialni-vedy-1346012>.

DENNI, B. (1999). Nástroje politickej analýzy. In Grawitzova, M.; Leca, J. (eds.): *Rozprava o politickej vede*. *Politická veda ako spoločenská veda. Politický poriadok.* Prešov: KM – Systém, 1999. 620 s.

FILIP, V. (2018). Praktická ukážka využitia informačno-komunikačných technológií vo vzťahu verejná správa – občan. In: *Mediamatika a kultúrne dedičstvo*: revue o nových médiách a kultúrnom dedičstve. – Žilina: Žilinská univerzita v Žiline. Fakulta humanitných vied. Katedra mediamatiky a kultúrneho dedičstva. Roč. 5, č. 1., s. 1-14. [cit. 28.08.2024]. Online dostupné na: <https://fhv.uniza.sk/mkd_revue/01_2018/01_2018_filip.pdf>.

FILIP, V.; SOMR, M. (2025). Implementation of Non-formal Education in Forms of Environmental Education. In: *Handbook of Ecological Civilization*. Springer Singapore, 2025, s. 1-33. DOI: 10.1007/978-981-97-8101-0_10-1.

FIALA, P. (2009). *Vzestup a ohrožení humanitních a sociální věd*. [cit. 28.08.2024]. Online dostupné na: <https://www.em.muni.cz/tema/1504-vzestup-a-ohrozeni-humanitnich-a-socialni-ved>.

FOLTIN, M. (2019). Zdôvodnenie ľudských práv v koncepcii efektívneho altruizmu. In: *Filozofia*, roč. 74, č. 8, str. 607-621.

FOLTIN, M. (2023). Some ideas about democracy and the importance of education in the work of T. G. Masaryk. In: *Ethics & Bioethics (in Central Europe)*. Roč. 13, č. 1-2, str. 95-104.

FOLTIN, M. (2024a). Limity sociálnej spravodlivosti v kontexte Nussbaumovej teórie spôsobilostí. In: Jesenková, A. (ed.): *Filozofia ako prekračovanie hraníc.* Bratislava: Slovenské filozofické združenie pri SAV, Filozofický ústav SAV, v.v.i., Katedra filozofie FF UPJŠ v Košiciach, 2024. str. 91-108.

FOLTIN, M. (2024b). Transformations and controversies in ethical and moral thinking in Slovak philosophical thought in the 1950s and 1960s. In: *Ethics & Bioethics (in Central Europe)*. Roč. 14, č. 3-4, str. 208-218.

FUKUYAMA, F. (2005). *Veľký rozvrat. Ľudská prirodzenosť a opätovné nastolenie spoločenského poriadku*. Bratislava: Agora, 2005. 344 s.

FUKUYAMA, F. (2007). *Konec dějin a poslední člověk*. Praha: Rybka Publishers, 384 s.

GRUPAČ, M.; FILIP, V.; SOMR, M.; MAČEK, D. (2024). Advancing Visual Literacy: Innovative Use of Artificial Intelligence Generated Meme Images as an Effective Tool in the Context of Media Communication. In: *European Journal of Media, Art & Photography*. Roč. 12, č.2, s.102-111. DOI: https://doi.org/10.34135/ejmap-24-02-06.

HALÍK, T. (2008) Postavení a úkoly humanitních věd – neopakujme cizí chyby. In: Halík, T.; et al. *K čemu dnes humanitní vědy?* Praha: Univerzita Karlova v Prahe, Filozofická fakulta, 2008, str. 9-13.

HARRINGTON, A. (2006). Co je sociální teorie. In: Harringtnon, A. a kol (eds.). *Moderní sociální teorie. Základní témata a myšlenkové proudy*. Praha: Portál. str. 27-43.

CHORVÁT, I. (2015). Premeny životného štýlu – sociologické východiská a predpoklady. In: *Sociológia*. Roč. 47, č. 1., str. 5-30.

INGLEHART, R. (1997). *Modernizaton and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies.* New Jersey: Princeton University Press. 453 s.

INGLEHART, R. (2013). Modernization and Democracy, In: V. Inozemtsev; P. Dutkiewicz. (eds.): *Democracy versus Modernization. A dilemma for Russia and for the world*. Abingdon: Routledge, str. 123-144.

KELLER, J. (2011). *Nová sociální rizika*. Praha: SLON, 197 s.

KELLER, J. (2007). *Teorie modernizace*. Praha: SLON. 194 s.

LAJČIAKOVÁ, P. (2008). *Psychológia morálky*. Brno: CERM, 91 s.

LAJČIAKOVÁ, P. (2020). *Morálne dilemy v psychologických súvislostiach*. Ružomberok: VERBUM, 220 s.

MAJEROVÁ, J.; FILIP V. (2024). *Knižnice v minulosti a v súčasnosti: knihovník v kontexte doby*. Žilina: Žilinská univerzita v Žiline, Fakulta humanitných vied, 1. vyd. 81 s.

PETRUSEK, M. (2006). *Společnosti pozdní doby*. Praha: SLON, 460 s.

ŘÍCHOVÁ, B. (2000). *Přehled moderních politologických teorií*. Praha: Portál. 303 s.

SŤAHEL, R. (2024). Od limitov rastu k planetárnym hraniciam: K súvislosti prekračovania hraníc udržateľnosti v klimatickom, demografickom a politickom režime antropocénu. In: Jesenková, A. (ed.): *Filozofia ako prekračovanie hraníc.* Bratislava: Slovenské filozofické združenie pri SAV, Filozofický ústav SAV, v.v.i.; Katedra filozofie FF UPJŠ v Košiciach, str. 79-89.

ŠKALOUD, J. (1969). *Úvod do politológie.* Bratislava: Epocha, 1969. 161 s.

ŠTEFANICA, J. (2011a). Filozofické aspekty moci a slobody v kontexte komunistického režimu v Československu. In: Pramuka, M.; Šefčík, M. (eds.): *Rozličné cesty hľadania pravdy vo filozofii v zmysle klasickej zásady Sapientis est ordinare*. Ružomberok: VERBUM - vydavateľstvo KU, 2011. str. 133-147.

ŠTEFANICA, J. (2011b). Otázky a riziká demokracie v dnešnom svete In: Ševčík, M. (ed.): *Sociálno - filozofické problémy dneška*: *30. interdisciplinárny seminár Znaky časov*. Spišské Podhradie: Nadácia Kňazského seminára biskupa Jána Vojtaššáka, 2012. str. 203-213.

ŠVEC, J. (2021). On the Problems of the Limitation of Individual Freedom in the Context of the History of Selected Authors of Social Liberalism. In: *Filozofia.* Roč. 76, č. 8, str. 624-635.

ŠVEC, J. (2022). What Can Social Sciences and Humanities Offer in the Situation of Global Pandemic? Short Reflection on the Book The Human Rights Controversies and the Covid-19 Pandemic. In: Filozofia. Roč. 77, č. 2, str 127-142.

Mgr. Jakub Švec, PhD.

Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, v. v. i.
Oddelenie výskumu normativity a ľudských práv
Klemensova 2522/19
811 09 Bratislava
jakub.svec@savba.sk
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7603-101X

PhDr. Martin Horemuž, PhD.

Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
Filozofická fakulta
Katedra politológie
Moyzesova 9
040 01 Staré Mesto
martin.horemuz@upjs.sk
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8106-5938

NÁVRAT POLITICKEJ FILOZOFIE: POLITICKÝ KOMPAS AKO KOREKTÍV NORMATIVITY V ILÚZII POST-IDEOLOGICKEJ DOBY

The Return of Political Philosophy: The Political Compass as a Corrective to Normativity in the Illusion of the Post-Ideological Era

Jakub Švec

Abstrakt: Kapitola tematizuje krízu politickej filozofie a otázku ideologickej relevancie v ére, ktorá sa sama definuje ako post-ideologická. V texte argumentujeme, že tvrdenie o konci ideológií predstavuje svojbytnú ideologickú stratégiu dominantnej (prevládajúcej) ideológie, ktorá sa však v občiansko-politickej spoločnosti prezentuje ako nadideologický a neutrálny rámec politickej racionality. Tento jav, ktorý označujeme v skorších dielach ako „fantómová objektivita liberalizmu“, vedie k depolitizácii a deideologizácii verejného priestoru ako aj k normatívnemu hodnotovému vyprázdneniu, ktorým spoločnosť stráca schopnosť reflektovať otázky dobra, spravodlivosti a spoločného cieľa. V tejto súvislosti kapitola rehabilituje politický kompas ako filozoficko-normatívny model, ktorý umožňuje obnoviť schopnosť diferencovať ideologické pozície mimo binárneho rámca konzervativizmus–liberalizmus (v minulosti skôr pravica – ľavica). Politický kompas je predstavený ako nástroj epistemologickej a normatívnej rekonštrukcie politickej plurality — ako vizualizácia rôznych doktrín dobra, ktoré tvoria základ „rozumnej plurality“ v demokratickej pluralitnej spoločnosti. Kapitola kriticky reflektuje redukcionistické chápanie politického diskurzu a ukazuje, že zdanlivá neutralita prevládajúcej ideológie v občiansko-politickej praxi je v skutočnosti sofistikovanou formou ideologickej hegemónie, ktorá potláča alternatívne tradície, vrátane hybridných pozícií ako ľavicový konzervativizmus či pravicový liberalizmus. Politický kompas je preto chápaný nie iba ako metodologický, ale predovšetkým ako eticko-normatívny korektív – nástroj obnovy schopnosti myslieť politicky a ideologicky v priestore pluralitnej normativity.

Kľúčové slová: politický kompas, ideológia, liberalizmus, post-ideolódia, normativita, politická filozofia, pluralita

Abstract: The chapter thematizes the crisis of political philosophy and the question of ideological relevance in an era that defines itself as post-ideological. We argue that the claim about the end of ideologies constitutes a distinctive ideological strategy of the dominant ideology, which, however, presents itself in civil-political society as a supra-ideological and neutral framework of political rationality. This phenomenon, which we have referred to in earlier works as the “phantom objectivity of liberalism,” leads to the depoliticization and de-ideologization of the public sphere as well as to a normative and axiological hollowing-out, through which society loses the capacity to reflect on questions of the good, justice, and common purpose. In this context, the chapter rehabilitates the political compass as a philosophical-normative model that makes it possible to restore the capacity to differentiate ideological positions beyond the binary framework of conservatism–liberalism (formerly right–left). The political compass is presented as a tool of epistemological and normative reconstruction of political plurality – as a visualization of different doctrines of the good that constitute the basis of “reasonable plurality” in a democratic pluralist society. The chapter critically reflects the reductionist understanding

of political discourse and demonstrates that the apparent neutrality of the prevailing ideology in civil-political practice is, in fact, a sophisticated form of ideological hegemony that suppresses alternative traditions, including hybrid positions such as left-wing conservatism or right-wing liberalism. The political compass is therefore understood not merely as a methodological instrument but above all as an ethical-normative corrective – a tool for restoring the capacity to think politically and ideologically within a space of plural normativity.

Key words: political compass, ideology, liberalism, post-ideology, normativity, political philosophy, plurality

Úvod

V súčasnej dobe vyhranených ideových pozícií, ktoré sa prezentujú výhradne na dichotómii konzervatívny vs. liberálny sa môže javiť využiteľnosť politického kompasu ako nadbytočná aktivita, ktorá nemá viac čo do diskusie priniesť. V slovenskom priestore politickej filozofie netvorí táto téma predmet výskumu. V lepšom prípade kvôli nezáujmu, neatraktivite či koncentrovaniu filozofických a politologických vedcov na iné témy, ktoré hýbu scénou politológie, filozofie a politickej filozofie. V horšom prípade, a obávam sa blízkosti tohto predpokladu k realite, existuje nedostatočná miera uvedomenia si problému, ktorý vzniká zanedbávaním relevancie politického kompasu a problému úlohy ideológie v súčasnom občiansko-politickom diskurze. Akoby existovala miera všeobecného úzu v tom, že táto téma nie je viac relevantnou v tretej dekáde 21. storočia a je skôr historickou záležitosťou konca dejín od Francisa Fukuyamu[18] či stretu civilizácií od Samuela Huntingtona[19]. To je z nášho pohľadu znepokojivá predstava z niekoľkých dôvodov, ku ktorým sa v texte dostaneme. Čo sa týka štúdií zahraničnej proveniencie ale i celkového povedomia o problematike, situácia je o niečo optimistickejšia. Aktuálny stav poznania a miera rozpracovania témy vzhľadom na jej prehliadané dôsledky je pre nás jeden z kľúčových motivačných argumentov pre venovanie sa tejto téme. V texte chceme preukázať na nesúhlas s existenciou postideologickej doby, resp. s nerelevantnosťou politického kompasu a diskusií o ideológiách v kontexte súčasného občiansko-politicko-filozofického diskurzu. Tvrdíme, že presadzovanie názoru o tom, že ideológia je prežitok hodný historickej analýzy a v súčasnosti už nemá význam sa ňou v rámci politickej filozofie a politológie zaoberať (a už vôbec nie ideologickými konfliktmi), je práve ideologickým trikom par excellance zo strany tých, ktorí sú zástancami dominantnej ideológie, ktorá sa však v praxi ako ideológia tak, ako ju poznáme, neprejavuje. Respektíve, prejavuje, avšak jej účinky si neasociujeme s niečím, čo by sme vnímali ako akt vnútenia alebo ideologického presviedčania. Naopak, naše vnímanie kľúčových premenných dominantnej ideológie chápeme ako status quo, ako prirodzenú súčasť sociálnej reality, ako výsledok sociálnej evolúcie, o ktorom nemá zmysel diskutovať.

Slovami Jamesa M. Deckera: „Ako zlomyseľne vyhlasuje Andrew Heywood, ‚história (a s ňou ideológia) sa v posledných niekoľkých storočiach niekoľkokrát skončila' (Heywood, 1992, s. 278).

[18] „Tvrdil som, že liberálna demokracia môže predstavovať ‚koncový bod ideologickej evolúcie ľudstva' a ‚konečnú formu ľudskej vlády' a ako taká predstavovala ‚koniec dejín'. To znamená, že zatiaľ čo skoršie formy vlády sa vyznačovali vážnymi nedostatkami a iracionalitami, ktoré viedli k ich konečnému kolapsu, liberálna demokracia bola pravdepodobne bez takýchto zásadných vnútorných rozporov" (Fukuyama, 1992, s. xi).

[19] Slovami Huntingtona: „V dobe po studenej vojne nie sú najdôležitejšie rozdiely medzi ľuďmi ideologické, politické ani ekonomické. Sú kultúrne" (Huntington, 1996, s. 21).

Napriek viac ako 2100 knihám týkajúcim sa ideológie, ktoré človek objaví pri nevedeckom vyhľadávaní na amazon.com, teoretici tak rôznorodí ako Francis Fukuyama, John Horgan, Katie Roiphe a Slavoj Žižek tvrdia, že teraz žijeme v 'postideologickej' dobe. Hoci nikto z vyššie uvedených by netvrdil, že svetový chaos skončil, mnohí by tvrdili (aspoň počas 90. rokov), že boj o mechanizmus zmeny bol nahradený debatou o pragmatických riešeniach lokálnych problémov. Napríklad, opakujúc – a často citujúc – prácu skorších teoretikov 'konca ideológie', ako sú Raymond Aron, Daniel Bell a Seymour Martin Lipset, konzervatívci ako Fukuyama a Milton Friedman s istotou oznamujú, že Marxova formulácia ohľadom historickej nevyhnutnosti bola nesprávna: kapitalizmus voľného trhu, nie socializmus, bol posledným krokom v procese historickej evolúcie. Úpadok komunizmu v bývalom Sovietskom zväze a východnej Európe predstavuje vyvrcholenie ideologického boja. Zatiaľ čo konflikty budú naďalej existovať, demokratický kapitalizmus obsahuje 'riešenia' takýchto problémov v sebe. Pre takýchto teoretikov je ideológia sama o sebe zastaraná ako korzet z veľrybej kosti“ (Decker, 2004, s. 161). Práve pre uvedené a práve v tomto štádiu by však mala politická filozofia a politológia spozornieť aj v našom priestore a venovať sa svojmu pôvodnému zameraniu – analyzovať, kritizovať, komparovať a správne identifikovať aspekty nie len teoretického ale aj praktického politického a filozofického diania. Pokiaľ spoločnosť (aj tá odborná) stratila cit pre diferenciáciu ideologických fragmentov v spoločnosti, znamená to, že prevládajúca ideológia ako nositeľka týchto fragmentov je sofistikovanejšia ako jej konkurentky. Pre občiansko-politickú spoločnosť je to však varovný signál hovoriaci o tom, že sme ako nie len laická ale i odborná verejnosť stratili schopnosť uvedenej diferenciácie, čo má vážne následky. V praxi sa v kontexte uvedenej situácie môže ľahko stať, že sme schopní demaskovať len vybrané ideologické aspekty, spravidla tie, ktoré sú pre prevládajúcu ideológiu nepriateľské alebo nepohodlné, a preto je ich odmietanie, spochybňovanie či ostrakizovanie istou povinnou rutinou. Analýza ideologických aspektov prevládajúcej ideológie v spoločnosti sa však môže stretávať s nepochopením či dokonca obvineniami z pokusov spochybňovať demokratické princípy, a to napriek tomu, že tieto aspekty nemajú s ohrozením demokracie nič spoločné, no prevládajúca ideológia svojim pôsobením presadila tento kauzálny vzťah – vzťah medzi jej esenciálnymi prvkami a stabilitou demokratického zriadenia. Toto je len jeden z viacerých dôvodov, prečo pokladáme úlohu politického kompasu aj v tretej dekáde 21. storočia za kľúčovú. Na jeho v zásade jednoduchom základe je možné zasadiť rôzne stanoviská na ideologickú os, čo, samozrejme, nemusí byť zástancom prevládajúcich ideológií po vôli, pretože to demaskuje ideologický charakter rôznych postojov, ktoré však ako ideologické chápané nie sú.

Ako sa fiktívna ideologická neutralita stala normou a úloha politickej filozofie v tomto procese

Súčasná politológia prechádza hlbokou epistemologickou krízou. Inak povedané, prestala hovoriť o tom, aká by spoločnosť mohla byť v rôznych ideologických variáciách a prestala skúmať jej ideové a ideologické pozadie. Naopak, z nášho pohľadu sa politická veda stala normatívnou – t. j. ako píše Vladimír Malíček: „(politológia) Zahŕňa v sebe hodnotové súdy a hľadiská súvisiace so zaujatím hodnotového postoja a subjektívnym hodnotením politického javu procesu alebo fenoménu“ (Malíček, 3). V lepšom prípade súčasná politológia hovorí o tom, ako by sa mala občiansko-politická spoločnosť prispôsobiť normatívu, ktorý je prezentovaný ako ideologické transcendento, no v skutočnosti tvorí súbor noriem spĺňajúcich všetky potrebné ideologické premenné. Politická filozofia — kedysi jadro reflexie spoločenského poriadku — bola v akademickom i verejnom diskurze vrátane politických vied zatlačená na okraj záujmu. Akademicky je zabezpečovaná a využívaná predovšetkým ako súčasť informačnej výbavy pre reflexiu historických diel a koncepcií od popredných autorov, no nie ako nástroj

pre komparáciu a analýzu súčasných prístupov. Výnimku tvoria ideové koncepcie, ktoré do princípov prevládajúcej ideológie nespadajú, a sú spravidla voči nej vyhranené. Politológia sa medzičasom transformovala na technokratickú disciplínu, ktorá sa zameriava na popis dát, percent, diagramov, volebných trendov a kvantitatívnych ukazovateľov a na popis funkcie verejnej správy a samosprávy, no rezignovala na otázky dobra, spravodlivosti a hodnotového základu moci. Výsledkom je situácia, v ktorej sa politické myslenie samo depolitizovalo a vzdalo svojho reflexívneho poslania. Tento stav nie je náhodný. Je dôsledkom dlhodobého procesu, ktorý označujeme v publikácii *Úskalia fantómovej objektivity súčasného liberalizmu (problematika depolitizácie a deideologizácie)* ako „fantómovú objektivitu súčasného liberalizmu" (Švec, 2020, s. 204). Po vzore myšlienok Francisa Fukuyamu sa liberalizmus na sklonku 20 a v priebehu 21. storočia etabloval ako víťazná forma rozumového diskurzu o spoločnosti, pričom sa sám prestal chápať ako ideológia. To však okrem spoločenského diskurzu a ideologickej orientácie v občiansko-politickej spoločnosti škodí predovšetkým tejto ideológii samotnej. Následkom tohto stavu vzniká a utvrdzuje sa ilúzia post-ideologickej doby – t. j. existuje forma a miera presvedčenia, ktoré predpovedal aj Samuel Huntington, že moderné spoločnosti po rozpade socialistického bloku už prekonali ideologické konflikty a operujú v priestore čistej (trhovej) racionality a efektívnosti. Kladieme otázku, či nemôže ísť skôr o sofistikovanú formu ideologickej dominancie. Slovami Andrewa Heywooda z kapitoly *Koniec ideológie?*: „Samotné tvrdenia o konci ideológie, konci dejín alebo konci modernity možno považovať za ideologické. Skôr ako zvestovateľovi definitívneho ústupu ideológie sú možno dokladom toho, že ideologická diskusia trvá a ďalej prekvitá, a že vývoj ideológie je proces, ktorý pokračuje a možno nikdy neskončí" (Heywood, 2002, s. 84). Práve preto je nevyhnutný návrat politickej filozofie, ktorá musí znova otvoriť tému normativity v spoločenských štruktúrach, spočívajúcu v otázke: Podľa akých princípov spoločnosť určuje, čo je dobré, spravodlivé a hodné zachovania? Tento návrat však predpokladá obnovenie analytických nástrojov, ktoré umožnia zachytiť pluralitu hodnôt a ideí a to nie len pre akademický svet, ale aj pre širokú občiansko-politickú spoločnosť, od ktorej z objektívnych dôvodov nemožno očakávať ani požadovať systematickú analýzu sociálnej reality na dennej báze.

Jedným z nástrojov, ako je možné ideovo zorientovať jednotlivcov občiansko-politickej spoločnosti, médiá či tretí sektor, je politický kompas, ktorý predstavuje prostriedok, ktorý je schopný rekonštruovať ideologickú mapu, a to s pomerne vysokou mierou presnosti a výpovednej hodnoty. Tento príspevok sa nebude venovať technickým aspektom, históriou či nedostatkom politického kompasu. V celej práci opisujeme výhody a potrebu existencie a aplikácie základného dvojosového politického kompasu s ekonomickou a kultúrno-hodnotovou osou, ktorého tvorcom je Wayne Brittenden, ktorý deklaruje, že sa inšpiroval osobnosťami ako Wilhelm Reich, Hans Eysenck alebo Theodor Adorno.[20] Nejde nám teda o riešenie konkrétnych ťažkostí, ktoré dvoj-osový politický kompas Brittendena obsahuje, ale o podstatu jeho účelu, ktorá je v súčasnosti aktuálna napriek, alebo skôr práve kvôli spoločenskému úzu, ktorý je dnes voči potrebe ideologickej identifikácie prijímaný.

Štandardné delenie politického spektra na ľavicu a pravicu, ktoré začalo byť vnímané počas a po Francúzskej revolúcii (no korene má oveľa skôr), bolo v 20. storočí doplnené o druhú os – liberálno-konzervatívnu. Nie je to tak, že by toto delenie pred tým neexistovalo. Doplnenie je skôr výsledkom štandardného vývoja a zároveň postupnej zmeny hlavnej dichotómie v občiansko-politickom priestore z ľavo pravej na konzervatívno – liberálnu. Práve druhé spomínané delenie je dominantným v aktuálnej tretej dekáde 21. storočia, avšak chceme zároveň vylúčiť možnosť, ktorá sa v súčasnosti pokladá za

[20] https://www.politicalcompass.org/about

štandardný názor v politológii či politickej filozofii, že by pravo – ľavé delenie nemalo viac význam. Jednotlivé hodnoty a ideologické fragmenty sa stierajú pod ťarchou zamerania postojov vzhľadom k trhovej racionalite, čo však nie je prejavom nadideologickosti. Práve naopak, je to varovný signál, že trhové princípy sa stali normatívom aj v ľavej časti politického kompasu (zelená a červená) Naopak, zameranie sa na potláčanie ľavo pravého delenia s odvolaním sa na prežitok a potrebu sledovania trhovej racionality je ideologickým postojom par – excellence. Tento jav súvisí s normativitou súčasného statusu quo, kde trh je prirodzenou súčasťou sociálnej reality, ktorá nepodlieha ideologickej verifikácii. Samozrejme, z hľadiska politickej filozofie tento celospoločenský úzus neplatí, nakoľko voľný trh nie je všeobecne uznávanou normou pre všetky štyri spektrá politického kompasu – má svoje jasné ideologické zázemie ako aj oblasti, kde je považovaný za nerelevantnú premennú v posudzovaní dobrého života. Slovami Mariána Kunu, ktorý reprodukuje McIntyrea: „(...) Liberálna spoločnosť vzdeláva spoločenstvo tak, aby si osvojilo psychologický profil, ktorý zodpovedá procedúram verejnej reality liberálneho individualizmu“ (Kuna, 2010, s. 96).[21]

Prejavy absencie štvorkvadrantovej ideologickej diferenciácie

Doplnením o kultúrno-hodnotovú os vznikol štvorkvadrantový model politického kompasu, ktorý odlišuje ekonomické postoje (ľavica vs. pravica) od kultúrno-hodnotových (liberalizmus vs. konzervativizmus). Tento model má nielen empirickú, ale aj filozofickú hodnotu: umožňuje analyzovať politické a ideologické pozície aj z hľadiska kultúrnych, náboženských, eticko-morálnych hodnôt a koncepcií dobra, a nie len z hľadiska ekonomických preferencií. V prípade liberalizmu Andrew Heywood naznačuje istú ťažkosť prevládajúcej ideológie vyspelého demokratického sveta nasledovne: „Každý prehľad politických ideológií musí začať liberalizmom, a to preto, že liberalizmus je v podstate ideológiou priemyselne vyspelého Západu a občas je vydávaný aj za akúsi metaideológiu, ktorá do seba dokáže zahrnúť širokú škálu vzájomne si konkurujúcich hodnôt a názorov“ (Heywood, 2002, s. 63). Každá ideológia je istým súborom ideí, ktoré vysvetľujú svet tak, aby legitimizovali isté formy moci. Opäť si pomôžeme tvrdením Kunu, ktorý reprodukuje McIntyrea: „Každá tradícia môže v každej etape svojho vývinu poskytnúť racionálne ospravedlnenie pre svoje ústredné tézy vo svojich vlastných pojmoch, používajúc pojmy a štandardy, ktorými sa sama definuje, ale neexistuje nijaký súbor nezávislých štandardov racionálneho zdôvodnenia, odvolávaním sa na ktoré by mohli byť problémy medzi súperiacimi tradíciami vyriešené“ (Kuna, 2010, s. 92).

Politický kompas neslúži iba na klasifikáciu, ale ako nástroj normatívneho rozlíšenia – ukazuje, že žiadna politická pozícia nie je hodnotovo prázdna, neutrálna, alebo nositeľkou akejsi univerzálnej transcendentálnej racionality Platónovho sveta ideí. Do úvahy berieme aj argument, že existuje pojem extrémny centrizmus, ktorý v našom priestore frekventovane používa Eduard Chmelár, avšak ako sám píše, nie je tvorcom tohto pojmu, pretože: „Na tento paradox poukázal už český sociológ Jan Keller pred dvadsiatimi rokmi v prenikavej analýze, ktorá vyšla knižne pod názvom *Politika s ručením omezeným*. Keller si všimol, že pravicové a ľavicové recepty striedavo zlyhávajú, čo tlačí oba tábory do stredu. Avšak v tom mýtickom strede ich nečaká žiadna syntéza najhodnotnejších prvkov ľavicových a pravicových programov, ale iba viac či menej otvorené priznanie kapitulácie pred silami, ktoré nedokážu ovládať (Chmelár, 2021). K uvedenému dodáva, že tento stav sa rozoberá taktiež v:

[21] Ak by sme hľadali konkrétny príklad, uvedieme poznámku od Richarda Sťahela, ktorú predstavuje na príklade Jiřího Přibáňa: „J. Přibáň uvádza, že po roku 1989 ‚neoliberálni ekonómovia prevzali kontrolu nad politikou takmer ako v marxistickej idylke, v ktorej ekonomická základňa určuje politickú nadstavbu“ (Sťahel, 2013, s. 51).

„Publikácii britsko-pakistanského publicistu a historika Tariqa Aliho *Extreme Centre: A Warning* z roku 2015, ktorá je kritikou ‚diktatúry kapitálu', keď sa politické elity pravice a ľavice nedajú rozoznať (Chmelár, 2021). Zasadenie ideologickej pozície do stredu však neznamená, že politický kompas nemá v politológii a politickej filozofii význam. Práve naopak, ak politická strana alebo jednotlivec miesto v strede kompasu má, je dôležité túto pozíciu identifikovať. Z nášho pohľadu však úplne s poňatím extrémneho centrizmu nesúhlasíme, nie preto, že by politiku akú spomína Chmelár či Keller, ale preto, že pokiaľ existuje kapitulácia pred silami, ktoré politické strany a národné vlády nedokážu ovládať, ide o jasný prejav globalizmu a korporátneho kapitalizmu, ktorý ale na ideologickej osi (alebo jeho obhajovanie) vieme zasadiť. Extrémny centrizmus je pojem hodný širšej štúdie, avšak v zmysle tohto textu a predkladanej argumentácie považujeme toto označenie skôr za ďalší v zásade sofistikovaný terminus technicus a istú formu dymovej clony fantómovej objektivity prevládajúcej ideológie, resp. za súčasť presadzovania normativity tento ideológie s tým, že svoju ideologickú normativitu je možné vyložiť centristickým (a teda neutrálnym) ideologickým postavením. Pokiaľ ale takéto postavenie akceptuje alebo dokonca podlieha tlaku globálneho kapitalizmu, nie je možné ho označiť za centristické minimálne na ekonomickej osi.

Okrem Kellera, Tariqa Aliho či Chmelára však evidujeme jednu z mála výnimiek aj v politologickej obci. Publikácia *Politické systémy*, ktorej autormi sú Vít Hloušek, Lubomír Kopeček a Jakub Šedo v kapitole *Liberální demokracie a současné výzvy* hovorí, i keď nie z hľadiska politickej filozofie, o problémoch (o. i. aj ideologickej a hodnotovej vyprázdnenosti) súčasných systémov demokratických krajín Európy. Slovami autorov: „Ide skôr o podnety do diskusie o súčasnej liberálno demokratickej politike, diskusie, ktorá sa potrebuje oprieť ako o empirické argumenty, tak o normatívne úvahy o kvalite a hodnotách demokratickej politiky" (Hloušek; Kopeček; Šedo, 2011, s. 245). Za jednu z najväčších výziev pokladajú tzv. „videodemokraciu", čo je stav, ktorý je spôsobený nárastom populizmu, kedy medializácia politiky prekračuje únosné hranice a zložité politické, ekonomické, morálno-etické či náboženské problémy sa zjednodušujú skratkovitými tvrdeniami kvôli diváckej atraktivite a časovej optimalizácii. Z politického priestoru sa stáva istá reality show, pričom aktéri sú politici a divákmi sú voliči – občania. Ako uvedení autori dodávajú: „Medializácia politiky vytvára situáciu, o ktorej napríklad Giovanni Sartori hovorí ako o videopolitike a videodemokracii, ktoré vyprázdňujú obsah politiky, sprimitívňujú politickú komunikáciu, fakticky obmedzujú politickú socializáciu a v konečnom dôsledku degradujú nielen politikov na súčasť prelietavého mediálneho sveta, ale aj voličov len na divákov akejsi reality show s politickým náterom (Hloušek;, Kopeček; Šedo, 2011, s. 199). Tento scenár majú obyvatelia väčšiny demokratických krajín Európy k dispozícii na dennej báze, keď v politických diskusiách o zložitých témach môžeme vidieť tlak na rétoriku, vizáž a respondenti majú odpovedať na komplikované otázky v priebehu sekúnd, ktoré im dokonca sú aj počítané. V takomto priestore je okrem vyššie popísaných ťažkostí s ideologickou prezentáciou o to náročnejšie zorientovať sa v ideologických pozíciách jednotlivých aktérov. V kombinácii prevládajúcej či dominantnej ideológie, ktorá sa ako ideológia netvári, vyprázdnenosti politického diskurzu a videodemokracie, kde médiá vystupujú ako tzv. štvrtá moc, je politický kompas jasne zdôvodniteľným nástrojom pre ideologickú identifikáciu, ktorá je v súčasnosti často skrytá. Ideologickú krízu dotvára navyše aj kríza pojmov, ktorú v politickej politologickej teórií i praxi. Mnohé tradičné ideologické kategórie sa síce používajú, no ich obsah je vyprázdnený alebo účelovo reinterpretovaný. Nami uvádzané termíny ako „liberálny", „konzervatívny", „ľavicový", „pravicový" či „progresívny" sa stali nálepkami v rétorickom zápase, nie nástrojmi porozumenia. To vedie k paradoxnej situácii, v ktorej politickí aktéri, médiá i jednotlivci deklarujú hodnotové zaradenie, no ich reálna ideologická orientácia či politika je pragmatickou kombináciou krátkodobých strategických kalkulácií. Politická a ideologická

identita tak prestáva byť výsledkom hlbšej ideovej reflexie a mení sa na marketingovú premennú. Politický kompas v tomto prostredí funguje ako korekčná pomôcka: umožňuje explicitne pomenovať hodnotové východiská a odlíšiť deklarovanú identitu od tej skutočnej. Bez tejto schopnosti stráca politický priestor koherentnosť a verejný diskurz sa stáva neprehľadným súborom sloganov a moralizujúcich hesiel, ktoré zakrývajú absenciu ideového jadra.

Filozofia politiky by mal byť vždy reflexiou o spôsobe života, ktorý spoločnosť považuje za dobrý. Z tohto hľadiska je kompas dôležitým filozoficko-normatívnym korektívom: ukazuje, že medzi hospodárskymi postojmi a hodnotovými preferenciami existuje autonómny, no prepojený vzťah. Politické subjekty, ktoré sa dnes redukujú iba na ekonomické alebo kultúrne osi, strácajú integritu a celistvú identitu. Dnešný redukovaný diskurz – konzervatívci napravo hore a progresívni liberáli vľavo dole – vymazáva dve ďalšie kvadranty: ľavicový konzervativizmus a pravicový liberalizmus. Tým sa pluralita stáva len ilúziou. Pojem ľavicový konzervativizmus je považovaný za neexistujúci či dokonca oxymoron a to práve z dôvodu amerického chápania ideologickej scény, kde všetko vľavo od stredu je v zásade progresívne či neomarxistické. Mimochodom o. i. aj pojem neomarxizmus je americkým chápaním ideologického priestoru výrazne deformovaný po obsahovej stránke. Súčasní „neomarxisti" majú s pôvodným marxizmom spoločnú len jednu časť jedného aspektu ich hodnotovej výbavy – a síce rovnosť – avšak nie v ekonomických ale v kultúrnych otázkach a aj tu treba poznamenať, že samotný Marx by s chápaním takejto rovnosti nesúhlasil. Aj tento príklad je ďalšou ukážkou zlyhávania ideologickej orientácie, ktorú sme v odbornej aj laickej verejnosti prebrali ako normatív a nie je predmetom hlbšej analýzy.

Politický kompas tak nie je len metodologický, ale ontologický nástroj: pomáha pochopiť samotnú povahu ideologickej normativity, ktorá definuje hranice možného v politike. Ako pripomína Rawls v *Politickom liberalizme* - žiadna demokratická spoločnosť sa nemôže vyhnúť existencii rozumných, ale nezmieriteľných doktrín dobra (Rawls, 1999, s xii). Rawls to vyjadruje explicitne nasledovne: „Moderná demokratická spoločnosť sa nevyznačuje iba pluralizmom komprehenzívnych náboženských, filozofických a morálnych doktrín, ale zároveň aj pluralizmom nekompatibilných, predsa však rozumných komprehenzívnych doktrín. Ani jednu z týchto doktrín nepovažujú všetci občania za správnu. Nemožno ani očakávať, že v najbližšej budúcnosti sa s niektorou z nich, alebo s niektorou inou rozumnou doktrínou, stotožnia všetci, alebo takmer všetci občania. Politický liberalizmus predpokladá, že z hľadiska politických cieľov je pluralizmus rozumných, i keď nekompatibilných komprehenzívnych doktrín normálnym výsledkom uplatňovania ľudského rozumu v rámci slobodných inštitúcií ústavného demokratického režimu. Politický liberalizmus zároveň predpokladá, že rozumná komprehenzívna doktrína neodmieta základné princípy demokratického režimu" (Rawls, 1997, s. xii). Politický kompas tieto doktríny vizualizuje a tým uchováva priestor rozumnej plurality, ktorú Rawls považoval za základ liberálnej demokracie. Opäť by sme vedeli polemizovať nad nevhodnosťou tohto pojmu, nakoľko ani Rawls ho nepoužíval – používal skôr pojem pluralitná demokracia.

Jedným z prejavov absencie používania politického (ideologického) kompasu je vznik ideologickej normativity bez jej priznania. V občiansko-politickej spoločnosti vzniká metanormatívny rámec, ktorý sám seba prestáva chápať ako ideológiu, prezentuje sa ako prirodzený, nadideologický stav spoločnosti, pričom v skutočnosti vytvára vlastnú skrytú normativitu. Ideológia je považovaná za istý prežitok 20. storočia a má výrazne negatívne konotácie. Dokonca aj Rawlsov politický liberalizmus, ako píšeme v článku *K Politickému Liberalizmu Johna Rawlsa: Perspektívy a úskalia v súčasnom občiansko-politickom diskurze,* ktorý bol pôvodne koncipovaný ako teória rovnováhy medzi ideami dobra, sa v

praxi stal v tomto prostredí deklarovanej ideologickej vyprázdnenosti nástrojom legitimizácie prevahy liberálnych hodnôt nad inými tradíciami bez toho, aby o to stál (Švec; Horemuž, 2023, str. 129-133). Verejný priestor sa v priestore absencie ideového súboja (resp. v priestore, kde sa deklaruje, že takýto súboj už neprebieha) vyprázdňuje od ideových sporov, čím sa moc posúva z roviny politickej na technokratickú. V súčasnosti môžeme hovoriť maximálne o hodnotovej dichotómii konzervativizmus vs. liberalizmus. Tá je a síce veľmi silná a v občiansko-politickej spoločnosti dominuje, ľavo-pravé delenie absentuje napriek tomu, že existuje. Spory v tejto oblasti však zvyknú byť riešené otázkou ekonomickej racionality, ktorá spravidla dáva za pravdu pravicovým postojom, nakoľko reprezentujú voľný trh.

Prevládajúca ideológia sa stala hegemóniou bez tváre ideológie. Ideologické konflikty sa tak nevedú na poli argumentov, ale cez stigmatizáciu: kto spochybňuje prevládajúci status quo, je označený za „extrémistu“, „populistu“ či „neomarxistu“. Toto však platí len v prípade, pokiaľ je diskurz vedený medzi dominujúcou a inou ideológiou. Pokiaľ je konflikt vedený medzi ideológiami, pričom jedna z nich nie je dominantná v občiansko-politickom diskurze, ich racionalita v jednotlivých aspektoch je opäť posudzovaná práve cez racionalitu dominujúcej ideológie. Tento stav je však charakteristický pre každú dominujúcu ideológiu, ktorá získa v občiansko-politickom priestore dominanciu. Prevládajúca ideológia sa tak paradoxne správa ako ideológia, ktorá odmieta ideológie, čím podkopáva samotnú pluralitu, ktorú deklaruje. Treba povedať, že v tomto aspekte je súčasná prevládajúca ideológia výnimočná oproti svojim konkurentom, ktorí v prípade svojej dominancie pluralitu neuznávajú ani formálne, resp. čiastočne formálne. Opodstatnenosť využívania politického kompasu chceme vyzdvihnúť aj z toho dôvodu, že obeťou post-ideologickej ilúzie sa stali hybridné ideové pozície, ktoré nezapadajú do binárneho rámca pravicového konzervativizmu a ľavicového liberalizmu po vzore amerického modelu, resp. po vzore v súčasnosti najsilnejšej štiepnej línie v spoločnosti. Najlepším príkladom je ľavicový konzervativizmus – postoj, ktorý spája sociálno-ekonomickú orientáciu na redistribúciu s kultúrnym dôrazom na tradíciu, komunitu a národnú identitu. Tento smer má historické korene (komunitarizmus, sociálny katolicizmus, niektoré smery marxizmu), no v súčasnom ideologickom a ideovom svetovom diskurze je často neviditeľný. V európskom priestore sa jeho prvky objavujú v politike len zriedka, nakoľko európska ľavica, ako už bolo naznačené, je v súčasnosti orientovaná liberálno-ľavicovým smerom, a ďalšie príklady vidíme skôr v niektorých latinskoamerických modeloch. Problémom je, že občiansko-politický diskurz a časť pravicových konzervatívcov či už v Európe alebo v USA nerozlišuje medzi konzervatívnou a liberálnou ľavicou, resp. existenciu konzervatívnej ľavice ani nepredpokladajú za možnú. Takéto zoskupenia sú automaticky označované ako neomarxistické či progresívne, čím sa vytvára falošná dichotómia. Označenie neomarxizmus sa v súčasnom jazyku konzervatívnej pravice používa ako démonizačný nástroj – najmä v rétorike amerických konzervatívcov či európskych „vlastencov“ – na paušálnu diskreditáciu všetkých, ktorí presadzujú sociálne politiky alebo napr. kultúrnu inklúziu. V skutočnosti však progresívne hnutia 21. storočia majú s Marxovou filozofiou len veľmi málo spoločné. Marx by odmietol kultúrny individualizmus a hodnotový relativizmus. Týmto spôsobom sa vytvára falošný obraz politickej mapy, v ktorej existujú iba dve legitímne pozície: „konzervatívna pravica“ a „progresívna ľavica“. Ľavicoví konzervatívci a pravicoví liberáli sú nútení voliť medzi ekonomickou alebo kultúrnou identitou, čo deformuje ich ideové sebaporozumenie. Toto dvoj-delenie sa začína naplno prejavovať aj na Európskej ideologickej scéne.

V súvislosti s nepresnosťami, ktoré kvôli dvoj-deleniu vznikajú by bolo možné napísať celú monografiu. V predošlom texte sme už uviedli niektoré nepresnosti, ktoré kvôli tomuto javu vznikajú

(prirovnávanie celého ľavicového spektra k neomarxistom, navyše, so zlou interpretáciou neomarxizmu a samotné dvoj-delenie, čiže redukcia ideologického poľa). V kontexte preberanej témy uvedieme ešte dva problematické momenty, s ktorými sa pri tomto neduhu stretávame. Prvý vychádza z mylného presvedčenia v Európskom priestore o tom, že konzervatívno-pravicové či „vlastenecké" strany majú (aj) sociálny charakter, a teda konzervatívna ľavica nie je potrebná, nakoľko jej funkciu saturuje konzervatívna pravica v dostatočnej miere a to vďaka tomu, že disponuje sociálnym programom. V tomto momente je potrebné spozornieť. Sociálny program sa totiž v politických programoch Európskej konzervatívnej pravice či vo sférach „vlasteneckých" či „pronárodných" strán skutočne vyskytuje. Tu sa však naplno dostávame k podstate tejto kapitoly, nakoľko v tomto okamihu sú potrebné poznatky z oblasti politickej filozofie, ktorými, ako sme uviedli na začiatku textu, súčasná politológia takmer nedisponuje a pre súčasnú politickú filozofiu je stranícka politika príliš politologická. Totiž existencia sociálnej politiky ešte neznamená, že subjekt je možné priradiť k ľavici, resp. konštatovať, že obsahuje ľavicové prvky. Dôležitý je charakter tejto sociálnej politiky. Ľavicová pozícia vychádza z akceptácie prírodnej lotérie, s ktorou pracovali už klasici raného liberalizmu, neskôr John Stuart Mill[22] a nakoniec ju preslávil John Rawls[23]. Táto pozícia priznáva istú časť partikulárneho dobra všetkým členom spoločnosti bez ohľadu na ich vierovyznanie, rasu, etnikum. Pravicový sociálny program, ak existuje, je selektívny a stojí na iných morálnych základoch, ktoré obsahujú podmienku splnenia istých kritérií pre možnosť mať zo sociálnej politiky podiel. To je zásadný rozdiel v „sociálnosti", ktorý vie politický kompas elegantne vyriešiť jasným zasadením a odlíšením týchto dvoch svetonázorov na horizontálnej (ekonomickej) osi. Nakoľko však konzervatívna pravica a ľavica bojuje o toho istého voliča, táto misinterpretácia (alebo aj účelová dezinterpretácia) je zo strany konzervatívnej pravice pochopiteľná. V opačnom garde v zmysle interpretácie pravice zo strany ľavice však situácia nie je odlišná ani v ničom pozitívnejšia. Pre sociálne-liberálne spektrum je pravicovo-konzervatívna oblasť na politickom kompase v zásade priestorom, ktorý je, opäť mylne či účelovo, označovaný ako fašistický, v lepšom prípade nacionalistický. Samozrejme, z poznania politického myslenia vieme, že tieto označenia súperiacich spektier sú povrchné, účelové a nepresné. V zásade platí, že kvadranty nachádzajúce sa oproti sebe do kríža reprezentujú najväčšiu ideologickú vzdialenosť (zelené pole s modrým či červené pole s fialovým na kompase podľa obrázku č. 1). Ostatné kombinácie

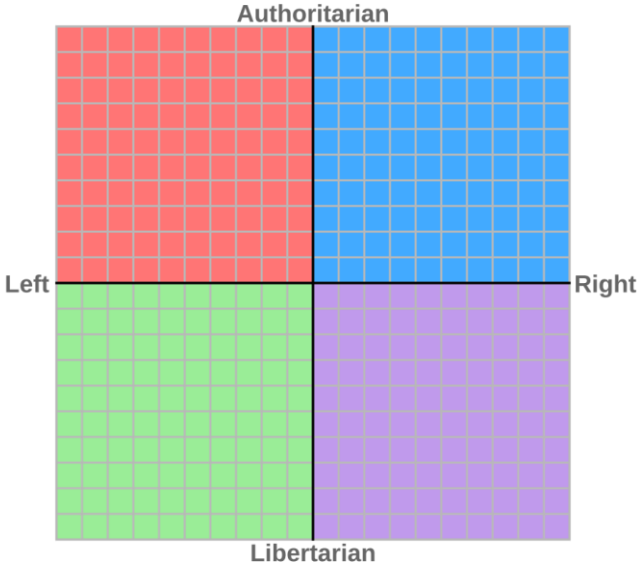

Obrázok č. 1: Politický kompas spoločnosti Pace News Limited, ktorý vlastní Wayne Brittenden

[22] Pozri: ŠVEC, J. (2022). Sloboda ako spoločenská zodpovednosť (aj) v kontexte sociálneho liberalizmu Johna Stuarta Milla.

[23] Pozri: ŠVEC, J. (2020). Premeny chápania slobody vo filozofií Johna Rawlsa: od nedotknuteľnosti indivídua k filozofickému zdôvodneniu pozitívnej slobody.

kvadrantov majú vždy spoločný jeden aspekt – buď kultúrny alebo ekonomický. Červený a modrý kvadrant sa zhodujú v kultúrnych otázkach nakoľko sa nachádzajú v konzervatívnom spektre, rozdeľujú ich však názory na ekonomiku a úloha štátu v nej, tzn. sú od seba oddelené vertikálnou ekonomickou osou. Zelený a fialový kvadrant sa zhodujú v kultúrnych otázkach a takisto ich rozdeľuje vertikálna ekonomická os na pravicu a ľavicu. Fialový a modrý kvadrant sa zhodne na ekonomických otázkach nakoľko sa oba nachádzajú v priestore ekonomickej pravice, no rozdiel existuje v názoroch na kultúrne otázky, nakoľko ich oddeľuje horizontálna kultúrna os. A napokon červený a zelený kvadrant sa zhodne v ekonomických otázkach, pretože sa oba nachádzajú v priestore ekonomickej ľavice, no rozdeľuje ich horizontálna kultúrna os na konzervatívnu a liberálnu ľavicu. Na tomto príklade chceme demonštrovať pravú úlohu a funkciu politického (ideologického) kompasu ako v súčasnosti podceňovaného nástroja politickej filozofie a politológie. V súčasnej dobe rozmachu populistických hnutí a strán ako aj tzv. „catch all parties“ a zároveň v dobe postmoderny, kedy sme konfrontovaní nadideologickosťou a transcendentálnou racionalitou (ktorá však, ako sme uviedli, nie je ničím iným ako racionalitou trhu) je tento nástroj jednoduchý spôsob, ako je možné rámcovo identifikovať ideové pozície jednotlivcov či subjektov.

Politický kompas uvedené deformácie ideologického priestoru koriguje tým, že umožňuje zviditeľňovať pluralitu politických, ideových a ideologických identít či už jednotlivcov alebo väčších subjektov a ukazuje, že spoločnosť nie je odsúdená na binárny konflikt. Z hľadiska politickej filozofie ide o posilnenie kolektívnej ideovej autonómie, ktorú ohrozuje uvedené ideologické dvoj-delenie. Aj z tohto dôvodu tvrdíme, že politický kompas ako model normatívnej plurality pomáha ideovú rovnováhu v občiansko-politickej praxi demonštrovať.

Záver

Tvrdenie, že žijeme v post-ideologickej ére, je samo o sebe ideologické. Liberalizmus ako dominantná norma súčasného demokratického a pluralitného Západu zakryl svoju vlastnú ideologickú povahu a presvedčil spoločnosť, že jeho hodnoty – individualizmus, trh, kapitalizácia – sú prirodzeným stavom človeka. Výsledkom je kríza politickej filozofie, ktorá sa vzdala svojho normatívneho hlasu a prenechala priestor technokratickej politológii a mediálnej rétorike. Politický kompas ako filozofický model ponúka možnosť návratu. Umožňuje znova rozmýšľať o politike ako o priestore ideí, hodnôt a konfliktu koncepcií dobra, nie iba o administrácii moci – takýmto prístupom totiž politická filozofia stráca svoju kritickú a pôvodnú funkciu – namiesto tvorivého priestoru pre normatívnu reflexiu sa stáva komentátorom statusu quo. Politický kompas obnovuje rovnováhu medzi individuálnou a kolektívnou autonómiou tým, že pripomína, že žiadna normativita nie je prirodzená – každá je výsledkom ideového a hodnotového výberu. Ako upozorňuje už spomínaný Rawls, pluralitná spoločnosť funguje na základe „prekrývajúceho sa konsenzu“ medzi rozumnými doktrínami, nie hegemóniu jednej z nich. Politický kompas je nástrojom, ktorý takýto konsenzus umožňuje, pretože zachováva viditeľnosť ideologickej plurality. Rehabilitácia politickej filozofie preto nespočíva v návrate k minulosti, ale v schopnosti znova myslieť politicky – v zmysle reflexie dobra, moci a spoločnosti. V ére, ktorá sa tvári ako nadideologická, je samotné myslenie o ideológii aktom odporu. Politický kompas je v tomto zmysle nielen analytickým, ale aj etickým korektívom – pripomína, že sloboda a pluralitná spoločnosť nie je absencia ideológie, ale vedomé spolunažívanie rôznych foriem dobra. Diskusia o politickom kompase ako nástroji normatívnej diferenciácie otvára širšiu otázku o povahe súčasného demokratického diskurzu ako aj o epistemických štruktúrach, ktoré ho formujú. Pokiaľ moderná spoločnosť deklaruje pluralitu názorov, musí súbežne rozpoznať aktívnu existenciu ideologických rámcov, ktoré túto pluralitu umožňujú, ale aj potláčajú.

Existencia prevládajúcej ideológie v pluralitnej spoločnosti nie je iba súborom politických mechanizmov, ale aj epistemickým rámcom definujúcim, čo je legitímna argumentácia, čo je „racionálne“ a čo je považované za demokraticky prípustné. V tomto zmysle je potrebné nadviazať aj na kritické tradície politickej teórie: od Gramsciho konceptu hegemonickej kultúrnej dominancie[24], cez Foucaultovu koncepciu power-knowledge až po novšie prístupy Chantal Mouffe[25] o agonistickom pluralizme. Politický kompas umožňuje realizovať diskusiu o možnostiach demokratickej plurality, ktorá nespočíva v absencii konfliktu, ale v civilizovanom a racionálnom súboji hodnotových vízií spoločenského usporiadania. V tomto kontexte tvrdíme, že funkčná pluralita nemôže existovať bez uvedomenia si ideologickej podmienenosti spoločenských rámcov. Z nášho hľadiska je preto v politickej filozofii a politológii potrebné chápať politický kompas nie ako zjednodušujúci analytický nástroj, ale ako normatívny koncept, ktorý rehabilituje pluralitu ako konštitutívny prvok demokratického pluralitného života.

Použitá literatúra

BATES, T. R. (1975). Gramsci and the Theory of Hegemony. In: *Journal of the History of Ideas*. Roč. 36, č. 2 (Apr. – Jún), str. 351-366. DOI: https://doi.org/10.2307/2708933.

CHMELÁR, E. (2021). Najväčším nepriateľom demokracie je dnes extrémny centrizmus. In: *Argument*. Online dostupné na <https://casopisargument.cz/35816>.

DECKER, J. M. (2004). The ‘Post-Ideological’ Era? In: Decker, J. M. *Ideology. Transitions*. Londýn: Palgrave, 195 s. DOI: https://doi.org/10.1007/978-0-230-62914-1_8.

FUKUYAMA, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press, 418 s.

HEYWOOD. A. (1992). *Political Ideologies*. Basingstoke: Palgrave, McMillan, 348 s.

HEYWOOD, A. (2002). *Politologie*. Praha: Eurolex Bohemia, 463 s.

HLOUŠEK, V.; KOPEČEK, L.; ŠEDO, J. (2011). *Politické systémy*. Brno: Barrister & Principal, 296 s.

HUNTINGTON, S. (1996). *Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 368 s.

KUNA, M. (2010). MacIntyrova (nekomunitaristická) kritika liberalizmu. In: ŠÚST, J. (ed.). *Liberalizmus neutrality 2 - vybrané politické aspekty*. Ružomberok: FF KU, 107 s.

MALÍČEK, V. *Poznámky z politológie*. Bratislava: Akadémia policajného zboru v Bratislave, 41 s.

MOUFFE, CH. (1999). Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? In: Social Research. Roč. 66, č. 3, PROSPECTS FOR DEMOCRACY, str. 745-758.

RAWLS, J. (1997). Politický liberalizmus. Košice: Slovacontact, 310 s.

[24] Pozri BATES, T. R. (1975). Gramsci and the Theory of Hegemony.

[25] Pozri MOUFFE, CH. (1999). Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?

SŤAHEL, R. (2013). Globalisation and the Crisis. In: Sťahel, R.; Mitterpach, K. *Philosophica 12, Towards A Political Philosophy.* Nitra: FF UKF, 84 s.

ŠVEC, J.; HOREMUŽ, M. (2023). K politickému liberalizmu Johna Rawlsa: Perspektivy a úskalia v súčasom občiansko-politickom diskurze. In *Politické Vedy*. Roč. 26, č. 3, str. 123- 140. DOI: https://doi.org/10.24040/politickevedy.2023.26.3.123-140.

ŠVEC, J. (2022). Sloboda ako spoločenská zodpovednosť (aj) v kontexte sociálneho liberalizmu Johna Stuarta Milla. In: Švihura, L. (ed.). *Filozofické cesty z neistoty – Podoby zodpovednosti*. Bratislava: Slovenské filozofické združenie pri SAV, 241 s.

ŠVEC, J. (2020). Premeny chápania slobody vo filozofií Johna Rawlsa: od nedotknuteľnosti indivídua k filozofickému zdôvodneniu pozitívnej slobody. In *Politické Vedy*. Roč. 23, č. 3, str. 69-84. DOI: https://doi.org/10.24040/politickevedy.2020.23.3.69-84.

ŠVEC, J. (2020). Úskalia fantómovej objektivity súčasného liberalizmu (problematika depolitizácie a deideologizácie). In: ADAMČÍKOVÁ, B. L.; KOSCELANSKÝ, G.; PETRIKOVÁ, M. (eds.). *Aktuálne otázky teórie a praxe politiky a medzinárodných vzťahov.* Košice: Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Katedroa politických vied a verejnej správy Užhorodskej národnej Univerzity, Research Institute of Central Europe a OZ Res publica, 270 s.

Mgr. Jakub Švec, PhD.

Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, v. v. i.
Oddelenie výskumu normativity a ľudských práv
Klemensova 2522/19
811 09 Bratislava
jakub.svec@savba.sk
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7603-101X

Dedikácia projektu: Tento článok vznikol v rámci projektu *VEGA2/0118/24 – Sociálna povaha normativity ako východisko vysvetlenia vzťahu individuálnej a kolektívnej autonómie*.

ČASŤ III

Kríza na úrovni jednotlivca a inštitúcií: Vzdelávanie a identita

Kríza na úrovni jednotlivca a inštitúcií: Vzdelávanie a identita

V kontexte globalizácie a dynamických spoločenských zmien sa otázky duševného zdravia a vzdelávania mladých ľudí stávajú predmetom interdisciplinárneho skúmania. Humanitné a sociálne vedy poskytujú rámec na porozumenie psychickej pohody nielen ako individuálneho fenoménu, ale aj ako sociálne konštruovaného procesu, ktorý ovplyvňujú kultúrne, ekonomické a politické faktory. Školy tak nie sú len miestom vzdelávania, ale aj priestorom, kde sa odvíjajú sociálne interakcie, formuje sa identita a budujú kompetencie nevyhnutné pre život v spoločnosti. Z humanitného hľadiska sa pritom nejedná len o individuálnu intervenciu, ale aj o vytváranie inkluzívneho prostredia, ktoré reflektuje rôznorodosť potrieb a skúseností mladých ľudí. Sociálne vedy poskytujú analytické nástroje na skúmanie vplyvu rodiny, komunity a mediálneho prostredia na psychickú odolnosť detí a adolescentov. V čase svetových kríz, ktoré zahŕňajú zdravotné, ekonomické alebo environmentálne hrozby, sa úloha škôl ako sociálnych inštitúcií stáva ešte významnejšou.

Humanitné a sociálne perspektívy umožňujú kriticky skúmať, ako krízové situácie ovplyvňujú nerovnosti, psychosociálne napätie a dostupnosť podpory. Takéto analýzy napomáhajú formulovať stratégie intervencie, ktoré sú systematické, eticky opodstatnené a kultúrne citlivé. Z pohľadu sociálnej pedagogiky, pedagogiky a psychológie je kľúčové, aby školy implementovala preventívne programy, ktoré podporujú emocionálnu reguláciu, sociálne zručnosti a schopnosť adaptovať sa na zmeny. Prístup humanitných a sociálnych vied zároveň zdôrazňuje význam participácie žiakov, reflektovania ich skúseností a podporu aktívneho občianstva ako súčasti komplexného prístupu k duševnému zdraviu. Investície do podpory psychickej pohody v školách tak presahujú rámec individuálneho rozvoja a stávajú sa súčasťou širšej sociálnej stratégie. Systematická podpora duševného zdravia prispieva k formovaniu odolnej, kriticky mysliacej a sociálne zodpovednej generácie, čo je z pohľadu humanitných a sociálnych vied otázkou nielen pedagogickej, ale aj spoločenskej zodpovednosti.

Ďalším aspektom, ktorý humanitné a sociálne vedy prinášajú do diskusie, je kultúrna dimenzia školského prostredia. Každá škola funguje ako mikrospoločnosť s vlastnými normami, hodnotami a očakávaniami. Porozumenie týmto kultúrnym aspektom umožňuje vytváranie programov, ktoré sú nielen efektívne, ale aj citlivé k rôznorodosti žiakov. Sociologické výskumy ukazujú, že školy, ktoré aktívne reflektujú sociálne a kultúrne rozdiely, dosahujú lepšie výsledky pri prevencii psychických problémov a podporovaní celkovej pohody. V neposlednom rade je dôležité zdôrazniť interdisciplinárny charakter riešenia otázok duševného zdravia. Humanitné a sociálne vedy poskytujú teoretické koncepty a metodologické prístupy, ktoré umožňujú analyzovať nielen individuálne skúsenosti žiakov, ale aj štrukturálne faktory, ktoré tieto skúsenosti formujú. Takýto prístup umožňuje vytvárať intervencie, ktoré sú komplexné a systematické, a zároveň reflektujú meniace sa potreby spoločnosti. V súčasnom globálnom kontexte, kde sú školy vystavené komplexným vonkajším vplyvom, je interdisciplinárne skúmanie ich úlohy pri podpore duševného zdravia nevyhnutné. Celková analýza tak podčiarkuje, že úloha školy presahuje rámec klasického vzdelávania a stáva sa kľúčovým faktorom sociálneho a kultúrneho rozvoja spoločnosti.

Editori

ROZHODUJÚCA ÚLOHA ŠKOLY PRI PODPORE DUŠEVNÉHO ZDRAVIA V ČASE SVETOVÝCH KRÍZ

The Critical Role of Schools in Promoting Mental Health in Times of Global Crises

Petra Lajčiaková

Abstrakt: Súčasné globálne krízy, ako je pandémia COVID-19, klimatické zmeny a geopolitické konflikty, zásadným spôsobom ovplyvňujú duševné zdravie jednotlivcov a výrazne prehlbujú problémy s ním súvisiace. V predkladanej kapitole predstavujeme výskumné zistenia vychádzajúce z aktuálnych výsledkov empirických štúdií zameraných na podporu duševného zdravia v školách. Ako kľúčová sa ukazuje priorizácia duševného zdravia vo vzdelávacích inštitúciách a nemenej významná implementácia intervenčných opatrení orientovaných na ochranu duševného zdravia s ohľadom na špecifický kontext. Do popredia tiež vystupuje nevyhnutnosť interdisciplinárnej a transdisciplinárnej spolupráce odborníkov na poli duševného zdravia pri zavádzaní účinných stratégií s cieľom komplexnej a holistickej starostlivosti o duševné zdravie. Zámerom kapitoly je zdôrazniť podporu duševného zdravia viac ako kedykoľvek predtým a poukázať na rozhodujúcu úlohu školy v tejto oblasti práve v časoch krízy.

Kľúčové slová: duševné zdravie, škola, vzdelávanie, kríza, intervencie, interdisciplinárny prístup

Abstract: Current global crises such as the COVID-19 pandemic, climate change and geopolitical conflicts are fundamentally affecting individuals' mental health and greatly exacerbating related problems. In the following chapter, we present research findings based on recent empirical studies on mental health promotion in schools. The prioritisation of mental health in educational institutions and, furthermore, the implementation of context-specific mental health promotion-oriented interventions emerge as key. The need for inter- and transdisciplinary collaboration between mental health professionals in implementing effective strategies for comprehensive and holistic mental health care also comes to the fore. The intention of the chapter is to emphasise mental health promotion more than ever before and to highlight the crucial role of school in this field in times of crisis.

Key words: mental health, school, education, crisis, interventions, interdisciplinary approach

Úvod

Duševné zdravie, hoci nie je novým problémom, sa v poslednom období práve v kontexte svetových kríz stáva stále aktuálnejšou témou nielen pre odbornú diskusiu. I narastajúci počet výskumov týkajúcich sa duševného zdravia v nepriaznivých časoch zdôrazňuje jeho veľkú potrebu. Ide o celosvetovo dôležitú problematiku, ktorá si získala pomerne širokú pozornosť. Nemožno nijakým spôsobom namietať, že duševné zdravie a emocionálna pohoda sú pre náš život rovnako dôležité ako fyzické zdravie. Duševné zdravie ovplyvňuje myšlienky jednotlivca, jeho prežívanie, správanie, a tým aj celkový spôsob ako zvláda stres, komunikuje s ostatnými ľuďmi a robí vo svojom živote rozhodnutia. V konečnom dôsledku je duševné zdravie základom kvalitného života. V tomto kontexte má podpora a ochrana duševného

zdravia (osobitne v období detstva a dospievania) veľký zmysel. Starostlivosť o duševné zdravie spadá aj do Strategického rámca v oblasti zdravia pre roky 2014 – 2030 (MZ SR, 2022), pričom medzi prioritami pre duševné zdravie je zdôrazňovaný model systematickej prevencie. Podpora duševného zdravia je o vytváraní prostredia, v ktorom všetci podporujú duševné zdravie a snažia sa ho aj pozitívne udržiavať. Jednotlivé aktivity, intervencie a stratégie smerujúce k starostlivosti o duševné zdravie sú navrhnuté s nepopierateľným zámerom, a to na jednej strane maximalizovať protektívne faktory a na strane druhej minimalizovať rizikové faktory (individuálne, rodinné, sociálne, kultúrne, politické, environmentálne, ekonomické a ďalšie). Nobre a jej výskumný tím (2022) za ochranné zložky duševného zdravia vymedzili pozitívne duševné zdravie (stav, kedy sa jednotlivec cíti a funguje dobre) a gramotnosť v oblasti duševného zdravia zahŕňajúcu poznatky o duševných poruchách, vrátane ich identifikácie, zvládania i prevencie. Aj z toho hľadiska školy predstavujú optimálne prostredie na propagáciu starostlivosti o duševné zdravie a na zdôrazňovanie jeho podpory u detí, dospievajúcich aj adolescentov, nehovoriac o jedinečnej možnosti škôl osloviť veľké skupiny žiakov a študentov, a to najmä počas ich formatívnych rokov v priebehu celého procesu vzdelávania. Cieľom článku je poskytnúť prehľad o duševnom zdraví v dôsledku globálnych kríz, ozrejmiť súvislosti medzi duševným zdravím a jeho podporou na školách s dôrazom na naliehavú potrebu skúmať intervencie a postupy na zvyšovanie celkovej pohody u detí a dospievajúcich v rámci vzdelávacieho sektora. Stať má ambíciu prezentovať prakticky použiteľné závery odzrkadľujúce aktuálne výskumné výsledky relevantných empirických štúdií, ktoré sledujú podporu a ochranu duševného zdravia v rámci vzdelávacieho systému. Na základe toho je potom možné rozvíjať realizovateľné stratégie na zlepšenie podpory duševného zdravia. Od škôl ako ústredných inštitúcií vzdelávacieho systému s ich podpornými mechanizmami v psychosociálnej oblasti (školské podporné tímy) sa totiž právom očakáva, že budú schopné zavádzať a následne vykonávať opatrenia prostredníctvom implementácie intervencií cielených na prevenciu problémov duševného zdravia a jeho zlepšenie, vrátane výchovy k duševnému zdraviu a osvety v tejto oblasti.

V prvej časti článku v rámci základných teoretických východísk bude definované duševné zdravie ako kľúčový pojem, ktorý bude následne rozoberaný v kontexte súčasných globálnych kríz (Covid-19, klimatické zmeny a geopolitické konflikty) a vo vzťahu k nim. Druhá časť článku pozoruje vo svetle empirických výsledkov predmetných výskumných štúdií, identifikuje hlavné priority zacielené na podporu duševného zdravia v školskom prostredí. Boli stanovené na základe výskumného postupu zahŕňajúceho prehľad a syntézu relevantných zdrojov týkajúcich sa daných tém, ako je dôsledok globálnych kríz na duševné zdravie žiakov a študentov, efektívne spôsoby podpory duševného zdravia v rámci vzdelávacieho systému a napokon úloha interdisciplinárnej spolupráce pri podpore duševného zdravia. Okrem praktických poznatkov tu nájdeme aj niektoré usmernenia a konkrétne odporúčania pre ďalší výskum v predmetnej oblasti. Zhrnutím výskumných zistení, predstavením osvedčených postupov a zdôraznením úspešných intervencií môže článok ponúknuť cenné usmernenia pre pedagógov a odborníkov na duševné zdravie. Cieľom je podporiť vzdelávacie prostredie, ktoré preferuje duševné zdravie a pohodu a umožňuje deťom i dospievajúcim prosperovať.

Pedagógovia by mali vytvárať kladný vzťah medzi deťmi a žiakmi už od útleho detstva. Potom budú pripravení nielen na vyššie ročníky, ale i na život. Nadobudnutými zručnosťami dokážu rozlišovať medzi pozitívnymi a negatívnymi vplyvmi či nebudú ovplyvňovaní rôznymi aspektmi (Pošteková, 2023a).

Duševné zdravie

Zložitosť problematiky duševného zdravia je nespochybniteľná. Duševné zdravie (alebo mentálne alebo psychické) predstavuje neoddeliteľnú súčasť zdravia, je oveľa viac ako len absencia psychického ochorenia. Neexistuje a nemôže existovať samo o sebe. Tvorí integrálnu a podstatnú súčasť nášho celkového zdravia, na ktorú možno nahliadať troma spôsobmi – ako (i.) na neprítomnosť psychickej poruchy, ako (ii.) na stav ľudského organizmu umožňujúci optimálny výkon všetkých jeho životných funkcií, spoločenských rolí alebo ako (iii.) na stav rovnováhy v sebe a medzi sebou samým a fyzickým či sociálnym prostredím (Sartorius, 2002). Duševné zdravie možno teda vnímať ako úroveň psychickej pohody či blahobytu a neprítomnosť psychickej poruchy. Je to stav, v ktorom jednotlivec môže fungovať na uspokojivej úrovni emocionálneho i behaviorálneho rozpoloženia. Zároveň je duševné zdravie komplexné a kontinuálne, medzi optimálnym stavom pohody až po veľké utrpenie a emocionálnu bolesť. Ide o konštrukt zložený zo psychologických, emocionálnych, sociálnych, environmentálnych a ďalších dimenzií zahŕňajúcich schopnosť človeka fungovať aj v nepriaznivých situáciách a rovnako schopnosť prispôsobovať sa stále meniacim sa podmienkam vonkajšieho prostredia. Podľa Svetovej zdravotníckej organizácie (WHO, n. d.) je duševné zdravie základom individuálnej aj kolektívnej schopnosti ľudí myslieť, vnímať a prežívať emócie, budovať a udržiavať adekvátne interpersonálne vzťahy, produktívne pracovať a dosahovať optimálnu kvalitu života. Je to stav pohody, v ktorom človek plne využíva svoje vlastné schopnosti, dokáže sa vyrovnať s bežným každodenným stresom, produktívne pracovať a byť osožný svojej komunite. Z tohto hľadiska je nesporné, že podpora duševného zdravia a starostlivosť oň by sa mali stať kľúčovou prioritou tak spoločnosti, ako i samotných jednotlivcov. Ochrana duševného zdravia by sa nemala obmedzovať len na sektor zdravotníctva, ale mala by zahŕňať aj vzdelávanie, prácu, spravodlivosť, dopravu, životné prostredie, bývanie a sociálne zabezpečenie (WHO, n. d.).

Kríza

Kríza je populárny a v súčasnosti veľmi často používaný i zneužívaný pojem. Slúži na opis dramatických situácií, udalostí, pri ktorých sa niečo radikálne mení. Krízou rozumieme extrémnu psychickú záťaž, nebezpečný stav alebo závažnú životnú udalosť. Kríza sa vstupom do života človeka prejavuje komplexne, dotýka sa všetkých rovín ľudskej existencie (Kebza, 2009). Je znakom náhleho narušenia rovnovážneho stavu, kedy jednotlivec nenachádza spôsob, ako sa s tým vyrovnať. Vníma takúto situáciu ako veľmi nebezpečnú. Krízu môžeme teda chápať ako subjektívne ohrozujúci stav, pričom každý človek vníma krízu a situácie, ktoré ju spôsobili, svojou vlastnou optikou. S krízou súvisia krízové situácie, ktoré sú charakterizované narušením alebo prerušením normálneho alebo obvyklého modelu fungovania jednotlivca (Zamoum & Serra Gorpe, 2018). Človek sa stretne s takou prekážkou, ktorú nie je schopný alebo ju nevie, alebo ju nemôže prekonať zvyčajne používanými spôsobmi riešenia problémov. Prekážka sa stáva neprekonateľnou a treba zdôrazniť, že krízu naozaj nemožno vyriešiť využitím bežných zdrojov alebo pomocou bežných zručností na riešenie každodenných problémov. Krízy sa preto stávajú stresujúcimi, veľmi ťažko sa s nimi vyrovnáva a vyžadujú si primerané načasovanie, čo nie vždy býva možné.

Vzhľadom na stanovený cieľ nás prednostne zaujímali empirické štúdie zamerané na kľúčové globálne krízové javy, ktoré prehĺbili problémy s duševným zdravím, konkrétne pandémia Covid-19, geopolitické konflikty a environmentálne udalosti.

Dopad pandémie Covid-19 na duševné zdravie

Pandémia infekčného ochorenia Covid-19 (coronavirus disease-19) priniesla zdravotnú pohotovosť, ktorá v modernej dobe nemá obdobu. Predstavovala jednu z najväčších ľudských katastrof posledného storočia, spôsobila celosvetovo viac ako 6 miliónov úmrtí. Doposiaľ nie je možné úplne pochopiť a zmerať psychosociálny dopad pandémie na jednotlivcov na celom svete. V tomto kontexte sa ako podnetná ukazuje reflexia Šveca o ponuke spoločenských a humanitných vied v situácii globálnej pandémie: „Pandemická situácia však priniesla aj príležitosť zamyslieť sa nad starými aj novými hrozbami pre spoločnosť, ako aj nad možnosťami sociálnych a humanitných vied, hoci tie na prvý pohľad vyzerajú v danej situácii ako celkom irelevantné“ (Švec, 2022, s. 127). Koronakríza vytvorila akútnejšiu krízu duševného zdravia, ktorá môže mať významné dlhodobé následky. Bezprecedentne narušila vzdelávanie a vo väčšine prípadov viedla k nahromadenému stresu, zvýšenej úzkosti a k mnohým iným problémom výraznou mierou ovplyvňujúcim duševné zdravie detí a dospievajúcich (Barbieri et al., 2022; Jurík et al., 2022; Ravens-Sieberer et al., 2022; Uhlíř, 2021 a i.). Prognózu Covid-19 týkajúcu sa psychosociálneho zdravia detí a mladých a ich subjektívneho blaha už nemožno ignorovať. Je nespochybniteľné, že koronakríza zapríčinila trend narastajúcich duševných ochorení (mladistvých). Je nutné upozorňovať na jej dlhodobé následky a venovať jej zvýšenú pozornosť, aby bola zabezpečená adekvátna starostlivosť tým, ktorí ju potrebujú.

Klimatická zmena a jej vplyv na duševné zdravie

Mladí ľudia vnímajú, že klimatická zmena ohrozuje ich budúcnosť. Americká psychologická asociácia (APA, n. d.) upozorňuje na to, že sa preukázateľne dejú intenzívne zmeny v psychike ľudí, ktoré sú jednoznačnou reakciou na klimatické zmeny. Úzkosť súvisiaca s klimatickými zmenami, tzv. environmentálna úzkosť alebo ekologická (klimatická) úzkosť, sa objavuje čoraz častejšie vzhľadom na pretrvávajúce obavy o budúcnosť našej planéty a života na nej (Hickman et al., 2021; Wu et al., 2020). Eko-úzkosť je termín prvýkrát definovaný Claytonom et al. (2017) ako chronický strach z environmentálnej katastrofy, pričom jej symptómy sa môžu prejavovať rozmanitým spôsobom, cez zvýšenú hladinu stresu, strachu, pocitov bezmocnosti, hnevu, cez agresívne prejavy, čo môže napokon vyústiť až do depresie alebo samovražedných tendencií. S uvedenou úzkosťou súvisia aj pojmy ako strach z klimatických zmien, eko-trauma a ekologický smútok (klimatický žiaľ), ktorých psychologický výskum je zatiaľ len v počiatočných fázach (por. Cunsolo & Ellis, 2018). Podľa Lertzman (2015) možno ekologický smútok prirovnať k obavám z hrozby jadrového zničenia sveta, ktoré zažívala generácia baby boomers počas studenej vojny. Problematika environmentálnej úzkosti sa aj v našich podmienakch tlačí stále viac do popredia, čo potvrdzuje aj najnovší výskum Chabadu et al. (2022), podľa ktorého až 42 percent Slovákov vo veku 16 až 25 rokov má veľké obavy z dosahov klimatickej zmeny a 73 percent respondentov vo veku 16 až 25 rokov si myslí, že ľudstvo zlyhalo v starostlivosti o planétu.

Vojnou ohrozené duševné zdravie

Deti a mládež v oblastiach postihnutých konfliktom čelia špecificky osobitým výzvam v oblasti duševného zdravia v dôsledku traumy, organizovaného násilia, rozpadu sociálnych sietí, vysídlenia a nestability, a to počas kľúčových fáz ich fyzického, emocionálneho, sociálneho a kognitívneho vývinu, i keď empirické dôkazy o psychologickom vplyve prebiehajúcej vojny na dospievajúcich sú zatiaľ veľmi obmedzené (Osokina et al., 2023). Vzhľadom na vystavenie vojenským skúsenostiam a dosť oklieštený prístup k pomoci a starostlivosti o duševné zdravie sú dospievajúci Ukrajinci v čase

ruskej invázie od februára 2022 vystavení enormne vysokému riziku psychiatrických ochorení (Goto et al., 2024). Silný negatívny tlak na duševné zdravie detí a mladých v čase vojny je značný, i preto môžu doterajšie výskumné zistenia pomôcť pri pochopení, meraní a riešení jej dlhodobého vplyvu na duševné zdravie a sociálne fungovanie nielen dospievajúcich. Okrem toho, vojna ovplyvní rodiny a komunity a bude mať zásadný dopad na vývin a identitu mladých ľudí. Z tohto hľadiska sa naliehavo vynára intenzívna potreba ochrany duševného zdravia s cieľom zmierniť záťaž predovšetkým na deti a mladistvých uprostred pretrvávajúcej vojny.

Podpora duševného zdravia v čase kríz a rozhodujúca úloha školy

Je evidentné, že vyššie spomínané krízy ako Covid-19, aktuálne klimatické zmeny, trvajúca vojna, ale aj energetická kríza a sociálno-ekonomický stres problémy s duševným zdravím mladých ľudí len prehlbujú a zhoršujú. V úsilí adresne zacieliť preventívne opatrenia a terapeutické intervencie je potrebné jednak identifikovať a jednak rozlišovať konkrétne faktory (ako sú klimatické zmeny, vojna a pandémie), aby sa zistilo, ako môžu individuálne, ale i kolektívne ovplyvňovať duševné zdravie. Zároveň nevyhnutnou požiadavkou je realizácia longitudinálnych a prierezových výskumných šetrení zameraných na zisťovanie konkrétneho vplyvu jednotlivých rizikových faktorov na duševné zdravie.

Rozdelenie krízou zasiahnutých detí a dospievajúcich s ohľadom na špecifické riziká, ktorým musia čeliť, napomôže prispôsobiť účinné intervencie spôsobom zodpovedajúcim jedinečným potrebám každej skupiny (Hickman et al., 2021). Preventívne opatrenia môžu obsahovať napríklad vzdelávanie mládeže o klimatických otázkach a rozvíjanie schopnosti v danej oblasti sa angažovať, a to aj prostredníctvom podporných skupín diskutujúcich o ekologickej úzkosti a mechanizmoch zvládania (Lertzman, 2015). Jednotlivcom priamo postihnutých vojnou možno zabezpečiť psychologickú podporu, pomoc a poradenstvo ohľadom traumy (Osokina et al., 2023) a rovnako možno ponúknuť vzdelávacie programy orientované na mierové riešenia konfliktov (Vestal et al. 2004).

Nikto nemôže poprieť, že školy sú pre deti a ich rodiny ako i pre spoločnosť mimoriadne dôležité, ako hovorí Gužíková a Pošteková: „*Aby príslušníci rodinných a školských ustanovizní nepredstavovali odlišné svety, je potrebné porozumieť významu spoločnej participácie na výchove a vzdelávaní detí*“ (Gužíková, Pošteková, 2023 str. 26). So svojím vzdelávacím systémom zohrávajú kľúčovú úlohu pri posudzovaní bezpečnosti duševného zdravia a zavádzaní intervencií pre svojich žiakov, a to predovšetkým počas pohrôm, katastrof a kríz. Vtedy sa zásadný charakter škôl ešte viac zvýrazňuje. Vďaka tejto skutočnosti školy predstavujú jedno z kritických prostredí poskytujúcich starostlivosť o duševné zdravie a jeho ochranu (Lai et al., 2016). Možno ich označiť za miesto, kde sa dá uskutočniť celý rad efektívnych opatrení a intervencií zameraných na duševné zdravie. Programy na včasnú prevenciu porúch, podporu duševného zdravia a všeobecnú informovanosť patria medzi najúčinnejšie opatrenia v oblasti duševného zdravia. V tomto kontexte ponúkame závery reflektujúce výsledky aktuálnych empirických štúdií odkazujúcich na posilnenie podpory duševného zdravia v rámci vzdelávacieho systému.

Duševné zdravie ako priorita v školách

Školy ako primárne vzdelávacie prostredie, v ktorom deti trávia značné množstvo času a významnú časť svojho života, sa vyznačujú jedinečnou príležitosťou ako prispieť k systému starostlivosti o duševné zdravie, nepopierajúc však elementárny a nezastupiteľný význam rodiny v tejto oblasti. Školy zohrávajú

kľúčovú úlohu pri podpore rozvoja duševného zdravia i pohody žiakov prostredníctvom samotného vzdelávania, prevencie a včasnej intervencie. Škola kombinuje budovanie zdravých sociálnych a emocionálnych zručností, empatie, okrem toho podporuje pozitívne rovesnícke vzťahy a vzájomnú spolupatričnosť, čo sú nevyhnutné podmienky pre duševnú pohodu. Vytvára podporné vzdelávacie prostredie – také, ktoré chráni duševné zdravie, žiaci sa cítia začlenení, podporovaní a oceňovaní. Efektívna integrácia duševného zdravia do škôl môže zlepšiť výsledky vzdelávania, zvýšiť gramotnosť žiakov a študentov v oblasti duševného zdravia, podporovať sociálne a emocionálne učenie, pomôcť identifikovať rizikových jednotlivcov a poskytnúť podporu, vrátane preferenčných ciest k zdravotnej a sociálnej starostlivosti, a napokon škola môže znížiť pravdepodobnosť vzniku problémov v oblasti duševného zdravia, príp. ich pretavenie do závažnejších psychických ťažkostí a rizikového správania.

Celostný prístup k duševnému zdraviu v školách berie do úvahy celého človeka, pričom sa zameriava nielen na kognitívny rozvoj, ale i na emocionálnu, sociálnu a psychickú pohodu. Takýto postoj školy podporuje mnohostranne rozvinutých jednotlivcov kompetentnejšie pripravených na život i mimo brán školy. V zmysle rezultátov empirických štúdií (Kegelaers et al., 2023; Osborn et al., 2022; Singh et al., 2022, Pošteková, 2023b) je nevyhnutné vytvárať také vzdelávacie systémy, ktoré podporujú akademický úspech prostredníctvom včasnej intervencie, rozvoja celej ľudskej osoby, inkluzívnosti, destigmatizácie a reziliencie. Inkluzívne vzdelávacie prostredie, ktoré zohľadňuje rozmanité potreby, užitočne prispieva k vytvoreniu atmosféry, v ktorej sa všetci žiaci, vrátane tých s problémami s duševným zdravím, cítia vítaní, akceptovaní, podporovaní a s právom uspieť, stať sa víťazom (Bourke, 2022; Kožárová, 2018). Uvedený prístup rozvíja u detí a dospievajúcich také schopnosti a kompetencie, vďaka ktorým sa dokážu vyrovnať so stresom, adaptovať sa na rýchle zmeny, odraziť sa po neúspechu, zvládať prekážky a nevzdávať sa, čo patrí medzi bazálne životné zručnosti, ktoré prispievajú k dlhodobému úspešnému fungovaniu. Dobré duševné zdravie je pevným základom pre zdar v škole a má kardinálny vplyv aj na celoživotný úspech a celkovú kvalitu života (Osborn et al., 2022). Proaktívne riešenie ťažkostí s duševným zdravím pomáha predchádzať potenciálnym problémom súvisiacich s ich samotnou eskaláciou. Rovnako slúži na minimalizovanie stigmatizácie spojenej s duševnými poruchami a chorobami. Tým je možné budovať podpornú klímu, ktorá motivuje žiakov a študentov v prípade potreby nebáť sa vyhľadať akúkoľvek odbornú pomoc.

Z vyššie uvedeného vyplýva, aby samotné školy zdôrazňovali dôležitosť duševného zdravia, napríklad prostredníctvom implementácie rôznych programov a tvorivých iniciatív, ktoré riešia potreby žiakov a študentov v oblasti duševného zdravia, podporujú povedomie o ňom a znižujú stigmu okolo problémov spojených s duševným zdravím. Duševné zdravie ako priorita v školách dláždi cestu k vytvoreniu podporného a bezpečného výchovného prostredia, ktoré môže deti a dospievajúcich vybaviť potrebnými zručnosťami na zvládanie problémov a ťažkostí. V neposlednom rade takéto prostredie podporuje akademický úspech, celkovú psychickú pohodu i samotnú kvalitu života, čo má dopad na zdravšiu a úspešnejšiu budúcnosť žiakov a študentov.

Intervencie zamerané na podporu duševného zdravia s ohľadom na špecifický kontext

Ako potrebné sa ukazuje uplatňovať intervencie špecifické pre daný kontext, ktoré zohľadňujú dôsledky pandémie Covid-19, súvisia s klimatickými zmenami a týkajú sa geopolitických konfliktov. Už bolo vyššie spomenuté, že celosvetová zdravotná kríza vyvolaná pandemických ochorením výrazným spôsobom narušila vzdelávanie a fungovanie v bežnom živote, čo prinieslo zvýšenú úroveň stresu, úzkosti a zintenzívnilo pocity izolácie a osamelosti mladých ľudí. Intervencie adekvátne pre daný vek

zahŕňajú napríklad podporné skupiny fungujúce online spôsobom alebo iné online zdroje a aktivity na budovanie odolnosti (Barbieri et al. 2022). Deťom môžu pri vyjadrovaní emócií a zvládaní stresu vyhovovať kreatívne techniky, napr. arteterapia (Karkou & Sanderson, 2006).

Narastajúci výskyt eko-úzkosti si vyžaduje začlenenie vzdelávania o klíme do učebných osnov, podporovanie ekologických postupov a vedenie otvorených diskusií o obavách, strachoch a emóciách súvisiacich s klímou. Deti sa môžu zapojiť do hry spojenej s učením sa v prírode s cieľom rozvíjať a upevniť si vzťah k okolitému životnému prostrediu (Michek et al., 2015). Pre dospievajúcich môže byť užitočná vzájomná spolupráca v tímových projektoch zameraných na ochranu klímy (Estrada-Araoz et al., 2023). Deti a dospievajúci vystavení na celom svete ozbrojeným konfliktom bezprostredne čelia dlhodobým škodlivým účinkom na svoje zdravie, vzdelanie a sociálno-emocionálny vývin. Tu sa ako kľúčová ukazuje psychosociálna starostlivosť, ktorá berie do úvahy traumu a jej dôsledky. Dôležité je zabezpečiť také psychosociálne opatrenia, ktoré podporujú rezilienciu a rozvíjajú zručnosti zvládať ťažkosti (Goto et al., 2024; Kegelaers et al., 2023). Uplatňovanie intervencií v oblasti duševného zdravia špecifických pre daný kontext sa v súčasnosti potvrdzuje ako nevyhnutné, pretože spomínané krízy odhalili a prehĺbili mnohé existujúce problémy, a to naprieč všetkými spoločenskými rovinami. Predstavujú dlhodobú výzvu, ktorá si vyžaduje naliehavé opatrenia na zmiernenie ich dopadov a adaptáciu na zmeny. Intervencie prispôsobené týmto výzvam sú rozhodujúce pre vytváranie odolnejších školských prostredí.

Interdisciplinárna spolupráca pri podpore duševného zdravia detí a dospievajúcich

Interdisciplinárna spolupráca a transdisciplinárna výmena skúseností pri podpore duševného zdravia detí a dospievajúcich je veľmi dôležitá, vzhľadom na to, že problémy duševného zdravia, ako bolo už viackrát spomenuté, môžu mať rôzne príčiny a rôzne prejavy, ktoré veľmi často presahujú rámec jedného odboru. Vytýčenie duševného zdravia ako priority v školách si žiada užšiu interdisciplinárnu spoluprácu jednak medzi odborníkmi na duševné zdravie (psychológovia, psychiatri, terapeuti, pedagógovia, sociálni pracovníci), jednak medzi miestnymi inštitúciami (napr. neziskovými organizáciami), ale i medzi samotnými tvorcami politík (Nelson et al., 2021).

Školy potrebujú výraznejšie vnímať systematickú interdisciplinárnu spoluprácu, podporu a pomoc pre poskytovanie kvalitnejšej podpory žiakom práve vo svojom prostredí. Zaznieva potreba transdisciplinárnej kooperácie v tíme odborníkov (por. Brann et al., 2024; Pošteková, 2022). Takýto model tímovej práce spája spolupracovníkov z rôznych oblastí a disciplín s jediným cieľom poskytnúť komplexnú a holistickú starostlivosť. To môže zahŕňať riešenie širokej palety problémov emocionálneho, psychologického, behaviorálneho, vzdelávacieho, rodinného i sociálneho charakteru, čím sa predpokladá, že všetky potreby sú pokryté a dieťa alebo dospievajúci dostáva najlepšiu možnú podporu pre svoje duševné zdravie. Zároveň vzájomná interdisciplinárna spolupráca sa stáva kľúčovou na vypracovanie a implementáciu účinných stratégií podpory duševného zdravia v školách. Tento prístup založený na recipročnej spolupráci umožňuje komplexné a systematické uchopenie problematiky duševného zdravia, využíva jedinečné odborné poznatky a systémové zdroje rozličných zainteresovaných strán, podporuje dlhodobé intervencie v oblasti duševného zdravia, kontinuitu adekvátnej starostlivosti, napomáha zavedeniu potrebných inštitucionalizovaných a profesionalizovaných zmien, eliminovaniu stigmy a priebežnému hodnoteniu ako i zlepšovaniu. Sumarizujúc možno konštatovať, že zlepšený systém podpory duševného zdravia zahŕňa zvýšený dôraz na koordináciu služieb a spoluprácu v rámci jednotlivých odborov a medzi nimi. Autentická

interdisciplinárna tímová práca odborníkov na duševné zdravie sa stáva kľúčovou stratégiou pri poskytovaní podpory v oblasti duševného zdravia. Nesie v sebe potenciál na prospešné systémové zmeny. Spolupráca je zároveň garanciou, že navrhnuté intervencie by mali byť kvalitne pripravené a efektívne by mali zasahovať cieľovú skupinu. Pravidelné hodnotenie pôsobnosti zavedených stratégií a intervencií a ich úpravy na základe spätnej väzby a pozorovaných výsledkov by malo zabezpečiť účinné využívanie zdrojov a priniesť so sebou želaný účinok realizovaných opatrení v záujme podpory duševného zdravia detí a mládeže.

Diskusia

Článok predstavil problematiku duševného zdravia a problémov s ním súvisiacich vzhľadom na pretrvávajúce rozmanité podoby krízy v celosvetovom meradle a poukázal na rozhodujúcu úlohu školy v týchto nepriaznivých časoch, ktorú osobitne potvrdzujú aj výskumné výsledky empirických štúdií. Majúc na zreteli všeobecný nárast výskytu identifikovaných problémov duševného zdravia u detí a dospievajúcich sme sa pokúsili načrtnúť dôležité otázky ohľadom duševného zdravia a ilustrovať možnosti ich riešenia v školách.

Globálne krízy v súčasnosti, ako už uvedená pandémia Covid-19, klimatické zmeny a geopolitické konflikty, zásadným spôsobom ovplyvnili duševné zdravie jednotlivcov a zároveň posilnili už existujúce problémy duševného zdravia detí a mladých ľudí. Boli uvedené výskumné závery o tom, že koronakríza zhoršuje niektoré problémy duševného zdravia (Barbieri et al., 2022; Jurík et al., 2022; Ravens-Sieberer et al., 2022; Uhlíř, 2021 a i.) a posilňuje perspektívu, že školy zohrávajú ústrednú úlohu. Spomenuté krízy vytvorili aj podmienky na to, aby školy reagovali na podporu duševného zdravia u detí a mládeže novými spôsobmi a aby si uvedomili dlho očakávanú potrebu priorizovania duševného zdravia spojenú s komplexným a interdisciplinárnym prístupom k jeho podpore. Identifikovali sme tri hlavné zistenia z vyššie prezentovaného synteticko-analytického prehľadu. Prvým zistením bolo, že snahy o podporu duševného zdravia majú byť nielen efektívne začlenené do širšieho úsilia škôl v oblasti podpory zdravia, ale dôležité je, aby školy priorizovali duševné zdravie, a to prostredníctvom implementácie rôznych programov a tvorivých iniciatív orientovaných na potreby žiakov a študentov v oblasti duševného zdravia. S tým súvisí aj druhé zistenie, ktoré hovorí o tom, že tieto intervencie je potrebné v školách uplatňovať vzhľadom na špecifický kontext, berúc do úvahy dôsledky pandémie Covid-19, environmentálne zmeny a geopolitické konflikty, a diferencovať formy a charakter intervenčných opatrení a vzdelávacích programov vzhľadom na vek adresátov. Tretie zistenie poukázalo na naliehavú potrebu systematickej interdisciplinárnej a transdisciplinárnej spolupráce pri podpore duševného zdravia, ktorá odráža spoločné ciele a hodnoty nevyhnutné pre poskytovanie sociálnej a emocionálnej starostlivosti deťom a dospievajúcim.

Hoci sme predostreli mnohostranný prístup k podpore a zvýšenému záujmu o duševné zdravie, je potrebné brať do úvahy aj niektoré možné limity a nemalé prekážky. V mnohých školách sa zaviedli účinné preventívne opatrenia a stratégie, ale stále môže existovať nedostatok finančných a časových zdrojov, minimum podpory a deficit školení pre pedagógov a odborníkov zameraných na duševné zdravie. Školy môžu mať veľké problémy pri zabezpečovaní takýchto prostriedkov. Uvedené skutočnosti môžu zabrániť efektívnemu účinku prevencie a prispieť k zväčšeniu problémov duševného zdravia (Sartorius, 2002).

Komplexná starostlivosť o duševné zdravie detí a dospievajúcich v nepriaznivých situáciách si vyžaduje zavedenie modelov starostlivosti zameraných na prevenciu rizikových faktorov, podporu ochranných faktorov a adekvátnu starostlivosť o duševné problémy. Vhodné vzdelávanie spojené s preventívnymi aktivitami a efektívnymi intervenciami môže byť veľmi prínosné a užitočné. Komplexná odborná príprava zameraná na prácu, podporu a pomoc v oblasti duševného zdravia počas mimoriadnych situácií by mala byť zahrnutá aj do zodpovedajúcich študijných programov už v pregraduálnom stupni vysokoškolského vzdelávania.

Čoraz viac je evidentné, že školy už nemôžu byť uzavreté entity, ktoré fungujú pre seba a vo svojom svete. Musia prekročiť úzke ciele, ako sú študijné výsledky, a proaktívnejšie prispievať k zdraviu a duševnej pohode detí a mladých ľudí. Skúsenosti z pandemického obdobia poukázali na potrebu moderného poňatia vzdelávania („vznik nového normálu“) s cieľom riešiť aktuálne komplexné výzvy, ktorým dnes deti a mládež musia čeliť. Tieto veľké výzvy zvýrazňujú potrebu zmysluplnej a vyváženej edukácie centrovanej na sociálne, emocionálne a duševné potreby detí a mladých ľudí. Očakáva sa, že vzdelávacie systémy budú vytvárať také prostredie, ktoré umožní viac flexibilnú edukáciu. Pre zabezpečenie podpory duševného zdravia však nestačí reagovať len na vzniknuté kritické situácie, je rovnako nevyhnutné zaoberať sa aj prevenciou. Na túto potrebu zareagoval aj Výskumný ústav detskej psychológie a patopsychológie, ktorý od septembra 2023 do októbra 2026 realizuje národný projekt „Systémová podpora duševného zdravia a prevencie detí, žiakov a študentov cez systém poradenstva a prevencie“ (VÚDPaP, n. d.). Ako môžeme čítať na webovej stránke ústavu, cieľom projektu je vytvárať a šíriť praktické nástroje pre oblasť prevencie a realizovať vzdelávania a advokačnú kampaň na podporu odborných a pedagogických zamestnancov. Vďaka projektu by mali byť vyškolení vedúci zamestnanci škôl v postupe v krízových situáciách, pedagogickí a odborní zamestnanci s absolvovaným dlhodobým sociálno-psychologickým výcvikom orientovaným na posilnenie multidisciplinarity, tvorby bezpečného prostredia a efektívnej práce s triedou či skupinou.

Zavedením komplexných rámcov a riešení, interdisciplinárnou a transdisciplinárnou spoluprácou odborníkov na duševné zdravie a tiež poskytovaním školení pre svojich učiteľov a odborných zamestnancov môžu školy vytvoriť bezpečné a akceptujúce prostredie, ktoré podporuje duševnú pohodu žiakov, študentov a ich akademické úspechy. Napriek obmedzeniam ponúkajú empiricky podložené intervencie a preventívne opatrenia perspektívne možnosti na zlepšenie výsledkov v oblasti duševného zdravia v jednotlivých vzdelávacích zariadeniach. Smerom do budúcnosti je potrebné vyvinúť trvalé úsilie na uprednostňovanie podpory duševného zdravia v školách, čím sa zabezpečí, že žiaci a študenti budú mať prístup k pomoci, ktorú potrebujú, aby sa im darilo v škole, ale aj mimo nej.

Odporúčania pre budúci výskum

Vo svetle výsledkov rozoberaných empirických štúdií zohľadňujúcich súčasné celosvetové výzvy sa ponúka niekoľko odporúčaní pre výskum v oblasti podpory duševného zdravia detí a mládeže, ktorí môžu byť obzvlášť zraniteľní práve počas globálnych kríz. Ako stále absentujúce sa ukazujú štúdie o vplyve dištančného vzdelávania a sociálnej izolácie na duševnú pohodu detí a mladých. Dôležité je preskúmať psychologické účinky dlhodobého online vzdelávania na deti a dospievajúcich, majúc na zreteli akademický stres, sociálnu izoláciu a emocionálnu pohodu, porovnávajúc rôzne vekové skupiny a socioekonomické zázemie (Jurík et al., 2022). Následne by bolo vhodné identifikovať protektívne faktory, ktoré podporujú odolnosť mladých ľudí počas kríz, ktorú možno vymedziť ako kľúčovú

(Kegelaers et al., 2023). Štúdie by mohli preskúmať rodinnú dynamiku, podporu rovesníkov a zdroje komunity, ktoré pomáhajú zmierniť nepriaznivé účinky stresorov. Súčasný výskum duševného zdravia detí a dospievajúcich v kontexte globálnych kríz sa často opiera o prierezové dáta. Limity prierezových údajov znižujú spoľahlivosť výskumných záverov. Longitudinálne štúdie by mohli niektoré takéto obmedzenia minimalizovať s tým, že by boli zamerané na posúdenie trvalého vplyvu globálnych kríz na duševné zdravie mládeže. Sledovať zmeny úzkosti, depresie alebo správania v priebehu času a identifikovať kritické obdobia, kedy by intervencie mohli byť najúčinnejšie (Singh et al., 2023). Priestor vo výskumnom šetrení sa otvára aj pre kultúrny kontext – preskúmať, ako kultúrne a spoločenské faktory ovplyvňujú duševné zdravie u detí a dospievajúcich počas kríz. Môže byť zohľadnená úloha kultúrnych presvedčení v stratégiách zvládania a správania pri hľadaní pomoci, najmä v rôznych populáciách (Nelson et al., 2021). Výskumne nemožno podľa Gkeredakisa et al. (2021) opomenúť ani technológie a sociálne médiá a ich dvojitú úlohu počas kríz: zhodnotiť ich pozitívne aspekty (napr. spojenie a podpora) a tiež negatívne vplyvy (napr. kyberšikanovanie alebo úzkosť) so zámerom vyváženého používania digitálnych nástrojov. Ako nanajvýš potrebné sa ukazuje posúdenie účinnosti školských intervencií v oblasti duševného zdravia realizovaných počas kríz. Zamerať sa na identifikáciu, ktoré intervencie sú najprínosnejšie a ako ich možno prispôsobiť tak, aby vyhovovali potrebám rôznych populácií žiakov a študentov. Výskumná medzera sa nachádza aj pri sledovaní úlohy rodinnej dynamiky a výchovných štýlov pri ovplyvňovaní duševného zdravia detí a dospievajúcich počas stresujúcich období (napr. štúdium komunikačných vzorcov medzi rodičmi a deťmi a ich vplyvu na emocionálnu reguláciu). Medzi odporúčania pre budúci výskum v rozoberanej oblasti patrí aj realizácia štúdií s participáciou mladých ľudí, ktorí by navrhli a aj hodnotili programy duševného zdravia. Takýto participatívny prístup môže pomôcť zabezpečiť relevantnosť jednotlivých intervencií a ich efektívnosť pri riešení špecifických problémov žiakov a študentov (Brann et al., 2024). A v neposlednom rade je potrebné skúmať problémy duševného zdravia špecifické pre konkrétnu krízu, čím by mohli byť identifikované intervencie prispôsobené pre ten-ktorý typ problému spojený s danou krízou.

Zameraním sa na uvedené oblasti možno prostredníctvom výskumu lepšie pochopiť a riešiť potreby duševného zdravia detí a dospievajúcich v časoch globálnej krízy, čo v konečnom dôsledku povedie k efektívnejším intervenciám a celkovým systémom podpory.

Záver

Vplyv nedávnych globálnych udalostí, ako je pandémia Covid-19, geopolitické udalosti a zmeny životného prostredia na duševné zdravie, bude s najväčšou pravdepodobnosťou pretrvávať a bude si vyžadovať koordinované prístupy pri psychosociálnej podpore predovšetkým tých najzraniteľnejších. Svet bojuje s krízou duševného zdravia. Zvýšený výskyt problémov duševného zdravia medzi deťmi a dospievajúcimi je komplexný problém a nemožno sa odvolávať len na zlyhávanie preventívneho úsilia alebo nárast stresorov (Singh et al., 2022). I keď pravdou je, že deti a mládež v súčasnosti čelia jedinečným stresujúcim faktorom, ktoré v čase predchádzajúcich generácií nemuseli byť vôbec prítomné alebo aspoň nie v takej intenzívnej miere, ako je napríklad zvýšený akademický tlak, vplyv sociálnych médií, ale i neistý pracovný trh. Je teda zrejmé, že tieto stresujúce činitele môžu prispieť k nárastu mnohostranných duševných problémov a ťažkostí. Rovnako neutíchajúce spoločenské zmeny, či už ekonomická neistota alebo politická polarizácia, a aj výzvy globálneho charakteru, ako je zmena klímy, môžu zanechať negatívne stopy na duševnom zdraví mladých ľudí. Masívne používanie technológií a sociálnych médií takisto vplýva na duševné zdravie. Na jednej strane to môže byť

prostriedok spojenia a podpory, ale na druhej strane môže dopomôcť k vzniku kyberšikany, pocitom izolácie, nízkeho sebavedomia, nedostatočnej sebaúcty a sebalásky.

Možno zosumarizovať, že nárast problémov duševného zdravia s najväčšou pravdepodobnosťou spôsobuje vzájomná súčinnosť viacerých rôznorodých faktorov, ako je zvýšené povedomie a stupňujúci sa záujem v priebehu rokov o danú problematiku, stresujúce činitele, zmeny v spoločnosti, nedostatok zdrojov, vplyv technológií a sociálnych sietí a samozrejme aj sociálne nerovnosti.

Vzdelávanie o duševnom zdraví by malo obsadiť prvé priečky v učebných osnovách v školách, aby sa zvýšila všeobecná informovanosť a zároveň minimalizovala stigma. Žiaci a študenti by sa mali dozvedieť o rôznych duševných chorobách, ich príznakoch a dostupných spôsoboch liečby. Edukácia by mala zahŕňať aj stratégie na udržanie dobrého duševného zdravia (napr. techniky zvládania stresu). Prevencia by mala byť v školskom prostredí komplexnejšia a omnoho viac zintenzívnená. Je potrebné vykonávať preventívne a intervenčné opatrenia na rôznych úrovniach, s celou školou, na úrovni triedy, príp. s rizikovými skupinami s cieľom posilniť duševné zdravie detí a dospievajúcich. Školy by mali svojim žiakom a študentom poskytovať služby v oblasti duševného zdravia vrátane poradenstva a terapie. Odborníci na duševné zdravie by mali byť vyškolení na prácu so žiakmi a študentmi a mali by byť schopní porozumieť jedinečným problémom, ktorým čelia. Školy môžu tiež spolupracovať s miestnymi organizáciami zaoberajúcimi sa duševným zdravím a poskytovať žiakom služby. Mali by zároveň vytvoriť podporné prostredie, ktoré napomáha dobrému duševnému zdraviu, čo zahŕňa vytvorenie pozitívnej školskej kultúry, poskytovanie zdrojov na zvládanie stresu a podporu otvorenej komunikácie medzi študentmi a učiteľmi. Školy by tiež mali poskytovať študentom príležitosti na zapojenie sa do mimoškolských aktivít, ako sú šport, hudba a umenie, s cieľom podporiť celkovú pohodu. A nemožno zabudnúť na rodičov, ktorí zohrávajú dôležitú úlohu pri podpore dobrého duševného zdravia svojich detí. Povzbudiť ich, aby vyhľadali pomoc, ak si u svojich detí všimnú akékoľvek príznaky duševného ochorenia. Tiež by rodičia mohli byť zapojení do diskusií o duševnom zdraví a školy môžu pre rodičov vytvoriť aj podporné skupiny alebo im ponúknuť vzdelávanie v tejto oblasti.

Kapitola zdôrazňuje podporu v oblasti duševného zdravia na školách, aby bola čo najviac účinná a schopná včas sa prispôsobiť aktuálnym krízam. Riešenie týchto neľahkých a navzájom prepojených otázok v súvislosti s podporou duševného zdravia si bude žiadať nemalé úsilie a kooperáciu medzi pedagógmi, odborníkmi na duševné zdravie a miestnymi organizáciami, akokoľvek to môže byť a bude náročné. Znamená to otvoriť sa aj iným školám, spájať sa, kooperovať s komunitou, organizáciami. Potom je už na vzdelávacích inštitúciách, ako efektívne dokážu využiť odborné poznatky rozličných aktérov na vytváranie cielených intervencií cestou budovania vzájomných partnerstiev.

Použitá literatúra

American Psychological Association (n. d.). *Psychology and Global Climate Change: Addressing a Multi-faceted Phenomenon and Set of Challenges. Report of the American Psychological Association Task Force on the Interface Between Psychology and Global Climate Change*. Retrieved September, 8, 2024. https://www.apa.org/science/about/publications/climate-change

BARBIERI, V.; WIEDERMANN, C. J.; KAMAN, A.; ERHART, M.; PICCOLIORI, G.; PLAGG, B.; MAHLKNECHT, A.; AUSSERHOFER, D.; ENGL, A.; RAVENS-SIEBERER, U. (2022). Quality of

Life and Mental Health in Children and Adolescents after the First Year of the COVID-19 Pandemic: A Large Population-Based Survey in South Tyrol, Italy. In: *International Journal of Environmental Research and Public Health.* Roč.19, č. 9, s. 5220.

BOURKE, R. (2022). Inclusive possibilities: giving children the pedestal, not the obstacle, to learn. In: *International Journal of Inclusive Education*. Roč. 26, č. 1, str. 1-3.

CLAYTON, S.; MANNING, C. M.; KRYGSMAN, K.; SPEISER, M. (2017). *Mental Health and Our Changing Climate: Impacts, Implications, and Guidance.* Washington, D.C.: American Psychological Association, and ecoAmerica. Online dostupné na: <https://www.apa.org/news/press/releases/2017/03/mental-health-climate.pdf>.

CUNSOLO, A.; ELLIS, N. R. (2018). Ecological grief as a mental health response to climate change-related loss. In: *Nature Climate Change.* Roč. 8, č. 4, str. 275-281.

ESTRADA-ARAOZ, E. G.; GALLEGOZ RAMOS, N. A.; PAREDES VALVERDE, Y.; QUISPE HERRERA, R.; MORI BAZÁN, J. (2023). Examining the Relationship between Environmental Education and Pro-Environmental Behavior in Regular Basic Education Students: A Cross-Sectional Study. In: *Social Sciences.* Roč. 12, č. 5, str. 307-319.

GKEREDAKIS, M.; LIFSHITZ-ASSAF, H.; BARETT, M. (2021). Crisis as opportunity, disruption and exposure: Exploring emergent responses to crisis through digital technology. In: *Information and Organization.* Roč. 31, č. 1, str. 1-12.

GOTO, R.; PINCHUK, I.; KOLODEZHNY, O. PIMENOVA, N.; KANO, Y.; SKOKAUSKAS, N. (2024). Mental Health of Adolescents Exposed to the War in Ukraine. In: *JAMA Pediatrics.* Roč. 178, č. 5, str. 480-488.

GUŽÍKOVÁ, L.; POŠTEKOVÁ, B. (2023). Spolupráca rodičov a učiteľov základných škôl v intenciách socio-kultúrnych determinantov rodiny. In *EDUCA XVIII | Diverzita ako impulz pre pedagogické vedy*. Katedra pedagogiky, Pedagogická fakulta UKF v Nitre, str. 26-33.

HICKMAN, C.; MARKS, E.; PIHKALA, P.; CLAYTON, S.; LEWANDOWSKI, E.; MAYALL, E.; WRAY, B.; MELLOR, C.; SUSTEREN van, L. (2021). Climate anxiety in children and young people and their beliefs about government responses to climate change: a global survey. In: *The Lancet Planetary Health.* Roč. 5, č. 12, str. 863-873.

CHABADA, T.; KRAJHANZL, J.; SVOBODOVÁ, R.; PROTIVÍNSKÝ, T.; KOŇAROVÁ, E.; DOMBROVSKÁ, V.; TABÁŠKOVÁ, A. (2022). *Slovenská klíma 2022.* Brno: Katedra environmentálních studií FSS MU a Institut 2050.

JURÍK, J.; TREBATICKÁ, J.; MATZOVÁ, Z.; BÖHMER, F. (2022). Vplyv lockdownu a online výučby počas pandémie COVID-19 na duševné zdravie slovenských adolescentov. In: *Psychiatrická prax.* Roč. 23, č. 2, str. 93-94.

KARKOU, V.; SANDERSON, P. (2006). *Arts Therapies: A Research-Based Map of the Field.* Amsterdam: Elsevier Health Sciences.

KEBZA, V. (2009). *Chování člověka v krizových situacích.* Praha: Česká zemědělská univerzita v Praze.

KEGELAERS, J.; BAETENS, I.; SOYEZ, V.; HEEL van, M.; HOVE van, L.; WYLLEYMAN, P. (2023). Strengthening Mental Health and Resilience Through Schools: Protocol for a Participatory Design Project. In: *JMIR Research Protocols.* 12, č. 2:e49670.

KOŽÁROVÁ, J. (2018). Possibilities of Inclusive Education for Students With Special Educational Needs. In: *Asian Education Studies.* Roč. 3, č. 2, str. 21-39.

BRANN, L. K.; GALLAGHER, M.; NOLTEMEYER, A.; BUSH, K. (2024). An Integrative Systematic Approach to Supporting Student Wellness: An Applied Case Example. In: *Education Sciences.* Roč. 14, č. 4, str. 355-371.

LAI, B. S.; ESNARD, A. M.; LOWE, S. R.; PEEK, L. (2016). Schools and Disasters: Safety and Mental Health Assessment and Interventions for Children. In: *Current Psychiatry Reports.* Roč. 18, č. 109, str. 1-9.

LERTZMAN, R. (2015). *Enviromental melancholia: Psychoanalytic Dimensions of Engagement.* New York: Routledge.

MICHEK, S.; NOVÁKOVÁ, Z.; MENCLOVÁ, L. (2015). Advantages and disadvantages of forest kindergarten in Czech Republic. In: *Procedia – Social and Behavioral Sciences.* Roč. 171, č. 1, str. 738-744.

Ministerstvo zdravotníctva Slovenskej republiky (2022). *Aktualizácia strategického rámca starostlivosti o zdravie pre roky 2014 – 2030.* Retrieved September, 14, 2024. Online dostupné na <https://www.health.gov.sk/?strategia-v-zdravotnictve>.

NELSON, S. C.; JEFFREY, J. K.; BORER, M. S.; Sarvet, B. D. (2021). At the Cliff: Partnership and Collaboration to Address Our Public Mental Health Crisis. In: *Child & Adolescent Psychiatric Clinics of North America.* Roč. 30, č. 4, str. 13-18.

NOBRE, J.; CALHA, A.; HENRIQUE, L.; ANA, P. O.; MONTEIRO, F.; FERRÉ-GRAU, C.; SEQUEIRA, C. (2022). Mental health literacy and positive mental health in adolescents: A correlational study. In: *International Journal of Environmental Research and Public Health.* Roč. 19, č. 13, s. 8165.

OSBORN, T. L.; WASANGA, C. M.; NDETEI, D. M. (2022). Transforming mental health for all. In: *BMJ.* Roč. 30, č. 377, s 1593.

OSOKINA, O.; SILWAL, S.; BOHDANOVA, T.; HODES, M.; SOURANDER, A.; SKOKAUSKAS, N. (2023). Impact of the Russian Invasion on Mental Health of Adolescents in Ukraine. In: *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry.* Roč. 62, č. 3, str. 335-343.

POŠTEKOVÁ, B. (2022). Perception of emotional competencies of pre-primary teachers. In: *QUAERE 2022*. Hradec Králové: Magnanimitas akademické sdružení.

POŠTEKOVÁ, B. (2023a). Sociálne znevýhodnené prostredie a vizuálna gramotnosť v primárnom vzdelávaní. In: *Social pathology & prevention*. Roč. 9, č. 1, str. 49-64.

POŠTEKOVÁ, B. (2023b). Draft map of key competences for pre-primary education teacher. In: *QUAERE 2023*. Hradec Králové: Magnanimitas akademické sdružení. Roč. 13.

RAVENS-SIEBERER, U.; KAMAN, A.; ERHART, M.; DEVINE, J.; SCHLACK, R.; OTTO, C. (2022). Impact of the COVID-19 Pandemic on Quality of Life and Mental Health in Children and Adolescents in Germany. In: *European Child & Adolescent Psychiatry.* Roč. 31, č. 6, str. 879-889.

SARTORIUS, N. (2002). *Fighting for mental health.* Cambridge: Cambridge University Press.

SINGH, V.; KUMAR, A.; GUPTA, S. (2022). Mental health prevention and promotion - a narrative review. In: *Frontiers Psychiatry.* Roč. 13:898009.

ŠVEC, J. (2022). What Can Social Sciences and Humanities Offer in the Situation of Global Pandemic? Short Reflection on the Book The Human Rights Controversies and the Covid-19 Pandemic. In: *Filozofia.* Roč. 77, č. 2, str. 127-142.

Uhlíř, J. (2021). Vliv pandemie covidu-19 na duševní zdraví dětí a adolescentů. *Pediatrie pro praxi,* 22(6):370–372.

Vestal, A., & Jones, N. A. (2004). Peace Building and Conflict Resolution in Preschool Children. *Journal of Research in Childhood Education,* 19(2):131–142.

Výskumný ústav detskej psychológie a patopsychológie (n. d.). *Národný projekt Duševné zdravie a prevencia.* Retrieved September, 13, 2024. https://vudpap.sk/podporne-cinnosti-vudpap/projekty-vudpap/np-dzap/

World Health Organisation (n. d.) *Health and well-being.* Retrieved September, 7, 2024. https://www.who.int/data/gho/data/major-themes/health-and-well-being

Wu, J., Snell, G., & Samji, H. (2020). Climate Anxiety in Young People: A Call to Action. *The Lancet Planetary Health,* 4(10):435–436.

Zamoum, K., & Serra Gorpe, T. (2018). *Crisis management: A historical and conceptual approach for a better understanding of today's crisis.* In: Holla, K., Titko, M., Ristvej, J. (Eds.): *Crisis Management. Theory & Practice.* London: IntechOpen Limited, pp. 203–217.

Doc. PaedDr. Petra Lajčiaková, PhD.

Katolícka univerzita v Ružomberku
Filozofická fakulta
Katedra psychológie
Hrabovská cesta 1B
034 01, Ružomberok
petra.lajciakova@ku.sk
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6240-8605

PERSPEKTÍVY A RIZIKÁ MODERNÝCH VYUČOVACÍCH TRENDOV V SÚČASNEJ PEDAGOGIKE

Perspectives and Risks of Modern Teaching Trends in Contemporary Pedagogy

Beáta Pošteková

Abstrakt: Moderné vyučovacie trendy možno vnímať ako posun vo vzdelávacom systéme. Spolu s nimi sa do popredia okrem iného dostávajú modifikované vyučovacie metódy, zmeny učebných osnov, ktoré môžu ovplyvňovať správanie a interakcie medzi učiteľmi a žiakmi v edukácii. Účinnosť, efektívnosť a výsledky procesu učenia sú jedny z hlavných otázok pri začlenení nových trendov v pedagogických postupoch. Moderné vzdelávacie trendy možno vnímať nielen ako perspektívu, výzvy, inovácie a snahy prospievajúce k sociálnemu, politickému, ekonomickému a kultúrnemu pokroku spoločnosti, ale otvárajú i nové otázky, či sú súčasné školstvo a pedagogika pripravené na odovzdávanie výchovy a vzdelávania relevantným spôsobom.

Kľúčové slová: súčasná pedagogika, moderné trendy, edukácia, perspektívy, riziká

Abstract: Modern teaching trends can be seen as a shift in the educational system. Along with them, modified teaching methods, curriculum changes, among others, are coming to the fore, which may influence the behaviour and interactions between teachers and students in education. The effectiveness, efficiency and outcomes of the learning process are some of the major issues in incorporating new trends in pedagogical practices. Modern educational trends can not only be seen as perspectives, challenges, innovations and endeavours that benefit the social, political, economic and cultural progress of a society, but also raise new questions about whether contemporary schooling and pedagogy are ready to impart education and learning in a relevant way.

Key words: contemporary pedagogy, modern trends, education, perspectives, risks

Úvod

Spoločnosť je postupne diferencovaná sociálne, s ovplyvnením výsledkov školského vzdelávania – prospech v škole je pre žiaka nástrojom spokojnosti (Gužíková, 2022). Myšlienka modernizácie je stále kľúčová pre napredovanie výchovy a vzdelávania. Príprava učiteľov a rozvoj ich schopností dôrazom na kontextové uvedomovanie sú tiež kľúčovými zložkami výziev na udržanie pedagogickej efektívnosti v neustále sa meniacom vzdelávacom prostredí. Učitelia zaraďujú medzi alternatívne vzdelávanie tie pedagogické humanistické postupy, ktoré sa vyznačujú maximálnym zohľadnením osobných záujmov žiakov, so zameraním na rozvoj kompetencií a osobnosti, a nie na hromadenie vedomostí – vyzdvihujú flexibilný učebný plán či psychologicky priaznivé vývojové prostredie (Sliwka, 2008; Korol, 2023). Turek (2000) spomína, že tradičné vyučovanie bolo efektívnejšie viac v minulom storočí a nevyhovuje požiadavkám súčasnej spoločnosti. Do konca roku 2022 sú v popredí nové otázky získavania poznania cez tradičné a alternatívne výchovno-vzdelávacie prístupy, ovplyvnené najmä dynamickým vývojom umelej inteligencie „Chat GPT“ (Švec, 2023). Technologický pokrok, spoločenské zmeny a nové

poznatky v oblasti edukácie prispievajú k pokračujúcemu vývoju súčasnej pedagogiky. Aj keď tieto súčasné vyučovacie postupy poskytujú kreatívne prístupy na zlepšenie učenia, môžu sa s nimi spájať aj protikladné riziká. Nové perspektívy na vzdelávanie neznamenajú odmietnutie alebo popretie tradičných, predstavujú skôr kreatívnejší prístup k súboru už existujúcich (Hrnčíková, 2021).

Pedagogika a jej zmeny v 21. storočí

Otázky súčasnej pedagogiky sa týkajú rôznych oblastí reflektujúcich výzvy a zmeny v spoločnosti, a o technológie, inklúzia, podpora kritického myslenia, výsledky diagnostikovania žiakov, kompetencie učiteľa či duševné zdravie.

Podľa Maňáka a Šveca (2003) medzi výhody pedagogických moderných trendov vyučovania patrí, že pomáhajú rozvíjať osobnosť žiaka, zdôrazňujú jeho samostatnosť myslenia a charakteru, zodpovednosť a tvorivosť. Zdôrazňujú, že aktivizujúce prístupy umožňujú poskytnúť žiakom viac ako len odborné informácie, zohľadňujú aj záujem a prispôsobujú sa rôznym učebným štýlom, pričom rešpektujú kognitívny rast žiaka. Poskytujú žiakom šancu zúčastňovať sa na kooperatívnom učení a tímovej práci, využívať možnosti individuálneho učenia sa a čiastočne ovplyvňovať určité vzdelávacie ciele (Jankovcová, Průcha, Koudela, 1988). Netradičné formy výučby, ako napríklad tímová spolupráca, diskusné formáty v rámci vyučovania či používanie multimediálnych materiálov, sa uplatňujú naprieč všetkými stupňami vzdelávacieho systému – od materských škôl, kde sa objavujú prvky intenzívnejšej spolupráce, až po základné, stredné a vysoké školy (Pošteková, dopl.). Tieto metódy nachádzajú uplatnenie v rôznych predmetoch a odboroch s cieľom zefektívniť učenie. Výskumy ukazujú, že keď sú žiaci aktívne zapojení do vzdelávacieho procesu, nielenže dosahujú lepšie výsledky, ale zároveň rastie aj ich motivácia a záujem o učenie (Malek a kol., 2014). Cieľom aktívnych metód je naučiť žiakov spolupracovať s ostatnými a zúčastňovať sa na rôznych činnostiach pri riešení problémov. Zvýšenie úrovne zapojenia detí do samotnej učebnej úlohy je hlavným prínosom aktivizujúcich prístupov. Okrem toho tým, že aktivizujúce metódy učia žiakov diskutovať, obhajovať a prichádzať s vlastnými nápadmi, pomáhajú im prekonať izolovanosť jednotlivých oblastí učenia a rozvíjať ich schopnosť spolupracovať. To zahŕňa nielen vecný, logický prístup k riešeniu problémov, ale aj schopnosť kriticky prijímať názory iných ľudí a korigovať svoje vlastné. Okrem toho zohrávajú aktivizujúce techniky významnú úlohu pri socializácii správania detí (Jankovcová, Průcha, Koudela, 1988). K stručnému prehľadu najpoužívanejších trendov z pedagogických metód aktívneho učenia sa žiakov patria (1) metódy vhodné počas prezentácie nového učiva, a to vyučovanie pomocou kladenia otázok žiakom; snehová guľa; brainstorming; kooperatívne učenie sa; vzájomná prezentácia a vysvetľovanie; nadpisy a podnadpisy; skladačka (jigsaw); RAP; Ako to funguje?, (2) metódy vhodné na precvičovanie a aplikáciu nového učiva, a to rozhodnutia pravda/lož; príklady dobrej praxe; akademické kontroverzné pohľady; porovnaj a rozlíš; riešenie problémových úloh; riešenie projektových úloh a (3) metódy vhodné na reflexiu nového učiva, a to kruh; kľúčové body; spracovanie textu; grafické spracovanie textu; sumarizácia; prezentácia žiakov (Tomengová, 2012).

Ako sme už spomínali, vyučovací proces v súčasnosti musí zahŕňať netradičné techniky, ktoré podnecujú žiakov k slobodnej práci a riešeniu problémov. Zároveň napomáhajú rastu racionálneho, analytického a imaginatívneho myslenia (Kánová, 2014; Harausová, 2011). Moderné vyučovacie prístupy definujeme ako také, ktoré pomáhajú žiakom zlepšovať ich schopnosti kritického a tvorivého myslenia (Vitézová, 2021). Na žiakov je vyvíjaný neustály tlak k zlepšeniu sa v rôznych oblastiach. Okrem psychomotorických, osobnostných, sociálnych, komunikatívnych, učebných či informačných

kompetencií je dôraz pripisovaný najmä kognitívnym. Potrebný pokrok je v základoch riešenia problémov, kritického myslenia a tvorivého myslenia (Suchožová, 2014). Hlavným predmetom v oblasti vzdelávania sa stáva pokrok žiaka, jeho sebarozvoj a postoje, čo sa označuje ako aj zisťovanie a hodnotenie zmien v jeho postojoch, schopnostiach, zručnostiach, vedomostiach v porovnaní s predchádzajúcim stavom (Turek, 2008).

V reakcii na štandardizované povinné vzdelávanie vzniklo alternatívne školstvo. Z výskumu uskutočneného v Spojených štátoch amerických alternatívna škola je zariadenie s učebnými osnovami a vyučovacími metódami, ktoré sú nezvyčajné a netradičné. Alternatívne pedagogické prístupy môžu zahŕňať rôzne štruktúry, napríklad otvorená trieda, nové učebné osnovy a vyučovacie metódy ako v školách Waldorf a Montessori (Kozubovska, 2021). Súčasná pedagogika reaguje na alternatívne školy, ktoré majú spoločný cieľ, a to robiť vzdelávanie inak – zmeniť školský systém tak, aby presnejšie a spravodlivejšie reagoval na perspektívu žiakov (Mills, 2017).

Inovatívne vyučovanie modifikuje vyučovací prístup a štýl tým, že ukazuje originalitu učiteľa. Akademické inštitúcie na celom svete používajú nové koncepty, techniky a technologický pokrok na rozšírenie porozumenia svojich žiakov. S cieľom pomôcť žiakom naplniť ich potenciál je inovatívne vyučovanie nevyhnutné pre vzdelávanie v súčasnosti aj v budúcnosti (Kalyani, Rajasekaran, 2018). Inovatívne vyučovacie metódy sú jedným zo spôsobov, ako zlepšiť kvalitu a pokrok žiakov. Cieľom vzdelávania nie je len odovzdávať gramotnosť, ale tiež podporovať kritické myslenie, získavanie informácií a sebestačnosť. I vo vzdelávaní je možný rozvoj, keďže sú ľudia prispôsobivými. Inovácia je výhodná nielen pre učiteľov, ale aj žiakov spolu s podporou kreativity (Murugesan, 2019). V tomto kontexte práve neformálne vzdelávanie ponúka možnosť rozšíriť vedomosti a zručnosti prostredníctvom zážitkových, interaktívnych a komunitne orientovaných aktivít (Filip, Somr, 2024). Pojem „inovácie vo vzdelávaní“ a s nimi súvisiace moderné trendy vo vyučovaní sa vzťahuje na zmeny v oblasti obsahu učebných osnov, vyučovacích štýlov a metodík, interakcie medzi učiteľmi a žiakmi, využívania informačných technológií v triede a pridávania modifikovaných nástrojov do procesu vzdelávania (Kahramonovna, 2021). K takýmto inováciám môžeme zaradiť napr.: databázové spracovanie, vizualizácie výstupov, prípadne systémy CMS systémy ako je WordPress. (Filip, 2023). Zistilo sa, že keď sa výučba implementuje iba prostredníctvom výkladu z učebnice, väčšina žiakov nie je dostatočne motivovaná na výučbu. Hľadanie rizík vo vyučovacom procese a implementácia inovatívnych vyučovacích stratégií sa stali obligátnymi (Naz, Murad, 2017). Inovatívna didaktika v skutočnosti predstavuje jednu z nevyhnutných reakcií na ekonomické, sociálne a kultúrne zmeny ovplyvňujúce európske vzdelávacie politiky za posledné dve desaťročia (Ciarini, Giancola, 2016). Podľa Sancassaniho a kol. (2019) sa didaktická inovácia bežne charakterizuje ako vyhýbanie sa predchádzajúcej pedagogickej praxi, ktorá bola zameraná na frontálny a tradičný prístup založený na učiteľovi, a prechod na prístup viac zameraný na žiaka podporovaním jeho väčšej aktívnej angažovanosti. Inovatívnu didaktiku však nemožno definovať presnými, širokými slovami. Mení sa podľa prvkov konkrétnej výučby, vzdelávacích cieľov, členov a použitými materiálmi (Falcinelli a kol., 2019).

Dynamické spoločenské a technologické zmeny, sprevádzané globalizáciou a globálnymi krízami, si vyžadujú nové prístupy k napĺňaniu práva na vzdelanie. Rozvoj technológií, nárast globalizácie a krízové situácie ako pandémia COVID-19 zvýraznili potrebu inovatívnych prístupov k poskytovaniu vzdelávania. Právo na vzdelanie je základným ľudským právom, ktoré musí byť zabezpečené pre všetkých, bez ohľadu na okolnosti. Samotné právo na vzdelanie možno morálno-normatívne zdôvodniť na základe univerzálnych ľudských potrieb alebo z konceptu ľudskej dôstojnosti, ktorá implikuje

možnosť sebarealizácie (Foltin, 2021, s. 51-53). Skúsenosti z praxe ukazujú, že aj bez rozsiahleho vývoja a investícií je možné implementovať moderné IKT nástroje tak, aby efektívne podporovali komunikáciu, informovanosť a vzdelávanie na lokálnej úrovni (Filip, 2018).

Online vzdelávanie a verejno-súkromné partnerstvá predstavujú dva významné smery, ktoré môžu napomôcť v prekonávaní bariér spojených s tradičnými vzdelávacími modelmi. V tomto kontexte sa aj knižnice transformujú na priestory aktívneho celoživotného vzdelávania, komunitnej spolupráce a podpory digitálnej gramotnosti (Majerová; Filip, 2024).

Ako príklad bola uskutočnená analýza v Albánsku demonštrujúca výsledky o tom, že online vzdelávanie môže napomôcť plneniu záväzkov štátu v oblasti vzdelávania. Aby však bolo efektívne, musí byť plne integrované do vzdelávacieho systému a podporené adekvátnym právnym a technickým rámcom. To zahŕňa tvorbu pracovných politík, právnych noriem, digitálnych platforiem a výučbových materiálov. Kľúčovým faktorom je aj školenie učiteľov, dostupnosť digitálnych nástrojov pre študentov a nové formy hodnotenia učenia. Medzinárodné organizácie, ako napríklad UNESCO, odporúčajú dlhodobé reformy vzdelávacích systémov podporené primeranými zdrojmi (UNESCO, 2017). V roku 2024 bola v Gruzínsku uskutočnená štúdia zameraná na pripravenosť spoločnosti implementovať alternatívne vzdelávacie prístupy. Zúčastnilo sa jej 76 respondentov (74 žien a 2 muži), prevažne učiteľov a rodičov detí predškolského veku. Štúdia hovorí o nedostatočnom povedomí a spolupráci medzi štátnymi a súkromnými školskými partnerstvami, avšak zároveň identifikovala ochotu prispieť k zlepšeniu kvality predškolského vzdelávania. Prekážkou je najmä neistota v efektívnych formách participácie (Kitoshvili, 2024).

Alternatívne formy vzdelávania, ako je online výučba a partnerstvá medzi rôznymi typmi škôl, predstavujú významnú príležitosť na posilnenie práva na vzdelanie. Ich úspešná implementácia si vyžaduje komplexný prístup, ktorý zahŕňa legislatívne zmeny, technologickú infraštruktúru, školenie učiteľov a aktívnu spoluprácu medzi štátnym a súkromným sektorom.

Výsledky zo Štátnej školskej inšpekcie Slovenskej republiky od školského roka 2012/2013 až po súčasné výsledky 2022/2023 opakovane vyjadrujú rovnaké negatíva pri zavádzaní vyučovacích metód učiteľov. Opisujú ich význam a rozdiely, a to, že tradičná vzdelávacia prax kladie dôraz na získavanie a uchovávanie rozsiahleho množstva vedomostí. Nové prístupy k vzdelávaniu a učeniu, ktoré si vyžadujú rôzne techniky, nielen staré, ale najmä moderné k aktívnemu zapojeniu žiaka alebo študenta. Učiteľ by mal mať prehľad o moderných aj tradičných vyučovacích prístupoch (Mochňáková, 2021).

Vo vyučovaní prevládali tradičné metódy práce, výklad nového učiva s aktivitou na strane učiteľov a pasívnym prijímaním hotových poznatkov žiakmi (Štátna školská inšpekcia, 2012/2013). Niektorí učitelia sa v školskom roku 2015/2016 zúčastnili kontinuálneho vzdelávania. Uviedli, že získané informácie a schopnosti využili pri vyučovaní. Avšak, tradičné pracovné praktiky a postupy pretrvávali počas celého vzdelávacieho procesu na základe činností súvisiacich s hospitáciami. Podľa názorov učiteľov prevládali vyjadrenia, že obsah vzdelávacích programov by im mal umožniť získať základné vedomosti a schopnosti na zmenu klasickej školy na moderné vzdelávacie prostredie. Pozorovanie v triedach to nepotvrdili, učitelia mali skôr tendenciu používať konvenčné prístupy k vyučovaniu a v pozorovaných triedach prevládali tradičné druhy práce (Štátna školská inšpekcia, 2015/2016). Aj v nasledujúcom školskom roku 2016/2017 na základe hospitačných činností vykonaných počas dôkladných inšpekcií sa zistilo, že vo vzdelávacom procese stále prevládajú tradičné pracovné postupy a prístupy. Z hospitovaných tried menej ako polovica využívala inovatívne spôsoby. Väčšina

reprodukčných stratégií, ktoré učitelia používali, boli zamerané na zapamätanie si obsahu, porozumenie a aplikáciu učiva. Z organizačných spôsobov uprednostňovali najmä frontálnu alebo samostatnú prácu, menej sa podporovala skupinová práca, ktorá by zahŕňala spoluprácu a vzájomnú komunikáciu medzi žiakmi. Takmer všetky hodiny sa vyučovali tradičným spôsobom, pričom učitelia si na začiatku vyučovania zopakovali obsah predošlých hodín tak, že na začiatku hodiny položili otázky a potom prebrali novú tému. Žiaci boli väčšinou pasívnymi prijímateľmi vopred pripravených informácií, ktoré im boli sprostredkované prostredníctvom výkladu; nemali možnosť zapojiť sa do rozhovoru alebo formulovať vlastné myšlienky. Komunikačné schopnosti všetkých žiakov sa v priebehu vyučovania nerozvíjali (Štátna školská inšpekcia, 2016/2017). Učitelia na prvom stupni v školskom roku 2017/2018 často využívali kooperatívne učebné aktivity, súťaživé hry a hry pre žiakov, ktorí prejavili záujem o učenie. Vo vyšších ročníkoch sa používali častejšie tradičné vyučovacie stratégie, pričom prevládalo odovzdávanie vopred pripravených informácií a riadený rozhovor, väčšina žiakov bola pasívna. Používanie frontálneho modelu výučby učiteľmi a ich nedostatočné zameranie na vzdelávaciu hodnotu učiva a význam aplikácie novonadobudnutých vedomostí v každodennom živote ďalej bránili žiakom v budovaní ich kognitívnych kompetencií (Štátna školská inšpekcia, 2017/2018). Štátna školská inšpekcia (2018/2019) počas výskumu prostredníctvom rozhovoru zistila, že žiaci boli otvorenejší. Uviedli konkrétne predmety, najmä spoločenskovedné, v rámci ktorých im bolo umožnené hovoriť s učiteľmi, zároveň však spomenuli, že by nepochybne uvítali väčší priestor na otvorenú diskusiu v rámci celého vzdelávacieho procesu, ktorý by zahŕňal vedecké, teoretické a odborné predmety. Vyjadrenia žiakov obsahovali aj jeden zásadný aspekt, z ich pohľadu učitelia v niektorých školách používajú len tradičné vyučovacie techniky, ktoré poskytujú málo priestoru na vyjadrenie ich názorov (Štátna školská inšpekcia, 2018/2019). V dôsledku tradičných vyučovacích metód boli žiaci v školskom roku 2019/2020 schopní prejaviť svoju samostatnosť a iniciatívu len na 46 % hodín. Učitelia usmerňovali prácu každého žiaka najmä poskytovaním jasných a presných pokynov, čím im upierali slobodu výberu činností alebo samostatného riešenia problémov (Štátna školská inšpekcia, 2019/2020). K významným nedostatkom priameho pozorovania vyučovacej hodiny v školských rokoch 2021/2022 patrili nízka úroveň rozvoja kognitívnych kompetencií na úrovni vyšších myšlienkových procesov, najmä v úlohách zameraných na hodnotenie, rozvoj kritického myslenia a podporu tvorivosti v súvislosti s využívaním tradičných foriem výučby; preferovali predovšetkým tradičné vyučovacie metódy, ktoré spočívali najmä vo výklade a menej často sa vyskytovali brainstorming, diskusia a riadený rozhovor (Štátna školská inšpekcia, 2021/2022). Uplatňovanie neefektívnych a inovatívnych stratégií založených na tradičných metódach a formách výučby, ktoré neviedli k aktívnemu, činnostnému učeniu sa žiakov, ani k rozvoju ich tvorivosti a kritického myslenia, bolo v školskom roku 2022/2023 v konečnom dôsledku príčinou nízkej úrovne rozvoja kognitívnych kompetencií na oboch stupňoch vzdelávania. Menej často sa využívali otvorené otázky alebo otázky od spolužiakov, ktoré mali žiakov podnietiť k hlbšej činnosti preberanej látky. Väčšina učiteľov používala tradičné spôsoby vyučovania. Návštevy inšpekcie preukázali, že vybrané vyučovacie metódy predovšetkým zvyšovali motiváciu a angažovanosť žiakov, ale menší dôraz sa kládol na inovatívne vyučovacie postupy. Toto pozorovanie čiastočne potvrdili aj odpovede žiakov v dotazníkoch. Učitelia väčšinou používali tradičné spôsoby výučby, ktoré kládli dôraz na vysvetľovanie, riadenú diskusiu, menej často didaktické hry a brainstorming. Poskytovali predovšetkým príležitosti na aplikáciu poznatkov v praktických podmienkach; prístupy a formy práce určené na podporu myslenia vyšších myšlienkových procesov boli zvyčajne pozorované na úrovni analýzy, menej často na úrovni hodnotenia a tvorivosti, čo priamo ovplyvnilo nízku úroveň rozvoja žiakov (Štátna školská inšpekcia, 2022/2023).

Štátna školská inšpekcia analyzovala problémy vyučovania s prihliadnutím na prevládajúce tradičné vyučovacie metódy. Účinnosť vyučovacích metód často závisí od rôznych faktorov vrátane kontextu, predmetu a potrieb žiakov. Zmena vyučovacích postupov je často postupný proces, ale so správnou podporou a zdrojmi môžu školy prejsť na efektívnejšie a modernejšie vzdelávacie prístupy. K výsledkom pozorovania úrovne kvality vzdelávania môže vznikať mnoho otázok a to, či sa „tradičný" učiteľ nedostatočne venuje svojim žiakom len pre to, že nevyučuje podľa moderných predstáv a či naozaj cielene „musí" používať alternatívne trendy, len aby splnil to, čo sa od neho očakáva.

Moderné trendy v edukácii

Moderné trendy vo vzdelávaní odrážajú zmeny spoločnosti a ich cieľom je riešiť výzvy a príležitosti 21. storočia. Pre problémy súčasnej pedagogiky sme sa zamerali na niektoré alternatívne vyučovacie postupy a vytvorili prehľad implementácie alternatívnych foriem výučby.

Moderné typy škôl a s nimi alternatívne vyučovacie modely, vyvinuli aj reakciu tradičných škôl aj na neschopnosť vyhovieť potrebách žiakov z marginalizovaných rodín. Ako alternatívny model vzdelávania vykazujú tieto školy dostatočné impulzy k dosiahnutiu sociálnej rovnosti (Mills, McGregorová, 2017). Ďalšími vlastnosťami alternatívneho vzdelávania je subjektivita a individualizácia. Alternatívne školy si tiež sami určujú obsah učiva, pričom sledujú záujmy žiakov. Vo väčšine prípadov alternatívne školy nevyučujú podľa štátneho vzdelávacieho štandardu, ale podľa potrieb žiaka. Avšak čo sa týka obsahu výučby, prístupy sa často líšia. Odborníci tvrdia, že ak by alternatívne školy získali licenciu od školstva, zmenil by sa ich postoj a postupne by prestali byť alternatívnymi (Petryaeva, 2023). Dnešné školstvo je však v porovnaní so začiatkom 20. storočia vysoko individualizované. Mnohí z kľúčových mysliteľov alternatívneho vzdelávania uvažovali o nových metódach, ktoré by pomohli žiakom učiť sa. Z tohto uhla pohľadu sú nové trendy len ďalšou formou vzdelávania, môžu byť často preceňované kvôli halo efektu učiteľov, ako napríklad Montessori, Illich alebo Dewey. Napriek tomu môžu byť títo myslitelia a ich koncepty rovnako chybné ako iné tradičné myšlienky. Alternatívne školy často spájajú svoje ciele vzdelávania so svojimi ideológiami, usilujú sa o výchovu novej formy generácií alebo sa stávajú jedným z nástrojov ekonomického rozvoja, ako popísala prípadová štúdia na školách Steva Jobsa v Holandsku. Termín alternatívne školstvo môže slúžiť v mnohých prípadoch ako signalizácia cnosti. Alternatívy vo vzdelávaní však nie sú vo svojej podstate pozitívne ani negatívne, sú iba iné – a niečo, čo je iné, môže byť aj oveľa horšie ako teraz (Engelmann, 2022).

Učitelia v dotazníkoch odpovedali, že používajú moderné spôsoby výučby, avšak ich kolegovia a žiaci nemali tento dojem. Tento rozpor v názoroch vyvoláva otázku, či učitelia plne chápu rozdielom medzi moderným a tradičným vyučovaním. Po analýze dotazníkov môžeme výsledky porovnať, učitelia majú vágne alebo neúplné predstavy o tradičných a moderných metodikách, mnohí učitelia použili argument, že študovali svoj predmet, no nie metodiku. Z toho môže vyplývať, že väčšina učiteľov používa zmes tradičných a moderných metodík bez toho, aby o tom vedeli. Táto situácia môže byť príkladom súčasnej situácie v školách medzi implementáciou moderných a tradičných prístupov. To naznačuje, že nielen učitelia, ale aj žiaci, vystavení tomuto zmiešanému prístup, môžu mať nejasné predstavy a očakávania od používanej metodiky (Boumová, 2008).

Rathunde (2009) skúma predstavy rodičov a učiteľov o tradičnom a alternatívnom vzdelávaní. Rodičia majú tendenciu uprednostňovať tradičné metódy, zatiaľ čo učitelia prejavujú otvorenosť voči

alternatívam. To zdôrazňuje rozdiel v perspektívach medzi týmito kľúčovými zainteresovanými stranami. Rodičia a učitelia majú rozdielne vnímanie a predstavy, čo naznačuje problém zosúladiť vzdelávacie postupy s preferenciami rodičov.

Ďalším výskumom sa zaoberala Ashley (2010), ktorá vypracovala porovnávaciu štúdiu o socioekonomických perspektívach tradičného a alternatívneho vzdelávania. Zatiaľ čo tradičné vzdelávanie je spojené so sociálnym statusom a vnímanou prestížou, alternatívne vzdelávanie oslovuje rodiny z rôznych socioekonomických prostredí, ktoré hľadajú personalizované a inkluzívne zaradenie do spoločnosti.

Komparatívna analýza výsledkov žiakov v tradičnom a alternatívnom vzdelávacom prostredí hovorí, že zatiaľ čo tradičné vzdelávanie preukázalo vyššie štandardizované výsledky testov, alternatívne vzdelávanie podporilo väčšiu kreativitu, kritické myslenie a motiváciu žiakov. Štúdia zdôrazňuje dôležitosť zvažovania správneho výberu vyučovania ovplyvňujúce výsledky žiakov (Smith; Johnson, 2018).

Porovnávaciu štúdiu skúmajúcu názory žiakov na tradičné a alternatívne vzdelávanie vypracovali Martin a Thompson (2018). Žiaci v prostredí alternatívneho vzdelávania uvádzali vyššiu úroveň spokojnosti a zapojenia sa do vzdelávania v porovnaní so spolužiakmi v tradičnom vzdelávaní, čo naznačuje dôležitosť zohľadňovania hlasov žiakov v edukácii.

Brown a Jones v roku 2019 skúmali vnímanie tradičného a alternatívneho vzdelávania u učiteľov a rodičov. Zistenia ukázali, že zatiaľ čo rodičia často vyjadrovali dôveru v schopnosť tradičného systému pripraviť žiakov na budúci úspech, učitelia prejavovali väčšiu otvorenosť voči alternatívnym prístupom, pričom zdôrazňovali potrebu vyváženého dialógu medzi zainteresovanými stranami.

Porovnávacia analýza hodnotila socioekonomické perspektívy tradičného a alternatívneho vzdelávania. Štúdia odhalila, že zatiaľ čo tradičné vzdelávanie sa často spájalo so sociálnym statusom a vnímanou prestížou, alternatívne vzdelávanie podporilo rodiny rôznych socioekonomických prostredí najmä inkluzívne (Hernandez; Martinez 2019).

Výsledky vnímania učiteľov v súvislosti s tradičným a alternatívnym vzdelávaním odhalili, že zatiaľ čo učitelia často oceňujú zručnosti a vedomosti získané tradičným vzdelávaním, došlo aj k uznaniu hodnôt alternatívneho vzdelávania vďaka podpore, ako sú kreativity, adaptability či kritického myslenia, ktoré sú jedným z atribútov k získaniu perspektívnej práce (Johnson; Davis, 2019).

Štúdia Koerrenza a Horna (2020) porovnáva výsledky žiakov v tradičnom a alternatívnom vzdelávaní. Zistilo sa, že tradičné vzdelávanie vyniká v štandardizovanom hodnotení, zatiaľ čo alternatívne vzdelávanie kladie dôraz na holistické zručnosti, čo naznačuje potrebu vyváženého prístupu.

Uskutočnený výskum v roku 2020 demonštruje prehľad literatúry zameraný na zapojenie a motiváciu žiakov v tradičnom a alternatívnom vzdelávacom prostredí. Analýza odhalila, že alternatívne vzdelávacie modely s dôrazom na učenie zamerané na žiaka a praktické skúsenosti mali tendenciu podporovať vyššiu úroveň zapojenia a vnútornej motivácie medzi žiakmi v porovnaní s tradičnými metódami (Anderson; Davis, 2020).

Clark a Turner (2020) urobili analýzu so zameraním na rovnosť a inklúziu, prehľad skúmal tradičné a alternatívne vzdelávanie z pohľadu sociálnej spravodlivosti. Analýza preukázala, že alternatívne

vzdelávacie modely s dôrazom na individualizovanú výučbu, môže riešiť potreby marginalizovaných a žiakov zo znevýhodneného prostredia lepšie spolu s podporou vo väčšiu rovnosť edukácie.

Porovnávacia analýza skúmala potreby profesionálneho rozvoja učiteľov v tradičnom a alternatívnom vzdelávaní. Zistenia zdôraznili dôležitosť nielen na profesionálny rozvoj zaoberajúci sa jedinečnými pedagogickými prístupmi a výzvami spojenými s oboma systémami, ale aj na podporu učiteľov pri efektívnej implementácii inovatívnych postupov (Smith; Thompson 2021).

Ďalšia štúdia skúma vplyv tradičného a alternatívneho vzdelávania na angažovanosť a žiakov. Porovnaním ukazovateľov, ako je motivácia, sebaúcta a prepojenie so školou, výskum konštatuje, že existujú potencionálne výhody oboch systémov pri podpore pozitívnych výsledkov žiakov nad rámec akademického úspechu (Johnson; Davis, 2021).

Zistenia vo vnímaní učiteľov, pokiaľ ide o tradičné vzdelávanie v kontexte veku a digitálnych technológií, zdôraznili obavy medzi učiteľmi o relevantnosti tradičného vyučovania v rýchlo sa vyvíjajúcom technologickom prostredí, pričom mnohí vyjadrili potrebu väčšej integrácie digitálnych nástrojov v tradičných triedach (Johnson; Smith, 2021).

Štúdia publikovaná v roku 2022 mala za cieľ zistiť, či alternatívne školstvo znamená niečo „lepšie“, resp. aké sú jeho nedostatky. Výsledkom sú tvrdenia, ktoré hovoria o tom, že súčasné trendy vzdelávania sa nemusia nevyhnutne stať demokratickejším, spravodlivejším alebo orientovaným na žiaka. Spomínané výrazy môžu slúžiť na propagáciu rôznych vzdelávacích myšlienok, ktoré sú často eticky zložité a ambivalentné (Engelmann, 2022).

Kvalitatívny výskum skúmal rodičovské vnímanie tradičného a alternatívneho vzdelávania. Štúdia odhalila, že rodičia vyjadrili rôzne motivácie pre výber alternatívneho vzdelávania, vrátane nespokojnosti so štandardizovaným prístupom tradičného systému a túžby po personalizovanej výučbe (Jones; Williams 2022).

Moderné alternatívne vzdelávanie sa vyznačuje syntézou rôznych metód, prístupov a vývojom nových programov. Na identifikáciu a popis nových spôsobov vedenia, noriem vzdelávacích aktivít a inštitúcií, ktoré nové trendy podporujú, je potrebné vypracovať kritériá a škály na hodnotenie (Petryaeva, 2023).

S rozmachom stredných alternatívnych škôl v Holandsku, ako sú Montessori a Parkhurstová, sa výskum o ich efektívnosti stal kľúčovým. Cieľom štúdie vykonanej v Holandsku s 8948 účastníkmi bolo preskúmať prechod stredoškolského, alternatívneho, vzdelávania na vysokoškolské. Výsledky ukazujú, že bývalí „daltonskí“ žiaci hodnotili vhodnosť svojho stredoškolského vzdelania k vyššiemu vzdelaniu výrazne lepšie ako žiaci, ktorí navštevovali bežné či Montessori vzdelávanie (Morssink-Santing, 2024).

V roku 2024 výskum, na vzorke 17 učiteľov zúčastňujúcich sa alternatívneho vzdelávania v 11 alternatívnych školách, chcel zistiť výhody a nevýhody nových trendov vo vzdelávaní. Výhody vytvorili pozitívne skúsenosti, a to kvalitné vyučovacie postupy, vzťahy, politika a plánovanie pre vyššie štúdium. Nevýhody zahŕňali obmedzené možnosti, prekážky vo vzdelávaní, vylúčenie z kolektívu, nedostatočná socializácia, nesprávny manažment a udržateľnosť (Afacan; Wilkerson, 2024).

Tabuľka 1 Prehľad výsledkov implementácie tradičného a alternatívneho vyučovania

Pozitíva a negatíva tradičného a alternatívneho vyučovania	
Boumová 2008	učitelia majú vágne alebo neúplné predstavy o tradičných a moderných metodikách učitelia používajú zmes tradičných a moderných metodík
Rathunde 2009	rodičia uprednostňujú tradičné metódy, zatiaľ čo učitelia prejavujú otvorenosť voči moderným trendom výučby
Ashley 2010	tradičné vzdelávanie je spojené so sociálnym statusom a vnímanou prestížou, alternatívne vzdelávanie podporuje rodiny z rôznych socioekonomických prostredí v rámci inklúzie
Smith, Johnson 2018	tradičné vzdelávanie preukázalo vyššie štandardizované výsledky testov alternatívne vzdelávanie podporilo kreativitu, kritické myslenie a motiváciu žiakov
Martin, Thompson 2018	žiaci v prostredí alternatívneho vzdelávania uvádzali vyššiu úroveň spokojnosti a zapojenia sa do vzdelávania v porovnaní so spolužiakmi v tradičnom vzdelávaní
Brown, Jones 2019	rodičia vyjadrovali dôveru v tradičný vyučovací systém pre svoje deti, učitelia podporovali otvorenosť voči alternatívnym prístupom, avšak zdôrazňovali potrebu dialógu medzi zainteresovanými stranami
Hernandez, Martinez 2019	tradičné vzdelávanie sa viac spája so sociálnym statusom a vnímanou prestížou, alternatívne vzdelávanie oslovilo rodiny s potrebou začlenenia do spoločnosti
Johnson, Davis, 2019	učitelia častejšie oceňovali zručnosti a vedomosti získané tradičným vzdelávaním, prichádza i k podpore moderných trendov vzdelávania vďaka podpore kreativity, adaptability či kritického myslenia pri pomoci k získaniu perspektívnej práce
Koerrenz, Horn 2020	tradičné vzdelávanie vyniká v štandardizovanom hodnotení, alternatívne kladie dôraz na holistické zručnosti, čo naznačuje potrebu vyváženého používania v praxi
Anderson, Davis, 2020	alternatívne vzdelávacie modely s dôrazom na učenie zamerané na žiaka a praktické skúsenosti mali tendenciu podporovať vyššiu úroveň zapojenia a vnútornej motivácie medzi žiakmi v porovnaní s tradičnými metódami
Clark, Turner 2020	alternatívne vzdelávacie modely s dôrazom na individualizovanú výučbu podporujú v edukácii so špeciálnymi výchovno-vzdelávacím potrebami
Smith, Thompson 2021	dôraz na dôležitosť nielen na profesionálny rozvoj zaoberajúci sa jedinečnými pedagogickými prístupmi a výzvami spojenými s oboma systémami, ale aj na podporu učiteľov pri efektívnej implementácii inovatívnych postupov
Johnson, Davis 2021	existujú potencionálne výhody oboch systémov v podpore výsledkov žiakov
Johnson, Smith, 2021	obavy u učiteľov tradičného vyučovania v rýchlo sa vyvíjajúcom technologickom prostredí, potreba väčšej integrácie digitálnych nástrojov v tradičných triedach
Engelmann, 2022	súčasné trendy vzdelávania sa nemusia nevyhnutne stať demokratickejším, spravodlivejším alebo orientovaným na žiaka, môže ísť o propagáciu rôznych vzdelávacích myšlienok, ktoré sú často eticky zložité a ambivalentné
Jones, Williams 2022	rodičia vyjadrili podporu v alternatívnom vzdelávaní, vrátane nespokojnosti so štandardizovaným prístupom tradičného systému
Petryaeva, 2023	k moderným trendom je potrebné vypracovať kritériá a škály na hodnotenie
Morssink-Santing, 2024	„daltonskí“ žiaci hodnotili vhodnosť svojho stredoškolského vzdelania k vyššiemu vzdelaniu výrazne lepšie ako tí, ktorí navštevovali bežné či Montessori vzdelávanie
Afacan, Wilkerson, 2024	výhody alternatívneho vyučovania vytvorili pozitívne skúsenosti, a to kvalitné vyučovacie postupy, vzťahy či plánovanie pre ďalšie štúdium nevýhodami boli obmedzené možnosti, prekážky vo vzdelávaní, vylúčenie z kolektívu, nedostatočná socializácia či nesprávny manažment

Novšie prístupy k vyučovaniu uprednostňujúce riešenie problémov, tvorivosť a kritické myslenie pred tradičnejšími môžu učiteľom prinášať ďalšie oblasti, v ktorých je nutné rozvíjať svoje kompetencie – každá hodina môže pomôcť žiakom rozvíjať rôzne schopnosti. Zatiaľ čo konvenčné techniky, ako je napríklad memorovanie, pomáhajú žiakom získať pevné základy informácií, alternatívne spôsoby im môžu pomôcť stať sa kreatívnejšími. Avšak, aby učitelia splnili rôzne požiadavky svojich žiakov, musia nájsť rovnováhu medzi modernými trendmi a tradičnými prístupmi. Niektorí rodičia majú osobitejšiu predstavu vyučovania, môžu uprednostňovať moderné, netradičné vyučovacie stratégie. Je otázkou výskumu, aké faktory môžu ovplyvňovať preferencie rodičov. Takisto, vek učiteľov alebo úroveň ich prispôsobivosti môže znamenať odlišnú efektívnosť a vnímavosť voči novým myšlienkam, niektorí môžu byť menej ochotní skúšať nové vyučovacie techniky. Všetkým učiteľom bez ohľadu na vek môže byť prospešný neustály odborný rozvoj a pomoc, aby udržiavali krok s najnovšími technikami vo vyučovaní.

Do prehľadovej štúdie literatúry boli zahrnuté niektoré z nevyčerpateľného spektra výskumov a odborných diskusií o tom, ako môžu vnímať tradičné a alternatívne formy vzdelávania aktéri vyučovacieho procesu. Výsledky žiakov, názory rodičov a učiteľov, motivácia a angažovanosť žiakov, sociálnoekonomické hľadisko, rovnosť a inklúzia, požiadavky na profesionálny rozvoj a postoje učiteľov sú len niektoré z charakteristík, ktoré výskum objasňuje. Výsledky môžu slúžiť ako základ na ďalšie pozorovanie umožňujúce plne pochopiť rozmanité pohľady tradičnej aj alternatívnej edukácie.

Komparácia perspektív a rizík moderných trendov v edukácii

Perspektívou v alternatívnom vyučovaní môže byť i zameranie sa na individuálneho žiaka. Pozitívom alternatívnych foriem vyučovania je, ak je v dostatočnej miere pripravené na implementáciu vo vyučovacom procese, žiaka podporuje vo vlastnom učení, pričom sa zameriava na jeho špecifické potreby a tempo učenia. Môže uľahčovať spoluprácu, kreativitu a vzdelávanie sa môže stať pútavejším. Okrem spomenutých prispieva aj k efektívnej komunikácii, pre ľudskú existenciu potrebnej za všetkých okolností v živote (Pošteková; Švajlenin, 2024).

K otázkam nejasností pri alternatívnom vyučovaní patrí diagnostikovanie úspechov a pokroku žiakov ako pri tradičnom vyučovaní, čo úzko súvisí aj so samotnou motiváciou žiakov. Učiteľ nemusí nájsť dostatočnú rovnováhu medzi osobou, ktorá je nápomocná alebo vedie celú vyučovaciu hodinu, čo môže viesť k nekonzistentnému učeniu. Pre niektorých žiakov môže byť zložité byť samostatne plniť úlohy. Nie každá skupinová dynamika je pri vyučovaní priaznivá a môžeme hovoriť o nerovnomernej účasti na aktivitách všetkých členov skupiny. Žiaci sa v skupine môžu skryť za zručnejších členov. Zo strany učiteľov a školy môže vyučovanie vyžadovať veľa času na prípravu a finančne náročné materiálne zabezpečenie.

Výpovede, že alternatívne vyučovacie metódy nie sú vhodné pre súčasnú pedagogiku, vyvolávajú otázky o tom, či je vzdelávací systém pripravený úspešne začleniť a podporovať tieto moderné techniky. Existuje niekoľko kľúčových dôvodov, prečo by mohla mať súčasná pedagogika problémy s prispôsobením sa alternatívnym metódam vyučovania. Štandardizované učebné osnovy, ktoré kladú dôraz na konzistentnosť a kvantifikovateľné výsledky, tvoria základ vzdelávacích systémov. Táto nepružnosť môže brániť použitiu alternatívnych prístupov, ktoré uprednostňujú flexibilný spôsob učenia či netradičné materiály. Pevné časové harmonogramy a plány sa nedokážu vždy prispôsobiť tradičným školským rozvrhom. Učitelia nemajú príležitosti a čas potrebné na úspešnú implementáciu alternatívnej

pedagogiky. Neadekvátne vzdelanie môže spôsobiť, že sa budú cítiť nepripravení a tým neistí. Žiaci môžu v dôsledku nedostatočnej prípravy od učiteľa pociťovať opak túžby po vzdelávaní. Neexistuje veľa merateľných nástrojov zručností, schopností a vedomostí na konkrétne alternatívne vyučovacie metódy, ktoré by sa vyrovnali tradičným. Ak sa alternatívne techniky považujú ako jediný správny spôsob výučby alebo nie sú efektívne aplikované, môžeme hovoriť o odmietavom prístupe nielen zo strany žiakov, učiteľov, ale aj rodiny.

Súčasná pedagogika sa snaží zlepšiť úroveň vzdelávania, avšak ešte stále môžu existovať otázky spojené s modernými pedagogickými tendenciami. Nové prístupy by mali byť inkluzívne a úspešne začlenené do vzdelávacieho prostredia, avšak učitelia musia nájsť rovnováhu vo využívaní moderných a tradičných myšlienok edukácie. Môžeme hovoriť o ich nepretržitom profesionálnom raste.

Záver

Súčasný stav vzdelávania nemusí byť celkom pripravený na široké prijatie alternatívnych vyučovacích techník z dôvodu množstva praktických, kultúrnych a štrukturálnych problémov. Tieto prekážky je potrebné odstrániť, aby sa tieto prístupy správne integrovali. To si vyžaduje aktualizáciu vzdelávacích osnov, financovanie programov prípravy učiteľov, úpravu metodík diagnostikovania a zaručenie, že všetci žiaci budú mať rovnaký prístup k týmto moderným trendom vzdelávania. Vtedy bude možné naplno využiť potenciál alternatívnych vyučovacích prístupov v prospech každého. Keďže mnohí učitelia vo svojom štúdiu absolvovali odbornú prípravu v oblasti tradičnej pedagogiky, prijatie nových paradigiem môže byť náročnejšie, pretože si to vyžaduje okrem nových schopností aj podstatný posun perspektívy. Je otázkou, či poznáme skutočné potreby učiteľa a žiaka. Analýzou tradičných a moderných spôsobov vyučovania je potrebné zdôrazniť potreby komplexného a vyváženého ponímania oboch systémov. Identifikácia ich individuálnych výhod a nevýhod môže pomôcť pri profesionálnom raste, tvorbe učebných osnov a rozhodovaní. Vzdelávacie modely by sa mali stále primerane vyvíjať od moderného chápania sveta. V súčasnej pedagogike učiteľ už nie je „učiteľom“, prispôsobuje sa moderným trendom a stáva sa z neho sprievodca, facilitátor, poradca či inštruktor vyučovacieho procesu. Učiteľ ako facilitátor neodovzdáva hotové odpovede, ale kladie otázky, ponúka rámce a nástroje, pomocou ktorých si žiak buduje vlastné poznanie. Zároveň ide o úlohu náročnejšiu, než sa môže zdať – vyžaduje si vysokú mieru pedagogickej empatie, schopnosť diferenciácie a plánovania, ako aj neustále sebareflexívne učenie učiteľa samotného. Práve preto je dôležité rozvíjať komplexný a vyvážený pohľad na súčasné i tradičné prístupy vo vzdelávaní a hľadať prepojenia namiesto protikladov. Len tak možno dosiahnuť pedagogickú kultúru, ktorá bude pružne reagovať na meniace sa potreby žiakov a spoločnosti, no zároveň si zachová odbornú integritu a didaktickú účelnosť.

Použitá literatúra

AFACAN, K.; WILKERSON, K. L.; (2024). Educator Perspectives on Advantages and Disadvantages of Alternative Schools. In: *International Journal of Educational Reform*, doi: 10.1177/10567879241230016.

ANDERSON, L.; DAVIS, K. (2020). A Review of Literature on Traditional and Alternative Education: Student Engagement and Motivation. In : *International Journal of Educational Research*. Roč. 55, str. 45-60.

ASHLEY, M. (2010). Education for freedom: the goal of Steiner/Waldorf schools. In: Woods, P.A.; Woods, G. J. *Alternative education for the 21st century: philosophies, approaches, visions*. s. New York: Palgrave Macmillan, str. 209-225.

BOUMOVÁ, V. (2008). *Traditional vs. Modern Teaching Methods: Advantages and Disadvantages of Each Master's Diploma Thesis.* Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, s. 91.

BROWN, A.; JONES, B. (2019). Perceptions of Parents and Teachers on Traditional and Alternative Education: A Comparative Study. In: *Educational Psychology Review,* Roč. 28, č. 2, str. 215-234.

CIARINI, A; GIANCOLA, O. (2016). Le politiche educative in Italia: tra spinte esogene, cambiamenti endogeni e diseguaglianze persistenti. La Rivista delle Politiche Sociali. In: *Italian Journal of Social Policy*. Roč. 2, str. 61-80.

CLARK, H.; TURNER, P. (2020). A Critical Review of Traditional and Alternative Education: Equity and Inclusion Perspectives. In: *Journal of Education Policy*. Roč. 35, č. 4, str. 512-530.

ENGELMANN, S. (2022). Alternative(s): Better or just different?. In: *Journal of Philosophy of Education*. Roč. 56, č. 4, str. 523-534, doi: 10.1111/1467-9752.12702.

FALCINELLI, F.; SOFIA, C.; CASSELLA, M. (2019). Educational Models and Innovative Teaching Practices in the University Experience. In: *Proceedings of the 1st International Conference of the Journal Scuola Democratica*, Rím: Associazione "Per Scuola Democratica", č. 2.

FILIP, V. (2023). Implementácia databáz knižnej grafiky. In: *Mediamatika a kultúrne dedičstvo: revue o nových médiách a kultúrnom dedičstve*. Roč. X, č. 2.

FILIP, V. (2018). Praktická ukážka využitia informačno-komunikačných technológií vo vzťahu verejná správa – občan. In: *Mediamatika a kultúrne dedičstvo: revue o nových médiách a kultúrnom dedičstve*. Žilina: Žilinská univerzita v Žiline, Fakulta humanitných vied, Katedra mediamatiky a kultúrneho dedičstva. Roč. 5, č. 1, str. 1-14. [cit. 28.08.2024]. Online dostupné na: <https://fhv.uniza.sk/mkd_revue/01_2018/01_2018_filip.pdf>.

FILIP, V.; SOMR, M. (2025). Implementation of Non-formal Education in Forms of Environmental Education. In: *Handbook of Ecological Civilization*. Springer Singapore, str. 1-33. DOI: 10.1007/978-981-97-8101-0_10-1.

FOLTIN, M. (2021). Morálno-normatívne zdôvodnenie ľudských práv. In: *Filozofia*. Roč. 76, č. 1, str. 46-58.

HERNANDEZ, R.; MARTINEZ, G. (2019). Socioeconomic Perspectives on Traditional and Alternative Education: A Comparative Analysis. In: *Journal of Education and Social Justice*. Roč. 37, č. 1, str. 78-95.

HRNÍČKOVÁ, V. (2021). *Zásady mozgovokompatibilného vyučovania a učenia sa*. Trenčín: Štátna školská inšpekcia, s. 20.

JANKOVCOVÁ, M.; PRŮCHA, J.; KOUDELA, J. (1988). *Aktivizujíci metódy v pedagogické praxi středních škol*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 160.

JOHNSON, L.; DAVIS, M. (2019). Perceptions of Employers on Traditional and Alternative Education: A Comparative Study. In: *Journal of Vocational Education and Training*. Roč. 63, č. 2, str. 180-197.

JOHNSON, M.; SMITH, K. (2021). Traditional Education in the Digital Age: Perceptions of Educators. In: *Educational Technology & Society.* Roč. 24, č. 3, str. 152-168.

JOHNSON, M.; SMITH, K. (2021). Traditional Education in the Digital Age: Perceptions of Educators. In: *Educational Technology & Society*. Roč. 24, č. 3, str. 152-168.

KAHRAMONOVA, D. M. (2021). Innovative Teaching Methods. In: *International Journal On Orange Technology.* Roč. 3, č. 7, str. 35-28.

KALYANI, D.; RAJASEKARAN, K. (2018). Innovative Teaching and Learning. In: *Journal Applied and Advanced Research*. Roč. 3, č. 1, str. 23-25.

KÁNOVÁ, K. (2014). *Aktivizujúce metódy a možnosti ich uplatnenia v predprimárnom vzdelávaní*. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum, 31 s.

KITOSHVILI, N. (2024). Exploring alternative preschool education methods in Georgia: Enhancing accessibility. In: *Scientific Bulletin of Mukachevo State University Series "Pedagogy and Psychology"*. Roč. 10, č. 2, str. 89-97.

KOERRENZ, R.; HORN, F. (2020). *The lost mirror: thinking about education in the Jewish–European tradition*. Paderborn: Schöningh, 166 s.

KOROL, N. A. (2023). *How unusual schools are structured*. Moskva: Educational Projects. 164 s.

KOZUBOVSKA, I.; PALKUSH, V.; TOVKANETS, O. (2021). Development of an alternative education in the USA. In: *Vedecký bulletin Užhorodskej univerzity. Séria: „Pedagogika. Sociálna práca"*. Roč. 2, č.49, str. 62-65.

MAJEROVÁ, J.; FILIP V. (2024). *Knižnice v minulosti a v súčasnosti: knihovník v kontexte doby*. Žilina: Žilinská univerzita v Žiline, Fakulta humanitných vied, 1. vyd. 81 s.

MALEK, N.; HALL, J.; HODGES, C. (2014). A Review and Analysis of the Effectiveness of Alternative Teaching Methods on Student Learning in Economics. In: *Working Papers.* West Virginia University: Department of Economics. Str. 14-27.

MAŇÁK, J.; ŠVEC, V. (2003). *Výukové metody*. Brno: Paido, 219 s.

MARTIN, S.; THOMPSON, R. (2018). Perceptions of Students in Traditional and Alternative Education: A Comparative Study. In: *Educational Psychology Review*. Roč. 27, č. 4, str. 467-486.

MILLS, M.; McGREGOR, G. (2017). Alternative Education.
doi: 10.1093/acrefore/9780190264093.013.40.

MOCHŇÁKOVÁ, G. (2021). *Metódy aktívneho vyučovania*. Prešov: Štátna školská inšpekcia, 32 s.

MORSSINK-SANTING, V. E.; ZEE, S.; KLAVER, L. T.; BROUWER, J.; SINS, P. H. M. (2024). The long-term effect of alternative education on self-regulated learning: A comparison between Montessori, Dalton, and traditional education. In: *Studies In Educational Evaluation*. Roč. 83. DOI: https://doi.org/10.1016/j.stueduc.2024.101380.

MURUGESAN, V. (2019). Innovations In Teaching Methods. In : *JASC: Journal of Applied Science and Computations.* Roč. 6, č. 1, str. 2588-2596.

NAZ, F.; MURAD, H. S. (2017). Innovative Teaching Has a Positive Impact on the Performance of Diverse Students. In : *Sage Journals.* Roč. 7, č. 4. DOI: https://doi.org/10.1177/2158244017734022.

Petryaeva, E. 2023. Alternative School Education: Approaches to Defining the Concept. In : *Society: sociology, psychology, pedagogy*, s. 131-138. DOI: https://doi.org/10.24158/spp.2023.12.18.

POŠTEKOVÁ, B.; ŠVAJLENIN, L. (2024). Rozvíjanie komunikácie a jazykových kompetencií prostredníctvom literárnej výchovy a tvorivých aktivít. In : *Studia Scientifica Facultatis Paedagogicae Universitas Catholica Ružomberok*. Roč. 23, č. 1, str. 100-108. DOI: https://doi.org/10.54937/ssf.2024.23.1.100-108.

RATHUNDE, K. (2009). Montessori and embodied education. In: Woods, P. A.; Woods, G. J. *Alternative education for the 21st century: philosophies, approaches, visions*. New York: Palgrave, str. 189-208.

SANCASSANI, S.; BRAMBILLA, F.; CASIRAGHI, D; MARENGHI, P. (2019). *Progettare l'innovazione didattica*. Torino: Pearson, 190 s.

SLIWKA, A. (2008). The Contribution of Alternative Education In: *Innovating to Learn, Learning to Innovate*. Paris: OECD Publications, Centre for Educational Research and Innovation, str. 93-112. DOI: https://dx.doi.org/10.1787/9789264047983-6-en.

SMITH, J.; JOHNSON, R. (2018). Traditional versus Alternative Education: A Comparative Study of Student Outcomes. In: *Journal of Educational Research*. Roč. 42, č. 3, str. 301-320.

SMITH, R.; THOMPSON, L. (2021). Teachers' Professional Development Needs in Traditional and Alternative Education: A Comparative Analysis. In: *Professional Development in Education.* Roč. 47, č. 3, str. 482-500.

SUCHOŽOVÁ, E. (2014). *Rozvíjanie a hodnotenie kľúčových kompetencií v edukačnom procese*. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum, 94. s.

Štátna školská inšpekcia. (2012/2013). *Správa o stave a úrovni výchovy a vzdelávania v školách a v školských zariadeniach v Slovenskej republike v školskom roku 2012/2013.* Bratislava: Štátna školská inšpekcia, 120 s.

Štátna školská inšpekcia. (2015/2016). *Správa o stave a úrovni výchovy a vzdelávania v školách a v školských zariadeniach v Slovenskej republike v školskom roku 2015/2016.* Bratislava: Štátna školská inšpekcia, 151 s.

Štátna školská inšpekcia. (2016/2017). *Správa o stave a úrovni výchovy a vzdelávania v školách a v školských zariadeniach v Slovenskej republike v školskom roku 2016/2017.* Bratislava: Štátna školská inšpekcia, 166 s.

Štátna školská inšpekcia. (2017/2018). *Správa o stave a úrovni výchovy a vzdelávania v školách a v školských zariadeniach v Slovenskej republike v školskom roku 2017/2018.* Bratislava: Štátna školská inšpekcia, 207 s.

Štátna školská inšpekcia. (2018/2019). *Správa o stave a úrovni výchovy a vzdelávania v školách a v školských zariadeniach v Slovenskej republike v školskom roku 2018/2019.* Bratislava: Štátna školská inšpekcia, 300 s.

Štátna školská inšpekcia. (2021/2022). *Správa o stave a úrovni výchovy a vzdelávania v školách a v školských zariadeniach v Slovenskej republike v školskom roku 2021/2022.* Bratislava: Štátna školská inšpekcia, 245 s.

Štátna školská inšpekcia. (2022/2023). *Správa o stave a úrovni výchovy a vzdelávania v školách a v školských zariadeniach v Slovenskej republike v školskom roku 2022/2023.* Bratislava: Štátna školská inšpekcia, 149 s.

ŠVEC, J. (2023). K otázke poznávania v kontexte historických prameňov filozofie výchovy. In: *Pedagogika*. Roč. 13, č. 1, str. 16-27.

VITÉZOVÁ, E. (2021). *Moderné metódy vo vyučovaní literatúry I*. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 102 s.

TOMENGOVÁ, A. (2012). *Aktívne učenie sa žiakov – stratégie a metódy*. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum, 65 s.

TUREK, I. (2000). *Zvyšovanie efektívnosti vyučovania*. Bratislava: Edukácia, 328 s.

TUREK, I. (2008). *Didaktika*. Bratislava: IURA EDITION, 596 s.

UNESCO Report (2017). *Albania, Education Policy Review, Issues and Recommendations*. Paris, April 2017. ED-2017/WS/23

PaedDr. Beáta Pošteková, PhD.

Žilinská univerzita v Žiline
Ústav mediamatiky a kultúrneho dedičstva
Oddelenie učiteľstva a pedagogických vied
Univerzitná 8215/1, 010 26 Žilina
beata.postekova@umkd.uniza.sk
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-9131-3965

O PODMIENKACH SPOZNANIA VLASTNÉHO RODU

On the Conditions of Recognition of One's Own Lineage

Tomáš Kollárik

Abstrakt: Kapitola sa zaoberá otázkou, akým spôsobom jednotlivci zdôvodňujú svoju rodovú identitu a na aké skúsenosti sa pri jej určovaní odvolávajú. V rámci analýzy sa rozlišujú štyri hlavné interpretácie výrokov typu „Myslel som si, že som muž, ale zistil som, že som žena.“ Každá z nich ponúka odlišné podmienky pre identifikáciu rodu – či už prostredníctvom správania, introspektívneho vnímania, konštrukcie rodových prejavov alebo spoločenského uznania. Kapitola kriticky skúma epistemickú a logickú udržateľnosť týchto interpretácií, pričom upozorňuje na ich vnútorné rozpory a praktické dôsledky. Autor argumentuje, že hoci spoločnosť môže podporovať rôzne formy života, uznanie rodových identít založených na privátnej skúsenosti je problematické a potenciálne kontraproduktívne. Cieľom textu nie je normatívne stanovisko, ale systematická analýza rôznych spôsobov, akými ľudia formulujú svoju rodovú identitu, a ich filozofických dôsledkov.

Kľúčové slová: rodová identita, epistemológia sebaidentifikácie, spoločenské uznanie, rodová skúsenosť, rodový prejav, logická analýza, autonómia, spoločenské normy, konceptualizácia rodu, filozofické implikácie

Abstract: The chapter examines how individuals justify their gender identity and what experiences they reference in determining it. The analysis distinguishes four main interpretations of statements such as “I thought I was a man, but I discovered I was a woman.” Each interpretation offers different conditions for identifying gender—whether through behavior, introspective experience, the construction of gender expressions, or societal recognition. The chapter critically assesses the epistemic and logical sustainability of these interpretations, highlighting their internal inconsistencies and practical implications. The author argues that while society may support diverse forms of life, the recognition of gender identities based solely on private experience is problematic and potentially counterproductive. The aim of this text is not to take a normative stance but to provide a systematic analysis of the various ways in which people conceptualize their gender identity and their philosophical implications.

Key words: gender identity, epistemology of self-identification, social recognition, gender experience, gender expression, logical analysis, autonomy, societal norms, conceptualization of gender, philosophical implications

Dedikácia projektu: Tento článok vznikol v rámci projektu *VEGA2/0118/24 – Sociálna povaha normativity ako východisko vysvetlenia vzťahu individuálnej a kolektívnej autonómie*.

Úvod

Cieľom predkladanej kapitoly je predostrenie problematiky, ktorá v súčasnosti súvisí s veľmi citlivou otázkou. Na úvod priznávam, že celkom nechápem, keď niekto povie, že zistil, že má iný rod, ako si pôvodne myslel. Keďže ide o veľmi chúlostivú záležitosť, chcem si byť absolútne istý, že vysvetlím, o aký typ porozumenia mi v tomto článku ide.

Na to, aby sa niekto nechal telesne upraviť, by čisto hypoteticky mohlo stačiť len to, že si to želá. Takto jednoducho to, samozrejme, neprebieha. Samému rozhodnutiu podstúpiť telesné zmeny bežne predchádza *pravdivé* vyhlásenie a zdôvodnenie. Napríklad dotyčný vyhlási, že zistil, alebo že je presvedčený, že je/vždy bol vlastne žena. Pritom obyčajne vychádza zo zdôvodnenia, že sa *tak cíti*.

Som muž. Ale keď som sa do seba ponoril, keď som v sebe pátral, nenašiel som tam nijaký rod, alebo čo i len *pocit* rodu – ani stopa po mojej mužskosti. Nie je teda so mnou niečo v poriadku? Som nebodaj niekto iný, ako som si myslel, že som? *Nemám* rod?

Toto sú podľa mňa *nesprávne* a *zavádzajúce otázky*, ktoré vychádzajú z *nesprávnych predpokladov*. Pod nesprávnym tu nemám na mysli morálne odsúdenie, ale pokrivkávajúcu logiku. Niektoré z týchto predpokladov tu neskôr pomenujem.

Je niekoľko významov slova rozumieť. Tu je príklad jedného významu:

- „Nerozumiem, prečo by si mal dostať aj ten druhý koláč, Erik!“

Keď hovoríme o porozumení v takejto súvislosti tak naznačujeme, že naše porozumenie je predpokladom nároku alebo práva inej osoby. A že táto osoba nás musí presvedčiť, aby toto právo alebo tento nárok obhájila. V tejto práci neoperujem s týmto významom porozumenia. Nevyžadujem si tu žiadne zdôvodňovanie od kohokoľvek iného.

Niekedy sa pokúšame druhému porozumieť v tom zmysle, že sa chceme doňho vžiť. Chceme sa „ocitnúť v jeho koži“. Napríklad:

- „Povedz mi – ako sa cítiš? Ako ti je?“

O takéto porozumenie som sa kedysi usiloval aj ja. A nie je to prekvapujúce. Veď ľudia, ktorí si zvolili iný rod, nehovoria iba o svojej skúsenosti so spoločnosťou, ale aj, alebo možno predovšetkým *o vnútornej skúsenosti so svojím rodom*, ktorý vnímali, cítili. Ale ako som už povedal, toto pátranie ma uviedlo len do väčšieho zmätku.

Tretí význam slova „porozumieť“ je taký, že keď sa oň niekto usiluje, tak hľadá vzťahy, súvislosti, štruktúry. Ide mu o to, aby zistil, ako „sa veci majú“. Ide o číro rozumový, kognitívny variant porozumenia.

A presne o to mi tu ide. Príklad, kedy získavame takéto porozumenie:

- Otázka: „Čo to znamená, keď o niekom povieme, že je rodič?“
- Odpoveď: „Znamená to, že je to človek a že má aspoň jedno dieťa.“

Táto odpoveď nehovorí o pocitoch ani o skúsenosti, ale vyjadruje jednotlivé *podmienky*, ktoré dovedna *stačia* na to, aby sme kohokoľvek, kto ich spĺňa, považovali za rodiča.

V tomto článku sa pokúsim dosiahnuť tento druh porozumenia nasledujúco. Vezmime si vetu:

Myslel som si, že som muž, *ale zistil som, že som žena*.

V nasledujúcom texte uvediem štyri interpretácie, ktoré sa budú líšiť *podmienkami* postačujúcimi na to, aby osoba, ktorá ich našla, konštatovala, že zistila, aký má rod. Ak nájdem taký význam, ktorý je vnútorne udržateľný a ktorý presvedčivo odráža našu vlastnú skúsenosť s rodom, tak sa budem považovať za niekoho, kto možno pochopil. Keď hovorím o postačujúcich podmienkach, nemyslím tým normatívne podmienky, ale skôr také, na ktoré referujú ľudia v bežnom diskurze, keď uvažujú o rodovej identite, či pri tom odkazujú na vlastnú skúsenosť alebo skúsenosť iných. Moje ciele sú v tomto ohľade deskriptívno-klasifikačné a v žiadnom prípade nechcem naznačovať, čo by kto *mal* robiť.

Treba povedať, že prvá časť vety (*Myslel som si, že som muž*) ma zaujíma menej, ako druhá časť, o ktorú mi ide predovšetkým (*Zistil som, že som žena*). Prvá časť vety slúži najmä na zdôraznenie toho, aké významné zmeny môže v živote človeka ono zistenie vyvolať.

Ak by však niekto namietal aj proti tomu, že sa môžem usilovať aspoň o tento tretí druh porozumenia, tak by som povedal, že dôkazné bremeno je na jeho strane. Prečo by som nemohol?

V každej jednej interpretácii zároveň klasifikujem argument, ktorým osoba zdôvodňuje určenie vlastnej identity a to podľa kategórie deduktívny/nededuktívny a tiež ohodnotím jeho silu či presvedčivosť, a to najmä s ohľadom na normatívne implikácie pre konanie druhých osôb.

Rýdzo analytický prístup by sa možno usiloval o identifikovanie *logickej formy* významu vyššie uvedeného typu viet. A hoci by bol tento cieľ mimoriadne obdivuhodný, má jednu podstatnú nevýhodu. Takéto „odhalenie“, či „spriehľadnenie“ významu viet obyčajne paradoxne vedie k tomu, že mu rozumie len veľmi málo ľudí. No a tí zasvätení sa zväčša nedohodnú na detailoch výsledkov analýzy, ktorá sa tak stáva polemickým predmetom zábavy mimoriadne výnimočného klubu odborníkov. Výsledku ich úsilia potom prirodzene vyvolávajú pochybnosti o jeho epistemicko-spoločenskej hodnote. Vzhľadom na charakter diskutovaného problému a jeho napojenie na živý spoločensko-politický diskurz nemožno strácať zo zreteľa cieľ sprístupniť odpovede problému širšej verejnosti.

Na záver úvodu ešte pridám niekoľko poznámok terminológii a k zameraniu článku:

1.V tomto texte vychádzam z toho, že pochybnosti o vlastnom rode nemusia byť prejavom duševného ochorenia.[26] Zdôrazňujem, že nič v tomto článku nemá hovoriť o duševne chorých. O ich pocitoch, náladách, problémoch vôbec nič netuším a ani sa o to neusilujem.

2. Význam slova „pohlavie“ považujem za neproblematický. S rodom je to inak. Budem vychádzať z najčastejšieho chápania rodu, podľa ktorého rod odkazuje na spoločenské a kultúrne očakávania spojené s pohlavím, prípadne na psychologické črty, alebo súbor týchto čŕt charakteristických pre nositeľov nejakého pohlavia. Ako však píše slovník Merriam-Webster: „Používanie pohlavia a rodu nie je v žiadnom zmysle ustálené.“[27] Úvahu povediem na všeobecnej úrovni a akákoľvek významová rozkolísanosť slova „rod“ by nemala prekážať. V každom prípade treba tento text ďalej čítať s vedomím tohto obmedzenia.

[26] Porovnaj (Theilen, 2014) alebo (Castro-Peraza *et al.*, 2019) alebo (Amnesty International, n.d.)

[27] (Merriam-Webster, 2025a)

3. Existujú nezhody v chápaní vzťahov pohlavia a rodu a našej kontroly nad nimi. Podľa jedného pohľadu sú pohlavie a rod binárne (je len muž a žena), s pohlavím sa rodíme, rodové spoločenské, kultúrne a psychologické charakteristiky sú biologicky determinované. Podľa iného pohľadu sú nám pohlavie i rod pripísané pri narodení. Spoločenský, kultúrny a psychologický rozmer pohlavia (rod) je určený iba konvenčne a nie biologicky. V istom okamihu si môžeme vybrať iné pohlavie alebo rod, ak sme presvedčení, že na to máme dobré dôvody. Keďže výber rodu prípadne pohlavia sú vecou slobodného sebaurčenia a výsledkom sebapoznania, tak otázky pohlavia a rodu súvisia s problémom osobnej identity. Aj keby bolo pohlavie binárne, rod taký nie je. Rodov môže byť viac. Isteže, medzi týmito dvoma krajnými pohľadmi je mnoho medzistupňov. Toto rozlíšenie však, myslím, úplne postačí. Druhý z uvedených pohľadov na vzájomné vzťahy rodu a pohlavia a naše možnosti vo vzťahu k nim, samozrejme, v transrodovom diskurze dominuje. Predpoklady tohto pohľadu je nutné kvôli nasledujúcej úvahe prijať, pretože bez nich sa ani len nemôže začať.

4. Táto práca zároveň odpovedá na širšiu otázku postavenia humanitných vied v čase ich krízy. V dobe, keď technické a exaktné disciplíny dominujú v diskurze o človeku, humanitné vedy čelia výzve, ako uchopiť subjektívne aspekty identity, akým je rod, bez straty koncepčnej presvedčivosti? Systematická analýza podmienok sebaidentifikácie môže byť jednou z ciest, ako posilniť ich relevanciu.

Je pozoruhodné, že našu hlavnú otázku dosiaľ nik systematicky nepostavil. Existujú rozpracované odpovede na to, aké spoločenské, biologické a psychologické podmienky v širokom zmysle prispievajú k utváraniu rodu. Z filozofickej oblasti môžeme spomenúť seminárnu prácu Simone de Beauvoir *The Second Sex* (Beauvoir, Borde and Malovany-Chevallier, 2012) a z oblasti empirických vied zase Blakemore, Berenbaum a Liben (2009).

Naša otázka je, na aké podmienky a skúsenosti ľudia referujú, keď zdôvodňujú svoju identitu pokiaľ ide o jej rodový charakter a o aké argumenty pritom opierajú svoje rodové súdy, môže priniesť nový rozmer do vzájomného porozumenia v rozmanitej spoločnosti, a rovnako môže naznačiť povahu a smer funkčného rešpektujúceho spolužitia.

Hoci povaha tejto práce je typická pre analytickú filozofickú tradíciu, jej kritika by mala mať všeobecnejší charakter. Nemalo by dať veľa práce, aby sa usúvzťažnila s fenomenologickou tradíciou v rodovom diskurze. Preukázanie tejto súvislosti však presahuje rámec článku a vyžaduje si samostatnú publikáciu.

Skúsenosti s rodom a predbežná analýza

V rodovom diskurze dominuje jednoduchý model identifikácie vlastného rodu, podľa ktorého rod vyvoláva pocity.

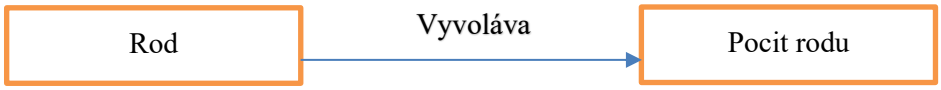

Americká psychologická asociácia (APA) napríklad vo svojom pamflete hovorí, že: „Rodová identita sa vzťahuje na vnútorný pocit človeka, že je muž, žena alebo niečo iné“ (APA, 2011).

Podobne hovorí o rodovej identite aj Komisia pre ľudské práva Ontária (OHRC):

„Rodová identita je vnútorné a individuálne prežívanie rodu každého človeka. Je to pocit, že je ženou, mužom, oboma, ani jedným, ani druhým, alebo kdekoľvek na rodovom spektre“.

OHRC navyše od APA hovorí explicitne aj o rodovom spektre, pričom nijako nenaznačuje, či sú muž a žena jeho hraničnými hodnotami.

Opisovanie rodovej identity ako pocitu necharakterizuje len vyjadrenia národných alebo medzinárodných významných inštitúcií, ale nachádzame ho aj bežných spoločenských interakciách. Liberty Blake Simon, známa slovenská transrodová influencerka, v rozhovore s Adelou Vinczeovou povedala:

„A možno som napĺňala rodové role, ktoré mi boli dané podľa fyzických znakov, ktoré sa ale nestotožňujú s tým, ako som sa ja vždy cítila“ (Simon, 2023).

Pozoruhodnú zbierku výpovedí osobných skúseností rodovo nonkonformných ľudí uverejnili v knihe *The lives of gender people* autori Genny Beemyn a Susan Rankin. Aj v prípade tejto publikácie sa hovorí o rode ako o čomsi, čo vnútorne pociťujeme, vnímame. Autori dokonca na jednom mieste komentujú rané skúsenosti ľudí, ktorých rodová identita nekorešponduje s ich pohlavím tak, že v tom čase *nemali meno pre to, čo cítili* (Beemyn and Rankin, 2011, p. 45). Nasledujú dva príklady Beemyna a Rankina a potom krátky komentár.

1. Rhiannon, štyridsaťosemročná transsexuálna žena indiánskeho (Cree, Anashinabe, Assiniboine a Métis) a keltského pôvodu: „Vedela, že niečo je iné, ale nevedela čo“ už vo veku štyroch alebo piatich rokov. Občas sa obliekala do matkiných šiat a spomína si, ako si raz obliekla matkine bikiny a ukázala sa jej. Na základe negatívnej reakcie matky a ďalších nepriateľských odoziev sa Rhiannon naučila svoju rodovú identitu tajiť a potláčala svoje pociťovanie seba ako ženy až do polovice dvadsiatych rokov“ (Beemyn and Rankin, 2011, s. 40).

2. Teri, štyridsaťdvaročná MTF[28] účastníčka bielej pleti, bojovala proti svojmu vnútornému pocitu, že je ženou, odkedy si približne v šiestich rokoch uvedomila túžbu obliekať sa do ženských šiat a hrať sa s bábikami. Pochádzala z letničnej rodiny, v ktorej sa prísne dodržiavali tradičné rodové roly, a už od útleho veku jej bolo hovorené, že rodová nezhoda je nemorálna a hriešna. Stala sa automechaničkou a snažila sa aj ostatným dokázať svoju maskulinitu tým, že si vybudovala veľké bicepsy. Po tom, čo sa u nej vyvinuli ťažké vredy a pokúsila sa o samovraždu si však uvedomila, že sa musí vyrovnať so svojimi potláčanými ženskými pocitmi, inak by „skončila mŕtva.“ (Beemyn and Rankin, 2011, s. 50).

Všimnime si, že v oboch prípadoch dochádza k podobnej situácii. Osoba sa správa spôsobom, ktorý je možné klasifikovať v rodových termínoch. Toto správanie je následne odmietnuté zo strany blízkeho okolia s odôvodnením, že nekorešponduje s konaním stereotypne spájaným s pohlavím danej osoby.

Rhiannon a Teri sa obliekali do ženských šiat, hoci mali mužské pohlavie. Ich správanie, vyvolané prirodzeným a autentickým záujmom, bolo následne necitlivo odsúdené zo strany blízkeho okolia. V oboch prípadoch zmieňujú Beemyn a Rankin potláčanie pocitov ženskosti. Jediné pocity, ktoré sú však v predložených príkladoch prítomné, sú zraňujúce pocity odsúdenia a odmietnutia. Môžeme teda predpokladať, že tieto pocity sú pri spätnom hodnotení interpretované ako rodové pocity, pretože sa

[28] MFT je skratka za *male to female*. Ide o označenie transsexuálnej ženy. Porovnaj (Beemyn and Rankin, 2011, Foreword, p. X).

vyskytujú v kontexte normatívne nabitého jazyka, ktorý zahŕňa rodovú terminológiu. Napríklad: Ty si muž/chlapec! Takto by si sa nemal správať!

Beemyn a Rankin na inom mieste uvádzajú skúsenosti Carol, ktorá od skorého detstva vždy cítila, že niečo nie je v poriadku. Carol sa chcela hrať s ostatnými hry, v ktorých by mala rolu ženy.

„Ale Carol často nedokázala presvedčiť ostatných, aby sa k nej správali ako k dievčaťu a často ju iné deti bili za to, že mala rada ženské veci. V dôsledku toho sa naučila skrývať samú seba, takže nikto okrem jej manželky nevedel, že sa identifikuje ako žena, až kým nemala štyridsať rokov“ (Beemyn and Rankin, 2011, s. 41).

Aj v tomto prípade sa osoba zmieňuje o pocite, že „niečo nie je v poriadku“ až po negatívnych skúsenostiach s okolím, ktoré reagovalo odmietavo na jej rodovo zafarbené nekonformné správanie. Spôsob, akým Carol opisuje svoje pocity naznačuje, že ide o spätné hodnotenie zážitkov odmietnutia spojených s autenticky prežívanými inklináciami k rodovo nekonformnému správaniu, a nie o priamy zážitok s pocitom „skutočného“ rodu.

Uvedené tri príklady naznačujú, že postup identifikácie vlastnej rodovej identity môže byť komplexný a nie jednoduchý. Na základe predstavených príkladov sa ponúka táto úsudková reprezentácia uvažovania Rhiannon a Teri a Carol nadväzujúca na nepríjemnú a nevyžiadanú spätnú väzbu okolia: (i) správam sa ako žena, hoci som muž, (ii) okolie ma takto neprijíma (iii), ak by som bola žena, vysvetľovalo by to, prečo sa správam tak ako sa správam, (vi) teda asi som žena.

Uvedená úvaha sa najviac ponáša na abduktívny úsudok, respektíve inferenciu k najlepšiemu vysvetleniu. Z jej hľadiska môžeme chápať správanie Rhiannon, Teri a Carol tak, že sa usilovali porozumieť zložitej a nepríjemnej skutočnosti, čo sa im nakoniec podarilo prijatím vysvetlenia, že ich rod nie je v súlade s ich pohlavím. Ich skúsenosť zahŕňala mnohé pocity, vrátane mimoriadne nepríjemných pocitov odsúdenia. Ale nezdá sa, že medzi týmito pocitmi, bol, alebo musel byť aj pocit rodu. To je jedna z hypotéz tejto práce. Jej zdôvodneniu sa budem venovať najmä pri druhej interpretácii.

V nasledujúcich častiach sa pokúsim s pocitom rodu možno o čosi podobné s tým, čo urobil Hume s kauzalitou. Keď sa bližšie prizrel na miesto, kde by sme ju očakávali, našiel tam na miesto nej niečo iné – zvyk. Analogicky k našej diskusii sa nazdávam, že rod nevyvoláva pocity vo vedomí osoby, ale že existujú pocity spojené s úspešným či neúspešným naplnením očakávaní vyplývajúcich z rodových stereotypov. Ide o odvodené rodové pocity a nie o pociťovanie rodu ako takého. Tým, samozrejme, nechcem povedať, že biologické zmeny a podmienky nemajú vplyv na prežívanie jednotlivca. Mojím cieľom je však polemizovať s odpoveďami súčasne vplyvného názoru, že rodová identita nezávisí od biologických určení. Otázka určenia rodovej identity súvisí so širšou dilemou humanitných vied: ako interpretovať subjektívne skúsenosti bez podľahnutia nekritickému relativizmu, ktorý oslabuje ich postavenie oproti exaktným disciplínam? Odpoveď na túto otázku nespočíva v poskytnutí presného postupu, ale v návrhu zdôraznenia metodologických postupov analytickej filozofie vo výskume humanitných vied. Systematické používanie nástrojov analytickej filozofie a teórie argumentácie, akými sú napríklad konceptuálna analýza, abstrakcia, klasifikácia, myšlienkový experiment, logická rekonštrukcia usudzovania pri súčasnom rozlišovaní rôznych druhov argumentov z hľadiska ich logických vlastností a metodologického poslania, zabezpečuje kritický odstup a metodickú kontrolu nad postupom práce. Verím, že dôsledné využitie týchto nástrojov v rámci diskurzu rodovej identity bude

mať podobný efekt, aký mala analytická filozofia pri ďalších metafyzických konceptoch a predpokladoch – povedie k ich rozpusteniu. Takéto rozpustenie je, samozrejme, dobrá správa, pretože otvára výhľad k riešeniam a chráni nás pred tým, aby sme zbytočne uviazli v močiaroch potom, čo sme podľahli mámeniu bludičiek.

Prvá interpretácia – Ako sa správam? Po čom túžim?

Podľa čoho spozná ten, kto má pochybnosti, svoj skutočný rod? Návrh: sú to vonkajšie prejavy, teda správanie. Ak sa niekto správa ako typický muž, tak aj keby bol telesne ženou, je to muž (rodom). A aj keby sa niekto správal(a) ako typická žena, tak aj keď je telesne mužom, je to žena.

V spoločnosti citlivej na odlišnosti v správaní sú podmienky objavovania vlastného rodu ilustrovaného príkladom s Mirom jednoducho nepredstaviteľné. Pretože skôr, než sa niekto oblečie tak, ako je to typické pre iné pohlavie alebo predtým, než začne presadzovať, aby ho ostatní oslovovali inými zámenami, si uvedomí, že tieto kroky budú mať následky a že tie následky nebudú vždy príjemné. Vo všeobecnosti platí, že tendencie k inakosti sú iste najprv reflektované na vnútornej úrovni.

Usudzovanie v prípade tejto interpretácie má nasledujúcu všeobecnú podobu za predpokladu, že je:

1. Pohlavím som žena.
2. Moje správanie je vo významnej miere klasifikovateľné ako typicky mužské.
3. Ak by som bol muž, tak by to vysvetľovalo, prečo sa správam ako muž.
4. Teda asi som (rodom) muž.

Slovo „asi“ v závere naznačuje, že existuje určitá miera neistoty ohľadom záveru úsudku. To je pochopiteľné. Napokon, žiadne komplexné konanie jednotlivca nie je možné klasifikovať ako dokonale mužské či ženské. Uvedený úsudok je abduktívny, pretože ide o hľadanie vysvetlenia odlišnosti medzi očakávaným správaním (stereotypne spájaným s daným pohlavím) a skutočným správaním.

Deduktívna rekonštrukcia daného argumentu by mohla vyzerať takto:

1. Každý, kto sa správa ako muž, je muž.
2. Správam sa ako muž.
3. Teda som muž.

Toto je deduktívny argument, pretože záver musí byť pravdivý, ak sú premisy pravdivé. Prvá premisa však pokrivkáva z troch dôvodov. Po prvé, komplexné správanie jednotlivca nemožno dokonale zaradiť pod hlavičku rodu preto, lebo rody nie sú tak presne definované, aby sa dalo pri každom konaní jednoznačne rozhodnúť, do ktorého patrí. Po druhé, žiadne komplexné správanie jednotlivca nevykazuje dokonale ženské, či dokonale typicky mužské, či ženské charakteristiky. Rodovo dokonalý aktér je vždy výsledkom idealizácie a v čase a priestore na neho natrafíme asi tak ako na trojuholník. No a po tretie, prvý predpoklad je jednoducho prisilný. Ak by sme ho prijali, museli by sme konzekventne považovať ženy s výrazným mužským prejavom za mužov, hoci by s tým sami nesúhlasili.

Uvedené nedostatky spojené s prvou premisou by sa dali aspoň čiastočne vyriešiť jej zmiernením do podoby *Väčšina ľudí, ktorí sa správajú ako muži, sú muži*. Úsudok s touto premisou by bol induktívny a len pravdepodobnostný.

Nededuktívne argumenty sú založené na nemonotónnom usudzovaní. Takéto argumenty sú otvorené námietkam v podobe nových, doplnkových zistení, ktoré môžu ovplyvňovať podporu záveru pri zachovaní pravdivostného statusu všetkých predchádzajúcich premís. V prípade argumentu podporujúcom tvrdenie o vlastnej rodovej identite však nie je problematický jeho nededuktívny charakter, ale to, že otvára možnosť určovania rodu externým pozorovateľom. Ktokoľvek má k inej osobe dobrý prístup a môže ju pozorovať, by mal byť kompetentný určiť jej rod, respektíve spochybňovať jej vlastnú sebaidentifikáciu, ak nie je v súlade s jeho pozorovaniami. Mohol by ju napríklad upozorniť, že prehliadla niektoré aspekty vlastného správania alebo ich nesprávne klasifikuje atď. Ak dovedieme predstavu externého pozorovateľa do krajnosti, môžeme si predstaviť vytvorenie mimoriadne citlivých a presných zariadení určených na sledovanie správania s cieľom rodovo ho vyhodnocovať. Tieto zariadenia by nám po istom čase dali mimoriadne dobre zdôvodnenú informáciu o našom rode.

Hypotézu o tom, že vlastný rod spoznávame sledovaním našich vonkajších prejavov, sme vyššie označili za naivnú. Vzhľadom na ostatné pozorovania môžeme dodať, že takýto postup nie je dobrým základom pre ideu autonómneho určenia vlastného rodu ako realizácie práva jednotlivca na sebaurčenie. Jednotlivec by v súlade s touto hypotézou dokonca asi urobil dobre, ak by s ostatnými vlastnú identitu konzultoval v mene porekadla *viac očí, viac rozumu.*

Obhajcovia práva jednotlivca na určenie vlastnej rodovej identity ako ľudského práva vo všeobecnosti súhlasia, že autonómnemu určovaniu vlastného rodu môže prekážať spoločenský tlak. Ide najmä nanucovanie stereotypných vzorcov správania podľa vykazovaných pohlavných znakov. Proti určovaniu rodu podľa kritéria správania vedie potom aj nasledujúca námietka, ktorá nás smeruje priamo k druhej interpretácii: Existuje veľmi silný spoločenský tlak, ktorý je založený na vonkajších pohlavných prejavoch. Napríklad tomu, kto vykazuje mužské pohlavné charakteristiky, spoločnosť „vnúti“ mužské vzorce správania a povahové črty. A vnútené vzorce nemusia byť v súlade so skutočným rodom.

V tom prípade môže byť hľadanie rodu vecou vnútorného pátrania. Je výsledkom ponorenia sa do seba, do ktorého sa púšťame, aby sme sa dozvedeli pravdu, túto pravdu prijali a nakoniec odhodili okovy spoločenskej siete, do ktorej sme boli dosiaľ v neslobode lapení.

Druhá interpretácia – pohľad dnu, alebo cítim, teda som

Ten, kto pochybuje o identite vlastného rodu, sa môže pustiť do vnútorného pátrania s cieľom nájsť pocit rodu. Aký je však vzťah medzi pocitom rodu a rodom? Ak si na jazyk vytlačíme šťavu z citróna, zažívame pocit kyslosti. Príčinou tohto pocitu je citrón, ktorý sme si nakvapkali na jazyk. Ten, kto sa norí do svojho vnútra, aby našiel vlastnú identitu, hľadá pocit, ktorého *príčinou je rod*.

Tu vzniká množstvo zaujímavých otázok: Môžeme vôbec z pocitu, ktorý sme práve objavili, určiť povahu vlastného rodu? Môžeme potvrdiť alebo vylúčiť, že ostatní majú ten istý pocit? Ako by sme mohli zistiť, kto patrí alebo nepatrí do „nášho“ rodu? Je možné podľa pocitu rodu zistiť, že ide o nový rod? A vyvoláva rod pocity?

Môžeme vôbec z pocitu, ktorý sme práve objavili, určiť povahu vlastného rodu? Jednoduchá odpoveď je: *Nie*. Predstavme si prvú ochutnávku citrónu. Pretože sme citrón nikdy neochutnali, nevieme, ako bude chutiť. Vidíme žltý kúsok ovocia s tvrdou kôrkou. Pri krájaní kôrky do vzduchu, ktorý sa plní neznámou vôňou, vystreľujú malinké kvapôčky citrónovej šťavy. Uchopíme polovicu citróna a vytlačíme z neho šťavu na jazyk. *Takto* chutí citrón. Aj keby nám neskôr zviazali oči a zapchali nos, tak z chute na jazyku správne usúdime na jej pôvodcu – na citrón. Lebo sme už mali s citrónom skúsenosť.

Vráťme sa naspäť do situácie, kedy sme nikdy neochutnali citrón. Máme zaviazané oči a zapchatý nos. Nič nevidíme, nič necítime. Ak nám niekto nakvapká citrón na jazyk, asi sa opýtame: Čo to je? Iste sa zhodneme na tom, že nemôžeme vedieť, že ide o citrón. Ale nazdávam sa, že nemôžeme vedieť ani to, že ide o ovocie. Ak by sme na jazyku (so zaviazanými očami a zapchatým nosom) prvýkrát cítili chuť citróna a bolo by nám povedané, že táto chuť je umelého, chemického pôvodu, prečo by sme neverili? Na základe pociťovanej chute? Zrejme nie. Ak by nám povedali, že ide o výlučok zo žliaz nejakého morského živočícha, možno by sa nám zdvihol žalúdok. Ale ak by sme aj pochybovali o údajnom pôvode chuti, nebolo by to na základe pocitu v ústach. Analogicky, ak sme sa ponorili do vlastného vnútra a našli sme nejaký pocit, ako vieme, alebo ako by sme mohli vôbec vedieť, aký rod ho spôsobil – a či je vôbec jeho pôvodcom rod?

Veci fungujú naopak. Aby sme si osvojili pocit rodu, museli by sme mať najprv s rodom inú skúsenosť – museli by sme ho napríklad vidieť (podobne ako sme najprv videli citrón) a potom ho pocítiť (ako kvapky citrónu na jazyku) a tento nový pocit si spojiť s týmto rodom. A spojenie uložiť do pamäte. Ideálne by bolo, keby nám tento rod najprv niekto predstavil:

- „Aha: toto je rod! A vyvoláva takýto pocit. Cítiš ho?“

Ale to je, samozrejme, nezmysel. S rodmi nevstupujeme do takej skúsenosti ako s citrónmi, kameňmi, hrebeňmi a pod.

Môžeme potvrdiť alebo vylúčiť, že majú ostatní ten istý pocit? Ako by sme mohli zistiť, kto patrí alebo nepatrí do „nášho“ rodu? Predstavme si dvoch ľudí, ako si nakvapkajú na jazyk citrón. Najprv jeden, potom druhý. Nazdávajú sa, že obaja zažívajú *rovnaký pocit*. Samozrejme, žiadne *priame* porovnanie pocitov neprichádza do úvahy. Ak sa pocity dajú navzájom porovnávať, tak iba keď sú v jednej a nie v dvoch mysliach. Ale domnienka o rovnakom pocite nie je úplne nerozumná. Telá ochutnávajúcich sú z biologického hľadiska veľmi podobné. Prečo by v nich rovnaká vec (jeden citrón) nemohol vyvolať rovnaký účinok – pocit kyslosti?

V prípade pocitu rodu chýba práve ten citrón, obrazne povedané. Predstavte si Kláru a Rebeku, ako vedľa seba ticho sedia a mlčky pátrajú – každá vo svojom vlastnom vnútri – po pocite svojho rodu. A iba kvôli ďalšej úvahe predpokladajme (pretože to považujem za nemožné), že Klára našla pocit rodu a podľa tohto pocitu spoznala jeho povahu.

A nech sa čosi podobné stane aj Rebeke. Takisto v sebe našla pocit rodu. Teraz, existuje nejaká možnosť, akoby sa mohli Klára a Rebeka uistiť, že ich pocity odkazujú *k rovnakému* rodu? Alebo by si mohli byť aspoň isté, že odkazujú k inému rodu? Jednoduchá odpoveď je: *Nie*. Zdôvodnenie je stále to isté: pretože svoje pocity nemôžu priamo porovnávať. A pretože chýba aspoň ten citrón.

Je možné podľa pocitu rodu zistiť, že ide o nový rod? Predpokladajme, že Rebeka v sebe pocítila rod, a na základe toho pocitu vie, že je úplne nový. Rebeka tento rod nazvala „Jena“. Teraz, akoby mohla Rebeka zistiť, že ide o nový rod? Porovnávaním rodov? Rody k dispozícií predsa nemá. Má len pocit. Rebeka by teda musela porovnávať *pocity* – musela by dostať *zoznam pocitov* ostatných rodov (sama ich v sebe nájsť nemohla, veď má jeden rod, ktorý vyvoláva svoj špecifický pocit) a s týmito pocitmi porovnať vlastný pocit. Ale odkiaľ by ich získala? A kto by ich zhromaždil? A ako by sa k nej dostali? V kufríku? Pocity nemožno porovnávať priamo...

Výrazy pre rod majú nepochybne spoločenskú funkciu. Označujú skupiny ľudí podľa určitých *vonkajších* charakteristík a vytvárajú spoločenské očakávania. Tieto očakávania zvyšujú stupeň organizovanosti a našej orientácie v spoločnosti. Ale načo by bolo slovo „Jena“, ktoré označuje subjektívnu skúsenosť vo vnútornom svete Rebeky? To slovo by sa mohlo použiť iba na označovanie Rebeky. Pretože jej skúsenosť je neprenosná. Slovo „Jena“ by teda vo svojom praktickom využití pripomínalo vlastné meno. Napríklad Tomáš, Miro, Silvia a pod. A nie meno rodu.

Aj keby Rebeka v sebe údajne pocítila známy, napríklad mužský rod, nič to na veci nemení. Tento svoj pocit nemôže porovnávať s pocitmi iných. Ak by Klára a Rebeka po svojom vnútornom putovaní nadobudli presvedčenie, že sú obe rodom muži, označovali by sa rovnakým slovom bez akéhokoľvek založenia na skutočnosti.

Vyvoláva v nás vôbec rod pocity? K pohlaviu sa v každej spoločnosti pripájajú určité spoločenské očakávania, *spoločenská rola*. V súvislosti s touto rolou (a nie s pohlavím) majú zmysel výpovede ako „To je správny chlap!“, alebo „To je teda skvelá žena!“, či „Mal by si sa vzmužiť“ atď. Predpokladom pocitov, o ktorých bežne hovoríme ako o mužských alebo ženských je to, že sa jednotlivec so spoločenskou rolou pripojenou k jeho pohlaviu stotožní.

Napríklad k spoločenskej role muža môžu patriť očakávania, že bude plniť nejaké úlohy (napr. finančne zabezpečí rodinu), alebo – ak tomu nejaký muž uverí – že bude zažívať určite pocity. Ak Andrew Tate povie, že muž má cítiť hnev a Jakub sa s tým stotožní, tak sa Jakub bude cítiť ako muž, keď pocíti vlastný hnev. Ak sa Filip stotožní s tým, že ako muž má finančne zabezpečiť svoju rodinu, tak sa bude cítiť v prijatej role dobre, keď finančne zabezpečí svoju rodinu. Analogicky je to pre ženy.

Priame pôsobenie rodu na myseľ, ktoré by v nej vyvolávalo pocity rodu, neexistuje. Spravidla vnímame len pocity spokojnosti alebo nespokojnosti, ktoré súvisia s tým, ako napĺňame spoločenské očakávania spojené s rolou. Ak aj vnímame mužské alebo ženské emócie, ide o pocity typicky spájané s mužským, alebo so ženským pohlavím. Nie o pocity mužského alebo ženského, či nejakého iného rodu.

Ako by sme si mohli pri druhej interpretácii predstaviť dôvodenie osoby, ktorá spoznala svoj skutočný rod? K argumentačnej rekonštrukcii pristúpime cez argumentáciu Descartesa v II. Meditácií, na ktorú sa už bežne referuje latinskou vetou *Cogito, ergo sum*. Treba povedať, že analógia s Descartom je síce povrchová, ale predsa relevantná. Descartes síce nehľadá nepochybné potvrdenie vlastnej identity ako prvú pravdu, na ktorej by mohol postaviť ďalšie pravdy. Na druhej strane spája oba prípady analogická dramaturgická situácia: postaviť sa potenciálne klamlivým vonkajším pôsobeniam s cieľom identifikovať niečo pravdivé a skutočné. Kým Descartes postupuje racionálnou metódou, pri hľadaní rodovej identity (v prípade druhej hypotézy) je cieľom nájsť autentickú skúsenosť s vlastným rodom – pocit rodu.

Podľa argumentu Descarta existujem (ako vec mysliaca), kedykoľvek vykonávam aktivitu myslenia, pochybovania etc. Ak prjmeme predpoklady, že myslenie je esenciálnym vlastnosťou veci mysliacej, tak Descartov argument môžeme poľahky rekonštruovať ako deduktívny argument:

1. Kedykoľvek myslím, som (ako vec mysliaca).

2. Teraz myslím.

3. Teda teraz som (ako vec mysliaca).

Ak by sme medzi rodom a pocitom rodu identifikovali rovnaký vzťah ako je podľa Descartesa medzi vecou mysliacou a jej vlastnosťami – teda že to druhé nemôže byť bez prvého – vedeli by sme rekonštruovať argument zdôvodňujúci rod na základe konkrétneho pocitu rodu takto:

1. Kedykoľvek sa cítim ako muž, som muž.

2. Teraz sa cítim ako muž.

3. Teda som muž.

Táto interpretácia argumentu vychádza v ústrety pojmu *rodovej fluidity*,[29] ktorý má označovať to, že osoba môže byť raz jedného, inokedy druhého rodu. Navyše, deduktívny charakter dodáva argumentu na vážnosti, pretože vzhľadom na zakúšaný pocit rodu *nemôže byť pochybnosti* a rodovej identite. V skutočnosti však deduktívny charakter argumentu nie je pre je pre vážnosť vôbec esenciálny. Kľúčové je, že identifikácia rodu sa zakladá na *vnútornej skúsenosti.* Tá je totiž prístupná iba z perspektívy prvej osoby. Autonómne sebaurčenie je zabezpečené privátnosťou zážitku s rodom, ktorý je pre vonkajšieho pozorovateľa nedostupný.

Avšak ani postup identifikácie vlastného rodu prostredníctvom pocit rodu nie je spoľahlivým základom určenia vlastnej (rodovej) identity. Okrem logicko-sémantických námietok vyššie je to tak aj preto, lebo pri subjektívnom zážitku s rodom ako východiskového bodu autonómneho určenia vlastnej rodovej identity, chýba objektívny referent, ktorý by pocit rodu ukotvil. Na rozdiel od citrónu, kde má chuť kyslosti jasnú príčinu, pocit rodu zostáva izolovaný a bez konkrétneho vecného zasadenia.

Tretia interpretácia – architektúra rodu

Viaceré online zdroje, ktorých cieľom je informovať verejnosť a poskytnúť podporu a vedenie v oblasti otázok spojených s rodovou identitou, hovoria o rode ako o *konštelácii*.[30]

Myšlienka, že rod je konštelácia prejavov nie je nová a v skutočnosti je kompatibilná s schápaním rodu ako súboru noriem a stereotypov a psychologických vlastností, ktoré sa konvenčne spájajú s konkrétnym pohlavím. Pri našej hlavnej otázke nás zaujala najmä súvislosť *aktívnej* identifikácie konkrétneho súboru vonkajších prejavov, na ktorú sa jednotlivec podujíma s cieľom identifikovať vlastnú rodovú identitu. Cesta k identifikácii „na mieru šitého“ súboru prejavov sa v rodovom diskurze nazýva *skúmanie rodovej identity* (*explore gender identity*).[31]

[29] Porovnaj (Merriam-Webster, 2025b)

[30] (Liatt, 2021)

[31] Porovnaj (Rada Európy, n.d)

Nezisková organizácia *Duševné zdravie Amerika* (*Mental health America*) navrhuje tieto úvodné otázky na začiatok skúmania vlastnej rodovej identity:

- Aký máš vzťah k rodu, ktorý ti pripísali pri narodení?
- Ako by si si prial/a, aby ťa ľudia vnímali z hľadiska rodu?
- Ako by si chcel/a vyjadrovať svoj rod?
- S akými zámenami sa cítiš najpohodlnejšie?
- Keď si predstavuješ svoju budúcnosť, akého rodu sa vidíš (Mental Health America, n.d.)

Všetky otázky okrem prvej a poslednej, odkazujú *priamo* na vonkajšie prejavy, či už ide o vnímanie rodu zo strany ostatných, o vlastné vyjadrenie rodu alebo o rodové zámená. *Duševné zdravie pre Ameriku* na tej istej stránke pokračuje:

> Ak je to bezpečné, ďalším spôsobom, ako preskúmať svoju rodovú identitu, je experimentovanie s jej vyjadrovaním – teda tým, ako sa prezentuješ ostatným. V závislosti od tvojho prostredia a dostupných zdrojov nad tým môžeš mať určitú mieru kontroly. Všetci vyjadrujeme rod rôznymi spôsobmi, napríklad cez fyzický vzhľad, oblečenie, líčenie, účes, správanie a mnoho ďalšieho. Skús zistiť, čo ti vyhovuje a čo najviac odráža tvoje skutočné ja. Nikdy nebudeš vedieť, pokiaľ to nevyskúšaš. (Tamže)

Rodová identita nie je teda len jednoduchý pocit, ktorý vnútorne identifikujeme, ak sa naň dostatočne zameriame. Jej objavenie spočíva v nájdení súboru, či konštelácie prejavov, ktoré jednotlivcovi „sedia“.

Na stránke neziskovej organizácie *Národného verejnoprávneho rozhlasu* (*National Public Radio*) môžeme nájsť komiksový návod skúmania vlastnej identity. Okrem iného sa v ňom dočítame aj toto:

> A tak si v súkromí svojej izby nanášali rúž a pozerali sa na seba do zrkadla [...] Pýtajte sa sami seba, čo vám robí radosť, a nezabudnite, že si to môžete rozmyslieť [...] Je to naozaj len o tom, aby ste zhodnotili svoju úroveň pohodlia a potom s ňou pomaly, jemne tancovali a dovolili si byť otvorený a vrátiť sa k sebe.[32]

Podľa oboch uvedených úryvkov je kdesi v nás zakotvená pravda o našej rodovej identite, ale cesta k jej objaveniu vedie nepriamo cez úmyselné zmeny konštelácie rodových prejavov až do okamihu, kedy zažijeme pocit správnosti pri „tej pravej“ konštelácii.

Vráťme sa ku Kláre. V rámci tretej interpretácie Klára mení svoje správanie dovtedy, kým nenájde tú správnu *konštelácia*. Napríklad Klára sa prestane líčiť. Oblečie si pánske nohavice. Okrem toho sa ostrihá nakrátko a na ľavej ruke začne nosiť veľké analógové hodinky. Možno sa to nepodarí hneď, ale po niekoľkých variáciách asi Klára nájde *ten* pravý vzorec vlastného rodového prejavu[33], čo sa prejaví tak, že si uvedomí, že jej vyhovuje. Že *toto* je ona.

---

[32] Norris (2024)

[33] Americká psychologická asociácia opisuje rodový prejav takto: *Rodový prejav odkazuje na spôsob, akým osoba oznamuje druhým rodovú identitu prostredníctvom správania, oblečenia, účesu, hlasu alebo telesných znakov*. (APA, 2011)

Ak Klára vyhodnotí svoj prejav ako typicky mužský, začne sa identifikovať ako muž.

Postup nájdenia rodovej identity podľa tretej interpretácie v bodoch:

1. Skúmanie rodovej identity (môže zahŕňať zmenu obliekania, úpravy vlasov, melódie hlasu, tempa reči, zmenu rodových zámen atď.).
2. Nájdenie tej správnej konštelácie vlastných prejavov – architektúry vlastného rodu. Kritérium správnej konštelácie je *pocit spokojnosti*, možno *pocit súznenia* s danou konfiguráciou prejavov.
3. Klasifikácia týchto prejavov podľa stereotypov spájaných s pohlaviami.

1.1. Ak je klasifikácia úspešná, tak: prijatie rodu, ktorý korešponduje s pohlavím stereotypne spájaným s týmito znakmi správania. Napríklad, ak sú znaky typicky spájané so ženským pohlavím, tak sa prijíma rod žena.

1.2. Ak klasifikácia nie je úspešná, tak môže ísť o dôvod:

1.2.1. ďalej skúmať vlastný rod.

1.2.2. na rozšírenie klasifikácie rodov o nový rod.

1.2.3. zostať rodovo neurčený.

Je potrebné povedať, že tretia interpretácia je v porovnaní s prvou menej naivná. A v porovnaní s druhou nie je na prvý pohľad úplne nezmyselná. Zároveň tretia interpretácia spája charakteristiky oboch predchádzajúcich interpretácií. Súčasťou určenia vlastného rodu je porovnanie vlastného prejavu s existujúcimi rodovými stereotypmi. No zároveň je kľúčový aj *pocit*. Ide o pocit súznenia so správaním či prejavom, ktorý je znakom pravosti alebo jeho správnosti. Pocit rodu by sme mohli definovať ako pocit súznenia s rodovým prejavom. A rodový prejav by mohol byť tým citrónom, ktorého absencia bola jedným z nedostatkov druhej interpretácie. V kontexte tretej interpretácie je pochopiteľná rola nielen rodového prejavu, ale aj skúmania vlastného rodu. Inak povedané, terminológia, ktorá charakterizuje transrodový diskurz, má najširšie uplatnenie v kontexte tretej interpretácie, pretože skúmanie rodu má, na rozdiel od druhej interpretácie praktický, konatívny a interaktívny rozmer.

Našli sme konečne tú pravú interpretáciu? Obávam sa, že nie. Aj tretia interpretácia má významné problémy.

Začnem tým najmenej vážnym nedostatkom. Tretia interpretácia nie je v súlade s najrozšírenejšou definíciou rodovej identity, podľa ktorej ide o vnútorný *pocit rodu*. Podľa tretej interpretácie nevnímame pocit rodu, ale skôr pocit súznenia s nejakou konštelláciou vlastných prejavov. Na druhej strane je to práve tento nedostatok, ktorý tretiu interpretáciu chráni pred kritikou vzťahujúcou sa na druhú interpretáciu.

Po druhé, rodové charakteristiky sú spájané s pohlavím. Meno mužského rodu sa odvíja od mužského pohlavia, na ktoré odkazuje. To je dôvod, prečo je mužský rod mužský rod. Tretia interpretácia rodové charakteristiky oddeľuje od pohlavia napriek tomu, že od nich závisí. Zástancovia tretej interpretácie potrebujú pevné rodové stereotypy, pretože tie majú podľa nich nezastupiteľnú rolu pri určení vlastného

rodu. No zároveň tieto charakteristiky oddeľujú od ich biologického substrátu. V dôsledku tohto oddelenia sú rodové charakteristiky len spoločenské konštrukty, ktoré sa voľne vznášajú nad biologickým základom, ku ktorému boli kedysi konvenčne pevne pripútané. Ak je to tak, čo potom tieto charakteristiky drží pohromade? Prečo sú pre tretiu interpretáciu kľúčové pre určenie rodovej identity? Vyjadrujú snáď konfigurácie alebo konštelácie rodových prejavov nejaké rodové esencie, ktoré sú nezávislé od biologického základu? Je na česaní vlasov, maľovaní očí, nosení sukieň atď. čosi typicky ženské, čo nijako nesúvisí s biologickým pohlavím?

Po tretie, správna aplikácia princípov tretej interpretácie môže viesť k nesprávnym rozhodnutiam. Lucy Griffin et al. uvádzajú, že v roku 2012 zaznamenal Útvar rozvoja rodovej identity[34] medzi „rodovo nekonformnými“ dievčatami iba 8,5 % heterosexuálnych. Ostatné boli bisexuálne alebo lesby.[35]

Podľa Lucy Griffin et al. sa niektoré z týchto dievčat mohli hodnotiť ako „trans-mužské“ preto, lebo to bolo pre nich prijateľnejšie akoby sa mali považovať za lesby alebo bisexuálky. Toto je tzv. „homofobická“ interpretácia konania dievčat, pretože podľa tejto interpretácie bolo pre ne spoločensky akceptovateľnejšie byť trans ako lesby.

Usudzovanie týchto dievčat však vieme rekonštruovať aj v rámci tretej interpretácie.

Nejako takto:

1. Rada trávim čas s predstaviteľkami ženského pohlavia, pretože ma sexuálne priťahujú.
2. Toto správanie je typické pre predstaviteľov mužského pohlavia.
3. Ak by som bola muž, tak by to vysvetľovalo prečo rada čas s predstaviteľkami ženského pohlavia.
4. Teda asi som muž.

Podľa Bev Jackson, zakladateľky LGB aliancie,[36] spôsobilo pridanie „T“ k „LGB“ veľa zmätku. Pretože kým LGB je o sexuálnej orientácii, T je o otázkach spojených s vlastnou identitou.[37] Tretia interpretácia vysvetľuje, ako môže k tomuto zmätku dochádzať. Namiesto toho, aby osoba prijala vlastnú sexuálnu orientáciu, považuje ju za rušivý element, ktorého prítomnosť predstavuje dôvod prehodnotiť fundamentálne aspekty vlastnej identity.

Posledný problém, ktorý zmienim, súvisí s kontraproduktívnosťou tretej interpretácie, ktorá potláča individuálne právo na určenie vlastnej rodovej identity spojené s požiadavkou na jej spoločenské uznanie. Tým, že tretia interpretácia trvá na rodových stereotypoch, oberá ľudí práve o časť slobody, čím ide proti jednému zo svojich základných cieľov. Prečo by sa muži a ženy nemohli prejavovať rôzne? Prečo by ich vlastná sexuálna orientácia alebo vkus v obliekaní mali zaväzovať k spochybneniu, prehodnoteniu, alebo nebodaj k prijatiu novej identity?

Na záver tohto článku ešte uvediem typ usudzovania, o kapitoktoré jednotlivec opiera určenie vlastnej identity podľa tretej interpretácie. Všeobecná forma je nasledujúcaá.

---

[34] Útvar rozvoja rodovej identity bol zatvorený 28.3.2024

[35] (Griffin *et al.*, 2021, p. 294)

[36] LGB aliancia je britská charitatívna organizácia, ktorá sa zameriava na ochranu práv lesieb, gejov a bisexuálov.

[37] Porovnaj (Bev Jackson, 2023)25. 11. 2025 8:45:00

1. Mám pocit súznenia s konštelácíou rodových prejavov A.

2. Táto konštelácia je typicky spájaná s rodom Y.

3. Ak by som bol/a rodu Y, tak by to vysvetľovalo, prečo cítim pocit súznenia s A.

4. Teda som Y.

Tento argument je abduktívny – identifikácia s rodom Y sa javí ako najlepšie vysvetlenie pocitu súznenia. Rovnako ako pri predchádzajúcej interpretácii, aj v tomto prípade sú určenie vlastnej identity a s ním spojená požiadavka na jej uznanie silné preto, lebo základom určenia je privátny zážitok. Nik nemôže spochybniť moje pocity, pretože k nim nemá prístup.

Samozrejme, bod 2 by nemohol nasledovať po bode 1 v prípade, že by rodové prejavy nekorešpondovali so žiadnym známym rodom. V takomto prípade by vyzeral argument takto:

1. Mám pocit súznenia s konštelácíou rodových prejavov A.

2. Konštelácia A nie je typicky spájaná so žiadnym známym rodom.

3. Teda musí existovať nový rod N (inak by som necítil/a súznenie s N).

4.Ak by som bol/a rodu N, tak by to vysvetľovalo, prečo cítim pocit súznenia s touto konštelácíou.

5. Teda som N.

Odhliadnuc od toho, že tento argument je v skutočnosti zložený a pozostáva a z viacerých argumentov, je pozoruhodná najmä premisa 4. Ak je totiž jediným dôvodom na existenciu rodu N to, že cítim súznenie s rodovými prejavmi A, je podozrivé, ak následne vysvetľujem moje pocity súznenia s A odkazovaním na rod N. V tejto stratégii usudzovania je čosi kruhové: rod N existuje, lebo mám pocity súznenia pri A. Pocity súznenia pri A mám preto, lebo som rodu N.

Ak by aj existovala nekruhová rekonštrukcia argumentu, stále by sa pri ňom vynárali iné problematické otázky, ktoré spolu vnútorne súvisia a ktoré tu naznačíme, pretože ich dôsledné zodpovedanie presahuje rámec tejto práce:

(i) Ako možno tento rod definovať? V prípade, že by bol „vytvorený“ len z ohľadom na konkrétnu konštelácíu jednotlivca, aká je potom celá trieda konštelácií, ktoré doň možno zaradiť? Ak napríklad Klára vytvorila nový rod N, bude súhlasiť, ak sa týmto rodom začne označovať aj Miro, ktorého vlastná konštelácia prináša určité odchýlky?

(ii) Aké sú kritériá identity konštelácií? Ak napríklad Klára a Miro radi nosia pánske oblečenie, veľké analógové hodinky a preferujú zámeno „on“, ale len Klára sa strihá na krátko, znamená to, že ide o dve odlišné konštelácie alebo len variáciu jednej konštelácie? A keďže hlavným motívom je práve autentické určenie vlastného rodu, kto iný by o tom mal rozhodnúť, než Klára a Miro? Spojenie rodov s konštelácíami prejavov vedie k ich neúnosnej proliferácii a oslabuje ich ako stabilné kategórie pre spoločenskú interakciu. Napokon, Klára a Miro nehľadajú svoj pravý rod preto, aby sa zaradili pod niečo generické, ale s cieľom rozpoznať a manifestovať vlastnú jedinečnosť. Z hľadiska kritérií identity by sme mohli potom povedať, že parametrom identity konštelácie je aktér. To by, samozrejme, viedlo k záveru, že každý má svoj vlastný rod a teda, že výrazy pre rod by zo sémantického hľadiska skôr, než predikáty, pripomínali vlastné mená. No mohli by sme sa na ne pozrieť

aj ako na skratky individuových deskripcií, pretože konštelácia je súborom znakov jedinečných pre daného jednotlivca. Ale iba pokiaľ s tým sám súhlasí.

(iii) Ako by mohli rodové kategórie fungovať pri identifikácii jednotlivcov, ktorí patria pod tieto rody? Keďže konštelácie prejavov nie sú vo svojej plnosti rýchlo spozorovateľné, museli by sme sa pri bežných interakciách na rod ľudí pýtať namiesto toho, aby sme naň usúdili podľa typických charakteristík. Ak by sme na našu otázku dostali odpoveď v podobe mena rodu, toto meno by nám veľmi nepomohlo, pretože by vo svojom význame neodhaľovalo nič o konštelácii daného rodu. Spoznanie mena rodu by teda sotva mohlo mať praktické dôsledky pre náš prístup k danej osobe.

(iv) Nakoľko *stabilné* sú rodové kategórie a aké podmienky vedú k nutnosti ich zmeny? Ľudia prirodzene časom menia svoje konanie, prejavy a zvyky a spôsoby. Niekedy sú tieto zmeny dôsledkom zdravotného stavu alebo starnutia. Vezmime sa napríklad alopéciu, problémy s kĺbikmi, s pokožkou a pod. Rody postavené na konšteláciách by boli jednoducho priúzke, aby mohli slúžiť, aspoň v princípe, ako stabilná charakteristikou jednotlivca.

Štvrtá interpretácia – inakosť

Oliver Sim, britský spevák a hudobník, v rozhovore pre streamovaciu platformu MUBI osvetlil svoju motiváciu nechať vo videoklipe k piesni Fruit vyniknúť scénu bozku dvoch mužov:

> Veľkú časť môjho detstva som pátral a sliedil po queer okamihoch, ktoré som dokázal nájsť. Niekedy som si ich dokonca vytváral. Ale keby som ako dieťa videl ten bozk, tak by to mesiace a mesiace živilo moju predstavivosť (Oliver Sim, 2022).

Dosiaľ som sa vôbec nevenoval možnosti, že pochybnosti o vlastnej identite môžu vychádzať z úprimných rozpakov nad nemožnosťou dosiahnuť vlastné šťastie a spokojnosť *a* súčasne mať uznanie a prijatie širšej spoločnosti. Nie sme rovnakí. Spoločenské role spojené s mužskosťou a so ženskosťou musia byť do istej miery a v istom zmysle jednoduché. Inak by nemohli fungovať ako princípy spoločenskej organizácie a orientácie.

Niektorí ľudia sa podľa týchto rolí snažia žiť, ale zisťujú, že nie sú šťastní. Čosi nie je v poriadku, *čosi je inak, ako to má byť*. Oliver Sim vlastne hovorí o prirodzenom gravitovaní k cieľom a zážitkom, ktoré by jeho okolie pravdepodobne odmietlo.

Nechcem zachádzať do detailov, ale je zrejmé, že pred samým vykročením za vlastným šťastím sa môžu dostaviť zakázané pocity. A že príchod takýchto pocitov a prirodzených sklonov neraz ako prvé ohlasujú výčitky svedomia. Martin Velič, slovenský režisér a scenárista, v rozhovore Pod lampou o svojej prvej láske povedal:

> Všetci sme raz boli prvýkrát zamilovaní. A keď si prvýkrát zamilovaný, tak cítiš hrozné šťastie, je to úžasný pocit... ale zároveň je to zakázaná láska a cítiš bolesť (Martin Velič, 2022).

Keď ľudia s nekonvenčnými sklonmi konečne vykročia z rolí, ktorých sa kedysi chceli pridržiavať, aby získali vlastné uznanie a tiež uznanie svojho okolia, môžu zažiť absenciu uznania v jej pestrých

prejavoch: pohŕdanie, odsúdenie, výsmech, poníženie. Mohli byť spokojní, ale nebolo im to umožnené. Chcú konať tak, ako sa im to páči, ale ostatní ich neprijali.

Príklad postupu nájdenia rodovej identity podľa štvrtej interpretácie: Filipa nebývala šťastná, ale jej rodina a blízke okolie bolo s ňou spokojné. Filipa potom začala žiť po svojom. Ale jej rodina a blízke okolie s ňou práve preto nebolo nespokojné. Filipa sa preto vyhlási za muža – aby zmenila očakávania spoločnosti od svojej jej osoby.

Štvrtá interpretácia v skutočnosti nie je primárne spojená s cieľom nájsť vlastnú rodovú identitu a pritom rozšíriť vlastné sebapoznanie. Problematická situácia človeka, ktorý prijíma iný rod podľa štvrtej interpretácie nespočíva v tom, že by nevedel, kto je. Jeho problém je, že to, kým je, nie je prijaté zo strany druhých. Pri zmene rodu ide teda najmä o praktické rozhodnutie, ktorého cieľom je prijať rolu konvenčne spojenú s uspokojovaním potrieb a sklonov, ktoré daná osoba autenticky prežíva. Všimnime si, že rozhodnutie prijať nový rod v tomto prípade nie je nejakým automatickým výsledkom pociťovanej nespokojnosti, pretože človek by na ňu mohol odpovedať ľahostajnosťou k názorom druhých alebo odlúčením sa od tých, ktorí ho neprijímajú. Zmena rodu je dostupnou praktickou možnosťou riešiť problémy absencia uznania a prijatia vo svete, v ktorom sa otázka rodovej identity stavia do súvislosti spoločenského uznania individuálneho sebaurčenia. Hlavným motívom tohto rozhodnutia *nie je* zmeniť rod na „ten skutočný“. Pri tomto rozhodnutí ide predovšetkým zachovanie vlastnej autonómie vo vyjadrení pociťovaných preferencií a ich uskutočnení vo vlastnom konaní.

Príklad s Filipou naznačuje kontraproduktívnosť správania ľudí z hľadiska tejto interpretácie. Ak je cieľom osoby, ktorá prijala iný rod, vyhnúť sa zneuznaniu a odsúdeniu zo strany spoločnosti, tak samo rozhodnutie prijať iný rod pôjde pravdepodobne proti spoločenských konvenciám ešte významnejšie.

Všeobecná verzia argumentu, ktorým Filipa zdôvodnila svoje rozhodnutie zmeniť rod, by mohla vyzerať takto:

1. Spoločnosť ma odmieta, pretože konám A.[38]
2. Chcem, aby ma spoločnosť prijala.
3. Ak A koná člen rodu Y, spoločnosť to ho prijíma.
4. Ak sa zmením na Y, spoločnosť ma prijme.
5. Zmením sa na Y.

Toto je praktický argument, ktorým jeho autor orientuje vlastné rozhodnutia vzhľadom na preferované ciele. Filipa chce byť prijatá a keďže sa odmieta vzdať života, ktorý preferuje, rozhodne sa prijať nový rod. Nededuktívna forma je pri praktických argumentoch vhodná, lebo sa obyčajne uskutočňujú v kontexte s neúplnými informáciami. V tomto prípade to znamená, že Filipa by mohla svoje rozhodnutie prehodnotiť pri zachovaní svojich preferencií a motivácií, ak sa dostala k novým informáciám.

[38] “A“ označuje činnosti, ktoré sú konvenčne rodovo spojené s nejakým pohlavím.

Záver

Postupne som sa venoval štyrom interpretáciám výrokov typu *Myslel som si, že som muž, ale zistil som, že som žena.* Na všeobecnej úrovni ma zaujímalo, aké sú podmienky, ktoré by mohli stačiť osobe na to, aby konštatovala zistenie vlastného rodu.

Prvú interpretáciu som spomenul len pre úplnosť. Pre jej naivitu som ju hneď aj odmietol. Zo všetkých štyroch interpretácií sa mi zdá byť vyslovene nezmyselná, a preto nepochopiteľná druhá interpretácia, ktorá je zároveň zo všetkých najpodporovanejšou – podpísali sa pod ňu napríklad aj také inštitúcie, ako je Americká psychologická asociácia.

Pri druhej interpretácii okrem proliferácie dochádza aj k zmene logickej funkcie výrazov pre rod, ktorých význam začína byť blízky vlastným menám.

Okrem logicko-sémanticko-ontologických problémov spojených s rodom prináša tretia interpretácia aj moment kontraproduktívnosti, pretože vo svojich dôsledkoch môže viesť k potlačeniu hodnoty autonómie v autentickom sebavyjadrení jednotlivca. Problém proliferácie rodov je však spojený aj s treťou a štvrtou interpretáciou – ako jemne možno odlišovať konfigurácie rodového prejavu a ako jemne sa dajú klasifikovať spôsoby vedenia života vedúceho k uspokojeniu potrieb a naplneniu šťastia?

Štvrtá interpretácia je ako jediná spojená s číro pragmatickým rozhodnutím jednotlivca nájsť priestor na uspokojenie svojich potrieb a sklonov a spoločenské uznanie. Je to zároveň jediná interpretácia, ktorá opisuje motivácie pre zmenu rodu, na ktoré sa dá odpovedať aj inak ako jeho zmenou. Čo motivuje zmenu rodu pri štvrtej interpretácii? Je to hodnota autonómie jednotlivca pri uskutočňovaní svojho života podľa vlastných preferencií. Mohli by sme trvať na tom, že každý rodovo nekonformný spôsob života treba podradiť pod iný rod. A mohli by sme trvať na tom, aby spoločnosť tieto nové rody uznala. Avšak nato, aby sme boli otvorení podporiť iné, nekonformné prístupy k životu, v skutočnosti nové „rodové hlavičky“ nepotrebujeme. Cesta podpory nekonformných spôsobov vedenia života „cez rozlíšenie iných rodov“ by dokonca mohla byť, ako som sa pokúsil ukázať vyššie, kontraproduktívna. Akékoľvek trvanie na uznaní rodu založeného na subjektívnej skúsenosti či konštelácii rodových znakov je problematické a pravdepodobne narazí na odpor. K tomuto nároku sa odmietavo postavia aj tí, ktorí by inak boli ochotní aspoň tolerovať, ak aj nie podporiť, nekonformné spôsoby života. Tradičné binárne rozlíšenie rodov na muž a žena plní dôležitú spoločenskú úlohu – prispieva k posilňovaniu očakávaní spájaných s konkrétnym pohlavím. Ak normatívny rozmer pohlavia zohľadňuje jeho biologické charakteristiky, tak môže byť pozitívnym príspevkom k zabezpečeniu vyššej organizácie spoločnosti, ktorá sa prejavuje už na úrovni bežných každodenných interakcií. Na druhej strane netreba zabúdať na to, že ide o zovšeobecnenia, ktoré so sebou prinášajú nevyhnutnú mieru zjednodušenia. S prílišným zdôrazňovaním normatívneho rozmeru uvedených rodových kategórií a ich spoločenským vynucovaním – napríklad vo forme posmechu či vylúčenia – posilňujeme ich „klietkový“ charakter. Žiadna moderná demokratická spoločnosť, ktorá sa pyšní svojím pluralitným charakterom, by na to nemala zabúdať. Súčasná západná spoločnosť má iste veľké rezervy vo svojej schopnosti rozlíšiť a prijať nekonformné formy vedenia života a nachádzania šťastia. Pokus o zaplnenie týchto medzier návrhom uznať privátne zážitky s rodom, môže byť však kontraproduktívne, a dokonca škodlivé. To nás oblúkom privádza k širším zisteniam práce, ktoré presahujú otázku rodu a dotýkajú sa úloh humanitných vied v modernej spoločnosti. Ich defenzíva voči exaktným vedám často pramení z prílišného zdôrazňovania subjektivity na úkor analyticko-metodického rozpracovania problematiky. Ak humanitné disciplíny dokážu – ako tu naznačujem – kriticky prehodnotiť spôsoby konceptualizácie identity, môžu

ponúknuť funkčné východiská na podporu rôznorodých spôsobov života bez straty svojej epistemickej autority.

Zoznam použitých zdrojov

Amnesty International. *Stop trans pathologisation worldwide*, *Amnesty International*. Online dostupné na: https://www.amnesty.org/en/documents/ior10/7293/2017/en/. (Prístup: 2. mája 2024).

APA (2011). *Answers to your questions about transgender people, gender identity, and gender expression*. Online dostupné na: <http://www.apa.org/topics/lgbt/transgender.aspx> (Prístup: 20. Februára 2025).

BEAUVOIR, S. de; BORDE, C.; MALOVANYY-CHEVALLIER, S. (2012). *The Second Sex*. S.I.: Knopf Doubleday Publishing Group.

BEEMYN, G.; RANKIN, S. (2011). *The lives of transgender people*. New York: Columbia University Press, 248 s.

JACKSON, B. (2023). *You Can't Change Sex!* LGB Alliance Founder Debates Transgender Inclusion. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=H-6keVsIOjo>. (Prístup: 26 februára 2025).

BLAKEMORE, J. E. O.; BERENBAUM, S. A.; LIBEN, L. S. (2009). *Gender development*. New York: Psychology Press, 536 s.

CASTRO-PERAZA, M. E. a kol. (2019). Gender Identity: The Human Right of Depathologization. In: *International Journal of Environmental Research and Public Health*. Roč. 16, č. 6, s. 978. DOI: https://doi.org/10.3390/ijerph16060978.

DESCARTES, R. (1996). *Meditations on First Philosophy*. (ed. & trans. J. Cottingham) Cambridge: Cambridge University Press, 120 s.

GRIFFIN, L. a kol. (2021). Sex, gender and gender identity: a re-evaluation of the evidence. In: *BJPsych Bulletin*. Roč. 45, č. 5, str. 291–299. DOI: https://doi.org/10.1192/bjb.2020.73.

HUME, D. (2007). *A Treatise of Human Nature*. Oxford: Oxford University Press, 431 s.

LIATT, B. (2021). *A Guide to Exploring Your Gender Identity*. In: *myTherapy NYC - Counseling & Wellness*. Online dostupné na: <https://mytherapynyc.com/gender-identity/>. (Prístup: 26. februára 2025).

VELIČ, M. (2022). Homosexuál, láska a Slovensko'. Pod lampou. Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=ULYuccyOtyA&t=641s. (Prístup: 27. Februára 2025).

Mental Health America: *Exploring and affirming your gender*. Online dostupné na: <https://mhanational.org/lgbtq/trans/exploring-affirming-gender>. (Prístup: 26. februára 2025).

WEBSTER, M. (2025a) Definition of GENDER. In: *Merriam-Webster's Online Dictionary*. Online ostupné na: https://www.merriam-webster.com/dictionary/gender. (Prístup: 26. februára 2025).

WEBSTER, M. (2025b). Definition of GENDER-FLUID. In: *Merriam-Webster's Online Dictionary*. Online dostupné na: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/gender-fluid>. (Prístup: 28 februára 2025).

NORRIS, K. (2024). COMIC: How to explore your gender identity as an adult. In: *NPR*. Online dostupné na: <https://www.npr.org/2023/05/05/1174297769/5-ways-to-explore-your-gender-identity>. (Prístup: 26. februára 2025).

OHCR. *Gender identity and gender expression (brochure)*. Online dostupné na: <https://www.ohrc.on.ca/en/gender-identity-and-gender-expression-brochure>. (Prístup: 20. februára 2025).

SIM, O. (2022). HIDEOUS. In: *Conversation with Oliver Sim*. Online dostupné na: <https://youtu.be/FU0dwhg5Ecc?t=812>. (Prístup: 27. februára 2025).

Rada Európy. *Exploring gender and gender identity - Gender Matters*. Online dostupné na: <https://www.coe.int/en/web/gender-matters/exploring-gender-and-gender-identity>. (Prístup: 26. februára 2025).

SIMON, L. B. (2023). *Transrodová žena Liberty Blake Simon: Najdôležitejšia je láska.* Online dostupné na: <https://www.stvr.sk/novinky/osobnosti/304942/transrodova-zena-liberty-blake-simon-najdolezitejsia-je-laska>. (Prístup: 20. februára 2025).

THEILEN, J. T. (2014). Depathologisation of Transgenderism and International Human Rights Law. In: *Human Rights Law Review*. Roč. 14, č. 2., str. 327-342. DOI: https://doi.org/10.1093/hrlr/ngu010.

Mgr. Tomáš Kollárik, PhD.

Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, v. v. i.
Oddelenie výskumu normativity a ľudských práv
Klemensova 19
811 09 Bratislava
tomas.kollarik@savba.sk
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8354-7970

Dedikácia projektu: Tento článok vznikol v rámci projektu *VEGA2/0118/24 – Sociálna povaha normativity ako východisko vysvetlenia vzťahu individuálnej a kolektívnej autonómie*.

ČASŤ IV

Technologická hranica: Kríza a prísľub umelej inteligencie

Technologická hranica: Kríza a prísľub umelej inteligencie

V posledných desaťročiach sa spoločnosť ocitla na technologickej hranici, kde prudký rozvoj umelej inteligencie (UI) transformuje nielen priemysel, ekonomiku a medicínu, ale zásadne zasahuje aj do spôsobu, akým chápeme a analyzujeme spoločenskú realitu. Tento fenomén predstavuje súčasne krízu i prísľub: krízu v zmysle narušenia tradičných epistemologických a metodologických rámcov, ktoré doteraz formovali humanitné a spoločenské vedy, a prísľub vo forme nových nástrojov, ktoré umožňujú efektívnejšie spracovávať masívne objemy dát a odhaľovať vzorce, ktoré by boli ľudskej analýze často neprístupné. Hlboký vplyv UI presahuje technickú oblasť a zasahuje do samotnej podstaty poznania, identity a moci. Algoritmy a strojové učenie nielenže transformujú pracovné procesy a interakcie medzi ľuďmi, ale menia aj spôsoby, akými sa formuje dôvera a autorita vo verejnom priestore.

Generatívne modely, chatboty či autonómne systémy predstavujú nový druh aktérov, s ktorými sa spoločnosť musí vyrovnať, pričom tradičné hranice medzi ľudským a strojovým poznaním sa postupne stierajú. Tento fenomén kladie výzvy nielen na metodologickú presnosť, ale aj na etickú zodpovednosť a kritické uvažovanie o sociálnych dôsledkoch automatizovaného rozhodovania. V rámci spoločenských a humanitných vied sa posun prejavuje v niekoľkých kľúčových rovinách. Po prvé, UI mení predmet bádania: od skúmania sociálnych interakcií, správania a identity jednotlivcov až po analýzu komplexných digitálnych sietí a algoritmicky generovaných dát. Po druhé, nastáva ontologická transformácia: pozorovateľ prestáva byť jediným autorom interpretácie, keďže algoritmy spoluvytvárajú realitu prostredníctvom performatívnych a prediktívnych modelov. Po tretie, narastá význam filozofických a etických reflexií, ktoré skúmajú hranice ľudského porozumenia, autoritu poznania a zodpovednosť voči spoločnosti.

Nasledujúca časť predkladanej monografie prináša interdisciplinárny pohľad na tieto výzvy. Prvý článok sa zameriava na technologicko-spoločenské implikácie UI v praxi, analyzuje nové metodologické nástroje, otázky sociálnej kontroly, digitalizácie a spracovania veľkých dát. Druhý článok rozvíja filozofickú a epistemologickú dimenziu a skúma, ako UI mení samotný pojem autority, identity a ľudského poznania a prečo je nevyhnutná kritická reflexia, ktorá dokáže spojiť etické, spoločenské a metodologické aspekty. Spoločným menovateľom oboch textov je dôraz na potrebu interdisciplinárneho prístupu, ktorý spája poznatky informatiky, sociológie, filozofie a etiky, a tým poskytuje komplexný rámec na porozumenie dynamiky sveta formovaného UI. Táto časť monografie tak neslúži iba na prezentáciu technologických trendov, ale predovšetkým na podporu kritického a zodpovedného uvažovania o tom, ako vyvážiť prísľub umelej inteligencie s rizikami, ktoré prináša do spoločenského, kultúrneho a politického prostredia.

Editori

SPOLOČENSKÉ VEDY V ÉRE UMELEJ INTELIGENCIE

Social Sciences in the Era of Artificial Intelligence

Martin Foltin

Abstrakt: Kapitola skúma transformatívny vplyv umelej inteligencie (UI) na spoločenské vedy a ich výskumné metódy. V kontexte prudkých technologických zmien, ktoré zasahujú do rôznych sfér spoločenského života, UI prestáva byť výlučne doménou informačných technológií a čoraz viac ovplyvňuje aj výskumné prístupy v spoločenských vedách. Cieľom kapitoly je analyzovať, ako UI mení základný predmet sociologického výskumu - od interakcií na sociálnych sieťach po formovanie nových sociálnych nerovností. Skúma metodologické a etické implikácie: spracovanie masívnych databáz, problém algoritmických predsudkov a potrebu kritickej reflexie. Text tiež poukazuje na ontologický posun v chápaní sveta, kde sa dôraz presúva z hľadania príčinných súvislostí smerom k praktickej využiteľnosti vzorov identifikovaných v dátach. Diskutuje o úlohe filozofie v ére UI, vrátane skúmania rozdielu medzi kognitívnymi schopnosťami človeka a strojovou inteligenciou, etických otázok týkajúcich sa súkromia a autonómie rozhodovania, ako aj rámcov pre humánnu a prospešnú UI. Kapitola zdôrazňuje, že sociálne a humanitné vedy majú potenciál ponúknuť kritickú reflexiu, etický rámec a spoločenský kontext tam, kde by inak rozhodovali rýdzo technické postupy, ale musia sa prispôsobiť novej digitálnej ére prostredníctvom interdisciplinárnej praxe a inovácií v teórii i výskumnom procese.

Kľúčové slová: umelá inteligencia, spoločenské vedy, metodológia výskumu, etika, algoritmické predsudky, dátová analýza, digitálna transformácia, sociálne nerovnosti, epistemológia, ontológia

Abstract: The chapter examines the transformative impact of artificial intelligence (AI) on the social sciences and their research methodologies. In the context of rapid technological change affecting various spheres of social life, AI is no longer exclusively the domain of information technologies; it increasingly influences research approaches within the social sciences. The aim of the chapter is to analyze how AI reshapes the core subject of sociological inquiry—from interactions on social networks to the formation of new social inequalities. It explores methodological and ethical implications, including the processing of massive data sets, the problem of algorithmic bias, and the need for critical reflection. The text also highlights an ontological shift in understanding the world, where emphasis moves from the search for causal relationships toward the practical applicability of patterns identified in data. Furthermore, it discusses the role of philosophy in the age of AI, including the examination of differences between human cognitive capacities and machine intelligence, ethical questions concerning privacy and autonomous decision-making, and frameworks for humane and beneficial AI. The chapter emphasizes that the social sciences and humanities have the potential to offer critical reflection, ethical grounding, and societal context in situations where purely technical procedures might otherwise dominate, yet they must adapt to the new digital era through interdisciplinary practice and innovations in theory and research processes.

Key words: artificial intelligence, social sciences, research methodology, ethics, algorithmic bias, data analysis, digital transformation, social inequalities, epistemology, ontology

Úvod

V súčasnosti čelíme prudkým technologickým zmenám, ktoré zasahujú do rôznych sfér spoločenského života a umelá inteligencia (UI) prestáva byť výlučne doménou informačných technológií a čoraz viac ovplyvňuje aj výskumné prístupy v spoločenských vedách. Rozsah, rýchlosť a hĺbka týchto zmien nútia vedcov v spoločenských vedách prehodnocovať doterajšie teoretické koncepcie a metodologické nástroje. Cieľom tohto článku je preto ponúknuť pohľad na to, ako umelá inteligencia mení zameranie bádania v spoločenských vedách a aké praktické, etické a metodologické výzvy prináša do spoločnosti.

Vybrali sme si iba niektoré aspekty postavenia humanitných vied, pretože fenomén UI preniká nielen do ekonomiky a priemyslu, ale výrazne formuje aj každodenné interakcie, otázky moci a dohľadu, ako aj podobu „poznania" vo verejnom priestore. Najprv sa zameriame na kľúčové oblasti, kde UI už dnes mení základný predmet sociologického výskumu – od interakcií na sociálnych sieťach po formovanie nových sociálnych nerovností. Následne preskúmame širšie metodologické a etické implikácie: ako spracúvať masívne databázy, neprepadnúť skrytým algoritmickým predsudkom a zároveň udržiavať kritickú reflexiu. V druhej časti sa pokúsime priblížiť, ako UI mení samotné filozofické koncepty identity, porozumenia a autority, čím posúva bádanie spoločenských vied od tradičného zamerania sa na „čo a prečo“ k uvažovaniu o tom, „ako“ UI spoluvytvára realitu. Tieto úvahy napokon prepájame s diskusiou o humánnej či prospešnej UI, ktorá zdôrazňuje potrebu zodpovedného prístupu a multidisciplinárnej spolupráce.

Spoločenský výskum pod vplyvom umelej inteligencie

Spoločenské vedy už v minulosti museli reagovať na technické premeny spoločnosti, avšak rozsah a rýchlosť nástupu UI predstavuje novú, mimoriadne zásadnú výzvu. UI so sebou prináša „metamorfózu technológií“ – nejde len o pokrok, ale aj o fundamentálnu premenu mnohých spoločenských štruktúr (porov. Elliott, 2019). Vedci spoločenských vied tak stoja pred naliehavou úlohou revidovať a prispôsobovať výskumné metódy i teoretické rámce, aby dokázali porozumieť prepojeniu ľudského a digitálneho sveta.

Jednou z kľúčových otázok zostáva, ako UI systémy menia samotný predmet sociologického skúmania. Pôsobenie chatbotov, algoritmov či strojového učenia (ML) už nespočíva iba v tom, že ľuďom poskytujú informačný či poradný servis, ale postupne prenikajú do vzťahov, ktoré jedinci so spoločnosťou nadväzujú (Walsh, 2018). Súčasne sa spracovanie prirodzeného jazyka (NLP) stáva každodennou realitou: od virtuálnych asistentov až po automatizované vyhodnocovanie sentimentu na sociálnych sieťach. Pre sociológov to znamená dvojakú výzvu. Na jednej strane sa musia detailnejšie oboznámiť s fungovaním pokročilých algoritmov, na druhej musia reflektovať, aké nové formy interakcií a identít z tohto vývoja vznikajú (Fuchs, 2011).

V popredí výskumu sa tak čoraz viac bude ocitať otázka distribúcie moci a sociálnej kontroly cez UI nástroje. Dohľad už nie je len centralizovaný a „zhora nadol“ – rozptyľuje sa na mnohé platformy a siete, kde ľudia často nevedomky poskytujú údaje o svojom správaní. Tento fenomén otvára priestor nielen pre tradičné kritiky digitálneho dohľadu, ale aj pre analýzu nových foriem participácie a samoregulácie (Adams, 2013). Vedci v spoločenských vedách budú musieť hľadať spôsoby, ako skúmať a interpretovať dáta, ktoré vznikajú v reálnom čase a sú spracovávané systémami UI, často bez priameho ľudského zásahu.

Ruka v ruke s tým prichádza aj širšia metodologická dilema: dokážeme ešte vystačiť s tradičnými technikami zberu a analýzy dát, keď nám UI generuje masívne databázy o interakciách a preferenciách jednotlivcov? Digitalizované toky informácií umožňujú získať doteraz nevídané objemy dát, pričom algoritmy strojového učenia ich vedia selektovať, kategorizovať a vyhodnocovať v takmer okamžitom čase (PwC, 2017). Tento proces transformácie poznania je badateľný aj v oblasti knižničnej a informačnej vedy, kde digitalizácia mení nielen formy komunikácie, ale aj samotné základy odbornej praxe (Majerová a Filip, 2024). Výskumník tak stojí pred otázkou nielen „čo“ všetko môže o človeku zistiť, ale aj „ako“ tieto dáta integrovať do teoretických modelov. Tradičné štatistické metódy sa pretvárajú do robustnejších „big data“ prístupov, ktoré však vyžadujú multidisciplinárnu spoluprácu so špecialistami na informatiku či matematické modelovanie.

Zmeny sa týkajú aj etických otázok, ktoré naberajú výrazne na naliehavosti. Ak totiž UI dokáže na báze strojového učenia predvídať správanie jednotlivcov alebo ho dokonca usmerňovať, spoločenské vedy už nemôžu ignorovať hranice medzi spravodlivým a diskriminačným využitím týchto nástrojov. Veľké jazykové modely, ktoré pracujú s obrovskými súbormi textov, môžu akcentovať predsudky a zaujatosti, ak nie sú správne validované (Elliott, 2019). Okrem vývoja nových metodík bude preto dôležitá aj angažovanosť vedcov zo spoločenských vied v diskusiách o regulačných rámcoch a spoločenskej zodpovednosti vývoja UI.

Napokon, UI mení aj samotnú spoločnosť, v ktorej sú vedci spoločenských vied zakotvení. Ak podľa niektorých odhadov môže technológia UI ohroziť 40–50 % pracovných miest v najbližších dvoch dekádach, potom sa bude zásadne transformovať aj sociálna štruktúra pracovného trhu či ekonomiky (porov. PwC, 2017). Zo sociologického hľadiska tak bude kľúčové sledovať, ako sa mení identita pracujúcich, aké nové sociálne nerovnosti vznikajú alebo ako budú ľudia reagovať na automatizované riadenie a rozhodovanie v službách či vo verejnej správe.

Jednou z najvýznamnejších otázok je, ako UI mení bežné sociálne interakcie. Z výskumného hľadiska ide o pochopenie toho, do akej miery dokážu ľudia vnímať UI ako „spoločníkov“, či a ako im prisudzujú rod, vek či etnickú príslušnosť (Wajcman, 2017). Sociológovia môžu napríklad preskúmať, akú rolu hrá umiestnenie týchto UI systémov v domácnosti či na pracovisku, a či sa prejavujú regionálne rozdiely v ich využívaní alebo akceptácii.

Vozidlá bez vodiča alebo „inteligentné“ dopravné systémy patria k najčastejšie diskutovaným inováciám (Pel et al., 2020; Mitchell, 2019). Tu sa ponúka nový výskumný priestor pre sociológiu: ako táto technológia ovplyvní nerovnosti v prístupe k mobilite? Kto bude mať možnosť využívať autonómne autá, a ako sa zmenia priestorové vzorce dochádzania do zamestnania či prístupu k mestským službám (Sheller, 2018)? „Spravodlivosť mobility“ je rámec, ktorý pomáha odhaliť, či UI prehlbuje existujúce sociálne rozdiely alebo ich vyrovnáva (Kassens-Noor et al., 2020).

Ďalšou kľúčovou oblasťou je výskum tzv. inteligentných miest. Mestá už teraz využívajú UI na plánovanie, manažment verejného priestoru, riadenie dopravy či bezpečnosť. Vzniká však nebezpečenstvo prehlbovania digitálneho dohľadu, keď algoritmy monitorujú pohyb ľudí a ich každodenné činnosti (Chen et al., 2020). Sociálni geografi môžu skúmať, ako tento typ „digitalizovaného mesta“ vstupuje do sociálnej praxe, aké formy rezistencie sa objavujú a či sa ľudia cítia viac zapojení do rozhodovania, alebo skôr kontrolovaní (Smith a Martín, 2020). V neposlednom rade je tu fenomén „gamifikácie“ mestských procesov, pri ktorom ľudia spolupracujú s mestom cez

aplikácie a získavajú rôzne digitálne odmeny – avšak za cenu zdieľania obrovského množstva osobných údajov (Birtchnell et al., 2020).

UI teda nasmerovala spoločenský výskum k novým objektom analýzy - od skúmania ľudskej subjektivity s digitálnymi technológiami až po komplexné siete plné strojových interakcií a dohľadu. S tým však prichádza aj nutnosť tvorivo rozvíjať metodologické prístupy, otvárať sa spolupráci s inými vednými odbormi a klásť dôraz na otázky etiky a sociálnej zodpovednosti. V nasledujúcich dekádach teda výskum spoločenských vied nebude len sekundovať technologickým projektom, ale s veľkou pravdepodobnosťou sa stane dôležitým kritickým partnerom pri formovaní spoločensky zodpovedného a priestorovo uvedomelého využívania UI.

Neistota v spoločenských vedách

Diskusia o UI sa často opiera o predstavu, že s dostatkom dát dokážeme robiť mimoriadne presné predikcie, a tým pádom získať „istotu“ pri rozhodovaní. Skúsenosti z praxe v spoločenských vedách však ukazujú, že hranica medzi istotou a neistotou je v reálnych systémoch oveľa krehkejšia. Spravidla rozlišujeme medzi náhodnou neistotou, ktorú možno opísať pomocou pravdepodobnostných modelov (napr. pri volebných prieskumoch so známou štatistickou chybou výberu), a epistemickú neistotu, ktorá vzniká z nedostatku poznatkov alebo z neočakávaných javov, pre ktoré nemáme dáta či spoľahlivé modely.

Skúsme si to ukázať na krátkom príklade. V predvolebnom prieskume si vieme kvantifikovať „bežnú“ štatistickú odchýlku (náhodnú neistotu). Ale ak sa uprostred kampane prevalí zásadný škandál alebo sa strhne virálna mobilizácia na sociálnych sieťach, môžu pôvodné modely zlyhať, pretože nevedeli zohľadniť nové spoločenské súvislosti – to je už epistemická neistota. V takýchto situáciách už nestačí len dodatočný zber dát; potrebujeme interdisciplinárnu reflexiu a citlivosť na kontext, teda schopnosť vysvetliť, prečo sa ľudia správajú inak, než štatistiky predpokladali.

Z hľadiska výskumu spoločenských vied tak práve tieto „džungľové“ javy (zásadné sociálne posuny, vnútorná zmena motivácií, kultúrne špecifiká a pod.) ukazujú, že UI nástroje nemôžu úplne eliminovať neistotu. Naopak, môžu ju dokonca posilniť, ak sa pri spracovaní veľkých dát spoliehame len na staré vzorce alebo ignorujeme rôznorodé vplyvy prostredia. To opäť nastoľuje otázku zodpovednosti a transparentnosti: do akej miery by mali byť UI modely vybavené upozorneniami na vlastné limity a aké regulačné rámce potrebujeme, aby sa redukcia neistoty nestala len zdanlivou istotou?

V nasledujúcom článku sa pozorne pozrieme, ako sa tieto dilemy prepájajú s filozofickými otázkami interpretácie a autority. Tam už nejde len o presnosť štatistických odhadov, ale aj o to, kto (alebo čo) má právo vysvetľovať spoločenské javy a akým spôsobom si spoločnosť vytvára dôveru voči „autonómnym“ systémom.

Od ľudskej interpretácie k algoritmickej autorite

Rozvoj UI už niekoľko desaťročí hýbe základnými otázkami o povahe myslenia, vedomia a ľudskej identity. V popredí stojí predovšetkým napätie medzi tým, čo môžeme nazvať „kolektívnym“ – teda agregovaným spracovaním dát a snahou napodobniť (či dokonca prekonať) schopnosti miliónov ľudí – a tým, čo považujeme za jedinečné a nenahraditeľne individuálne v našej skúsenosti. Tento rozpor

naznačuje, aké hlboké filozofické dôsledky môže mať zavádzanie autonómnych strojov do sveta ľudskej spoločnosti.

Myšlienka umelej bytosti fascinovala ľudstvo už v antike, no moderná história tohto konceptu sa spája najmä s dielom Mary Shelleyovej (Frankenstein), v ktorom ožíva otázka, či môže ľuďmi vytvorená entita získať črty „živého“ (Shelley, 1831/2020). V súčasnom ponímaní problém prekračuje romantický motív stvorenia príšery: UI stojí na algoritmoch, ktoré sa dokážu „učiť“ z obrovských množstiev kolektívnych dát. Takto vytvárajú akúsi globálnu, nadindividuálnu pamäť, ktorá nie je viazaná na jediného používateľa, ale zakladá sa na súhrne všetkých vstupov, ktoré systém spracúva (Rahwan et al., 2019).

Tým sa otvára závažná otázka identity a originality: ak je „inteligentné“ rozhodovanie výsledkom nespočetných dátových príkladov, môžeme ešte hovoriť o jedinečnom poznaní, alebo ide skôr o kolektívny výkon, ktorý prekračuje možnosti jednotlivca? Mnohé sci-fi motívy naznačujú „osamostatnenie“ stroja, ktorý by mohol nadobudnúť vlastný vnútorný svet. Z pohľadu filozofie mysle ide o obrovský krok: medzi sofistikovanými výpočtami a subjektívnym prežívaním (Goff, 2019) sa tiahne hlboká priepasť.

Táto priepasť sa ešte viac prehlbuje v kontexte humanitných vied. Tradične bol vedec odkázaný na postupné a namáhavé štúdium stoviek či tisícok textov. Dnes je však možné pomocou algoritmov a strojového učenia prehľadávať, prepájať a interpretovať také množstvo údajov, aké by jeden človek nedokázal absorbovať počas celej vedeckej kariéry. Uveďme si to na konkrétnom príklade. Tím historikov skúmajúci stredoveké rukopisy už nemusí tráviť dlhé roky v archívoch, manuálne triediť staré texty ani hľadať nepatrné jazykové zmeny či prepojenia. Algoritmy dnes dokážu naskenované dokumenty spracovať a rýchlo odhaliť vzorce či paralely v rôznych obdobiach, pričom ich syntéza môže mať prekvapivo nový interpretačný rozmer. Historik tak stojí pred nálezmi, ktoré by inak nemal šancu objaviť – no stáva sa „recenzentom“ výstupov UI, nie ich pôvodcom.

Z toho vyplýva otázka, či sa ľudská interpretácia, ako základný princíp humanitných vied, nestáva len epifenoménom voči schopnosti modelov UI systematicky prehľadávať dáta a vytvárať nové významové kontexty. Filozofia, história, literárna veda, sociológia či psychológia sa tak ocitajú v situácii, kde tradičné intelektuálne spôsoby práce môžu pôsobiť oproti algoritmom pomaly a nedokonale. Zároveň to otvára pole obáv: čo ak algoritmy jedného dňa nahradia autoritu vedeckého bádania napodobňovaním samotnej metodiky i poznatkov?

Jedným z najsilnejších impulzov pre filozofickú reflexiu bude teda posun v spôsobe, akým narábame s jazykom. V minulosti sa bádatelia opierali o jazyk ako o nástroj interpretácie či vyjadrenia vnútornej skúsenosti. Dnes však vidíme, že jazykové modely (NLP) menia podstatu samotného jazyka – z ľudského prejavu, v ktorom sa objavujú chyby, metafory či viacznačnosti, sa stáva korpus digitálnych „tokenov“ spracovaných strojovým učením. Filozofia mysle tak dostáva nové pole bádania: ak model dokáže generovať zdanlivo „zmysluplné“ texty a reagovať na otázky s vysokou mierou kontextu, vyvstáva otázka, do akej miery je takýto algoritmický prejav podložený porozumením, a do akej miery ide len o pokročilé spájanie štatistických vzorcov (Moor, 2006). Navyše, ak ľudia sami začnú prenášať dôveru na tieto systémy, mení sa spôsob, akým spoločnosť legitimizuje poznatky a „pravdu“. Problém nastáva, ak UI trpí skrytou zaujatosťou, čo sa prejaví napríklad pri testovaní len na „kaukazskom type“ populácie a následne zlyhá pri diagnostike iných etnických skupín. To podkopáva dôveru vo výsledky UI a otvára dôležitú diskusiu o tom, kto má niesť zodpovednosť za takéto zlyhania.

S rastúcou presnosťou UI sa do popredia dostáva aj otázka, do akej miery vedia humanitní vedci preukázať autonómnosť či oprávnenosť vlastnej autority. Technológie UI dokážu dnes nielen prečítať a spracovať viac informácií ako priemerný človek, ale tiež flexibilne prispôsobiť svoj prejav konkrétnemu kontextu. Uveďme si príklad. Stroj, ktorý simuluje právne poradenstvo v oblasti pracovného práva, môže poskytnúť bezprostredné citácie presných paragrafov, prispôsobiť vysvetlenia rôznym skupinám ľudí a argumentovať tak, aby pôsobil nespochybniteľne. Už len táto schopnosť okamžitého, detailného a kontextovo prispôsobeného prejavu mu môže pridávať na „aure“ autority. Podobne by sa dalo postupovať v sociológii, kde algoritmus vie interaktívne reagovať na otázky týkajúce sa demografických zmien, štatisticky dokladovať trendy a navrhovať interpretačné rámce – čím môže u laickej verejnosti vyvolať dojem, že ľudský sociológ je prebytočný. Táto ilúzia neobmedzených možností a autority UI však môže viesť k prehliadnutiu dôležitosti kontextu a širších spoločenských súvislostí. Ako uvádza Švec (2020), aj napríklad v rámci samotného liberalizmu existujú rôzne pohľady na kľúčové pojmy ako sloboda, autonómia a vlastníctvo, čo len potvrdzuje potrebu kritického prístupu a interdisciplinárnej reflexie aj v ére UI.

Podstatným aspektom dôvery v UI systémy je tiež otázka dát, na ktorých boli trénované. S nástupom veľkých dátových modelov je prakticky nemožné analyzovať všetky tréningové dáta, čo vytvára nový typ kognitívnej asymetrie. Dôvera sa tak stáva procesom, ktorý musí byť budovaný postupne, nielen overovaním presnosti výstupov, ale aj transparentnosťou ohľadom tréningu a dolaďovania modelov. Zatiaľ čo dôvera v človeka často vychádza z predpokladu absencie skrytých úmyslov, UI systémy samotné úmysly nemajú – tie majú výhradne ich tvorcovia a používatelia.

V tejto súvislosti je pre humanitné vedy kľúčové preukázať a obhájiť svoju dôveryhodnosť vo vzťahu k verejnosti. Systémy UI, najmä rozsiahle jazykové modely, disponujú pôsobivou jazykovou presvedčivosťou a schopnosťou generovať texty s vysokou mierou zrozumiteľnosti a argumentačnej sily. Táto presvedčivosť však môže paradoxne viesť k slepej viere verejnosti v poznanie produkované UI, čo sa ukazuje aj v oblasti vizuálnej gramotnosti, kde študenti často nedokážu spoľahlivo rozlíšiť medzi obrazovým obsahom vytvoreným človekom a tým, ktorý generovala umelá inteligencia (Grupač, Filip, Somr a Maček, 2024), namiesto dôvery v odborné poznatky a interpretácie humanitných vedcov. Verejnosť môže byť ohromená zdanlivou objektivitou a neomylnosťou algoritmických výstupov, čím sa znižuje priestor pre nuansované a kritické pohľady, ktoré sú pre humanitné vedy charakteristické. Preto je nevyhnutné, aby humanitné vedy aktívne komunikovali svoju hodnotu, metodologickú rigoróznosť a schopnosť komplexne chápať spoločenské javy, a to aj v kontexte rastúcej autority UI.

Ak sa teda UI javí presnejšia, prispôsobivejšia a – aspoň navonok – kvalifikovanejšia, nastáva tu pre spoločnosť i pre vedu zásadný rozpor: Komu ľudia uveria? Kto bude mať väčšiu autoritu pri interpretácii vedeckých poznatkov – vedec, či algoritmus spracúvajúci tisícky výskumov v reálnom čase? V čoraz digitalizovanejšom svete tak môžu mať aj renomovaní vedci problém obhájiť svoju pozíciu. Verejnosť, vlády či grantové agentúry môžu pociťovať, že rozhodnutia UI sú rýchlejšie, profesionálnejšie a adresnejšie než tie ľudské. Okrem toho skúsenosti zo sociálnych sietí poukazujú na to, že všeobecná mienka a dôvera sa neraz formujú skôr na základe dostupnosti (či virálneho šírenia) informácií než na kvalifikovanom posudku. Napríklad nepresná a štatisticky nesprávne vyhodnotená analýza môže získať masovú popularitu a presvedčiť široké publikum, kým vedecké dáta z uzatvorených laboratórií zostanú marginalizované. Ak sa k tomu pridruží výkonná UI, schopná sofistikovaných prezentácií, výsledkom môže byť rozbitie hraníc medzi odbornou autoritou a atraktívnou imitáciou vedeckosti.

Sme teda svedkami prelínania kolektívnych algoritmických procesov s tým, čo vnímame ako individuálnu (a doposiaľ nenahraditeľnú) ľudskú skúsenosť. Otázka, či stroje môžu mať vedomie, síce stále fascinuje mnohých (Goff, 2019; Koch, 2019), no možno dôležitejšia je otázka, ako sa mení distribúcia autority a dôvery v spoločnosti. Kto rozhodne, do akej miery veríme odporúčaniam a interpretáciám UI? Čo ak sa naše bádanie v humanitných vedách stane závislým od veľkých dátových centier, ktoré budú vlastnené nadnárodnými korporáciami či riadené vládnymi štruktúrami?

Možno práve tu leží najväčší potenciál, ale aj riziko UI, pretože podnecuje vedcov v humanitných vedách k dôkladnejšiemu premýšľaniu o tom, kto vlastne sú, ako definujú hodnotu ľudskej práce a tvorivosti, a čo znamená vzdelanie či vedecký status v dobe, keď výstupy strojov môžu vo verejnom priestore pôsobiť presvedčivejšie než vyjadrenia renomovaných expertov.

Posun od epistemológie k ontológii

Súčasné prístupy UI transformujú metodologický spôsob interpretácie nášho sveta, a to od tradičného, prevažne epistemologického chápania k ontologickému prístupu. V klasickom (epistemologickom) rámci sa výskum snažil zachytiť princípy a príčinné súvislosti, vďaka ktorým by sme dokázali vysvetliť, prečo sa daný jav deje. V dejinách poznania sa toto úsilie odzrkadľovalo najmä v prírodných vedách – od fyziky až po biológiu – kde bolo cieľom objaviť, prípadne principiálne formulovať teórie a zákonitosti.

V UI založenej na dátach sa však čoraz viac presadzuje tzv. performativita: prvoradé je, aby systém pomocou strojového učenia identifikoval vzorce v masívnych datasetoch a prakticky ich využil, často bez formálneho vysvetlenia v zmysle „prečo“. Filozof Pickering (2002) tento posun definuje ako prechod od reprezentácie sveta (epistemológie) k jeho spoluvytváraniu či „performovanému“ konštruovaniu (ontológie). Takáto UI nie je len nástrojom poznania, ale aktívne vstupuje do reality, pretože modely a predikcie, ktoré vygeneruje, môžu spätne pôsobiť na sociálne a kultúrne prostredie.

Mnohé algoritmy teda využívajú indukciu a abdukciu ako základné princípy pochopenia sveta, čo znamená, že nehľadajú nutne príčiny alebo teoretické rámce, ale skôr sústreďujú pozornosť na praktickú využiteľnosť a schopnosť poskytovať relevantné výsledky. Z tohto dôvodu sa hovorí aj o „bezteórii“ (Valiant, 2014). Charakteristickou črtou je dôraz na agregáciu veľkého objemu rozmanitých dát a na hľadanie korelácií, ktoré by mohli usmerniť budúce rozhodovanie. Vzniká tak dojem, že minulé vzorce dokážu postačovať na to, aby sme konali v súčasnosti – či dokonca plánovali budúcnosť.

Práve tu sa však vynára zásadná otázka: ak UI vytvára ontologický „režim“ sveta, môže sa stať, že nadmerne zakonzervuje to, čo je v dátach obsiahnuté, a prehliadne udalosti či kontexty, ktoré v minulosti neboli zachytené a tak sa zabudne na to, že dáta majú vždy len určitý výrez reality, navyše ovplyvnený tým, čo sme sa rozhodli merať a čo sme pri zbere dát vynechali (Bowker a Star, 1999). „Performácia“ reality dátami tak nespočíva len v zobrazovaní sveta, ale aj v jeho prepisovaní – so všetkými nepredvídanými sociálno-politickými dôsledkami.

Pre spoločenské vedy, ktoré pracujú s vysoko dynamickými a historicky špecifickými javmi, prináša dátová UI osobitné výzvy. Sociológ, ktorý skúma sociálne nerovnosti, nemôže byť spokojný s tým, že algoritmus mu na základe korelácií navrhne určité opatrenie – musí reflektovať, aké kategórie a aké dáta do modelu vstúpili. Kritická otázka znie, či sú všetky podstatné faktory (napr. kultúrne zvyklosti, nerovný prístup k vzdelaniu či regionálne rozdiely) zahrnuté a či sa nevytvárajú skryté alebo otvorené

predsudky. Okrem toho sociológ môže predpokladať z minulých dát budúce trendy, no zároveň si musí uvedomiť, že spoločenská realita je nelineárna – to, čo platilo doteraz, sa môže o rok úplne transformovať (Adams et al., 2009).

S využívaním veľkých jazykových modelov súvisí teda aj otázka zaujatosti. Filozofia môže kriticky posúdiť, v akom zmysle sa v modeloch prenášajú historické, rodové či rasové stereotypy, ktoré možno nájsť v dátach. Keďže UI odvodzuje svoje „poznatky" práve z týchto datasetov, môže nevedomky preberať nespravodlivé vzorce (Jobin, Ienca a Vayena, 2019). Filozofická diskusia tu otvára priestor na prehodnotenie pojmu „objektivity", pretože sa ukazuje, že žiadna analýza nie je hodnotovo a spoločensky neutrálna. Metodologicky je preto dôležité skúmať, ako zostavujeme dátové súbory a do akej miery do nich vnášame naše hodnotové predpoklady (Calo, 2018).

Úloha filozofie v ére UI

Filozia bude musieť hľadať odpovede na otázky, akým spôsobom sa mení naše porozumenie sveta, vedomia a medziľudských vzťahov. Táto zmena vychádza z faktu, že činnosti, ktoré sme doteraz považovali za jedinečne ľudské – napríklad používanie jazyka či tvorba analýz – zrazu dokážu vykonávať systémy strojového učenia. Práve tu vzniká priestor na hlbšiu filozofickú reflexiu, pretože rozšírenie metodologických a spoločenskovedných úvah smerom k nášmu každodennému životu odhaľuje, že úloha UI sa nevyhnutne premieta do hlbších premien ľudského bytia vo svete. Kým doposiaľ sme sa spoliehali prevažne na ľudské kognitívne schopnosti, vplyv strojového učenia preniká do bežných činností. Týka sa to rozhodovania o tom, aké správy si prečítame, až po výber krátkodobého ubytovania či možnosti pracovného postupu. Takéto prenikanie algoritmických procesov do každodennej sféry vytvára nové formy sociálnej závislosti. Ako pripomína Floridi, čoraz viac žijeme vo svete, ktorý sám seba pretvára na „infosféru", prispôsobujúcu sa limitom a potrebám výpočtových systémov (Floridi, 2014). To, čo bolo kedysi doménou ľudského rozhodovania, sa teraz delí medzi ľudské a neľudské rozhodovanie. Filozofia a sociálne vedy musia skúmať, nakoľko tento posun mení formy verejného diskurzu či kolektívneho rozhodovania.

Jednou z výrazných filozofických výziev bude tiež rozlíšenie medzi kognitívnymi schopnosťami človeka a strojovou inteligenciou. Vzniká otázka, do akej miery môžeme týmto modelom naozaj pripisovať schopnosť „porozumenia". Filozofii tu prislúcha metodologická úloha skúmať, či sa pojmy ako kreativita, vedomie alebo autonómia môžu vzťahovať len na ľudskú myseľ, alebo sú aplikovateľné aj na stroje. Rovnako bude potrebné analyzovať, či tieto modely nie sú svojím spôsobom „čiernymi skrinkami" (O'Neil, 2017) – teda systémami, ktorých vnútorný mechanizmus nedokážeme priamo kontrolovať a pochopiť. Ide aj o otázku epistemológie: do akej miery môžu rozhodnutia vychádzajúce z neprehľadných algoritmov konkurovať ľudskému úsudku a či sa nedostávame do situácie, keď zodpovednosť prenechávame systémom, ktorých logika zostáva skrytá (Zerilli, Knott, Maclaurin a Gavaghan, 2019).

Tieto „čierne skrinky" majú nielen technický či etický rozmer, ale aj silný sociálny vplyv. Skúsenosť mnohých ľudí, ktorí podliehajú rozhodnutiam algoritmov (napr. pri nábore do zamestnania), poukazuje na neraz frustrujúci deficit vysvetlenia, prečo boli odfiltrovaní alebo hodnotení inak. Tu sa rozbieha aj diskusia v rámci sociológie vedy, ktorá tvrdí, že ak sa človek cíti vylúčený alebo nespravodlivo posudzovaný, jeho dôvera v systém klesá. Môže tak vznikať rozpor medzi algoritmickou racionalitou

(založenou na štatistických koreláciách) a ľudskou potrebou zmysluplnej príčinnosti, z ktorej by vyplývala zreteľná miera zodpovednosti a možností nápravy (Weinberger, 2019).

Ako príklad môžeme tiež spomenúť personalizované reklamy či ponuky produktov. Modely strojového učenia vyhodnocujú údaje o správaní človeka (kliknutia, čas strávený pri konkrétnom obsahu) a bez priamej ľudskej interakcie rozhodujú, ktorý obsah mu predostrieť. Tento proces sa vzďaľuje tradičnému chápaniu komunikácie vo verejnom priestore, kde bývalo jasnejšie, kto a prečo nám niečo ponúka či oznamuje. Pre spoločenské vedy je preto výzvou analyzovať, akým spôsobom sa mení sociálna interakcia, keď ľudia nevedia (alebo nemajú možnosť) zistiť dôvody, prečo je im prednostne servírovaná určitá informácia. Problém navyše rastie, ak tieto systémy môžu vytvárať nevyvážené vzorce, ktoré neúmyselne posilňujú diskrimináciu.

Ďalšou dôležitou témou je oblasť etiky a sociálnej spravodlivosti v súvislosti s využívaním systémov UI. Filozofická diskusia by mala riešiť, ako zabezpečiť právo na súkromie a na autonómne rozhodovanie človeka, pričom nejde len o ochranu osobných údajov, ale aj o prevenciu manipulácie verejnej mienky. Veľké jazykové modely môžu byť zneužité na cielené ovplyvňovanie rozhodnutí v oblastiach od volebnej kampane až po osobné konzumné návyky (Woolley a Howard, 2017). Zároveň by sa filozofia mala zaoberať otázkou zodpovednosti: ak systém nefunguje tak, ako má, alebo ak spôsobí škodu, koho budeme viniť? Je to výrobca, používateľ, majiteľ platformy, alebo dokonca samotný „autonómny“ systém (Moor, 2006).

Vynára sa aj otázka ontologického statusu UI. Môže vzniknúť dilema, či rozšírené a sofistikované UI modely by v budúcnosti mohli získať určitú formu autonómie tak, že by sme im teoreticky priznali aj nejaké práva alebo morálnu subjektivitu (Gunkel, 2018). Tu musí filozofia opäť otvoriť starý spor, či morálnu hodnotu a z nej vyplývajúce práva spájame iba s vedomím v ľudskom zmysle, alebo či by ich – prinajmenšom teoreticky – mohli nadobudnúť aj stroje.

Pokiaľ hovoríme o potenciálnej autonómii strojov, je vhodné ju zasadiť do konkrétneho spoločenského prípadu. Napríklad v oblasti vzdelávania sa rozvíja trend tzv. „inteligentných túutorov“, ktorí na základe analýzy individuálnych výsledkov študenta dokážu personalizovať úlohy či vysvetľovať učivo. Môže to zlepšiť efektivitu učenia, no zároveň vznikajú otázky, či takýto softvér nezužuje slobodu výberu a tvorivosť žiakov na vopred stanovenú dráhu riešení. Ak by sa tieto systémy stali hlavným arbitrom, čo je „dobré“ učivo a aký je ideálny postup, potom by sme v krajných prípadoch mohli uvažovať, či by sme nemali smútiť za stratou ľudského elementu – schopnosti chybovať, experimentovať a nechať sa viesť momentálnou intuíciou (Wittgenstein, 1963).

Tento príklad osvetľuje jednu dôležitú premisu: ak by mala UI v budúcnosti získať širšiu autonómiu, dotkne sa to nielen jej právneho či ontologického statusu, ale aj samotnej sociálnej štruktúry. Žiaci, učitelia a rodičia by sa museli prispôsobovať stroju, v istom zmysle sa mu podriaďovať, keďže by bol vybavený „autoritatívnym“ poznaním o najvhodnejšom výučbovom postupe. Ide tak o klasický problém sociálnych vied: ako zabezpečiť, aby sme si uchovali kritickú reflexiu a zároveň neodopierali prínosy nových technológií?

Kritické a metodologické bádanie filozofie však nespočíva len v analyzovaní potenciálnych rizík. Dôležitou misiou bude aj pozitívne usmerňovanie vývoja UI. Filozofia môže navrhnúť rámce pre tzv. humánnu alebo prospešnú UI, ktorá by rešpektovala dôstojnosť človeka, podporovala jeho autonómiu a prispievala k rozvoju ľudského spoločenstva (AI HLEG, 2019). Tu možno nachádzať praktické paralely

aj v oblasti komunitne orientovaného vzdelávania, kde prepájanie edukácie, miestnej identity a environmentálneho povedomia tvorí základ zodpovedného a udržateľného rozvoja (Filip a Somr, 2025). Medzi nástroje tu patria princípy „zodpovedného výskumu a inovácií“, ktoré vyžadujú dôkladné posúdenie spoločenských a environmentálnych dopadov už počas vývoja technológií. Rovnako môže filozofia poukázať na to, ako do algoritmov začleniť ideu cnosti či starostlivosti o druhých. Navyše je potrebné v rámci politickej filozofie diskutovať o možnej nerovnováhe moci medzi korporáciami, štátmi a jednotlivcami a o tom, ako takéto vzťahy zodpovedne usmerňovať.

V diskusiách o humánnej či prospešnej UI sa čoraz častejšie objavuje potreba kolektívneho riešenia, ktoré zahrnie interdisciplinárne prístupy z oblastí, ako sú sociológia, právo, politológia či antropológia (Pagallo a Durante, 2016). Filozofická reflexia tu vystupuje ako „koordinačné centrum“, ktoré kladie základné otázky o podstate dôstojnosti a spravodlivosti. Spoločenské vedy zase môžu poskytnúť empirické dáta a analyzovať dopady UI na rôzne segmenty populácie. Takto vzniká priestor na tzv. integračné rámce, ktoré by sledovali, ako zabezpečiť rovnováhu medzi ekonomickými výhodami a spoločenskými rizikami, napríklad pri využívaní UI v zdravotníctve alebo finančníctve.

Konkrétne môžeme uvažovať o reguláciách, ktoré by vychádzali nielen z právnych noriem, ale aj z princípov sociálnej zodpovednosti a participácie. Otázkou je, ako do algoritmov premietnuť základné morálne hodnoty, aby sa nestali iba formálnym pravidlom, ale reálnou súčasťou rozhodovacích procesov. Napokon, tak ako Wittgenstein zdôrazňoval, že zmysel akéhokoľvek pravidla sa ukazuje až v jeho používaní v praxi (Wittgenstein, 1963), aj UI etika musí byť testovaná v reálnych životných situáciách.

V spoločenských vedách by sa dala aplikovať aj kritická reflexia inšpirovaná Michelom Foucaultom, podľa ktorého moc neraz funguje decentrovane, a predsa preniká všetky vrstvy spoločenských vzťahov. Z hľadiska UI potom môžeme zistiť, že „výpočtová moc“ nie je len v rukách niekoľkých veľkých korporácií, ale stáva sa rozptýlenou štruktúrou, kde sa bežný používateľ neraz podieľa na posilňovaní tohto systému. Filozofia by mala pomôcť identifikovať, aké priestorové či inštitucionálne usporiadania by dokázali zabrániť tomu, aby sa človek nestával iba štatistickou premenou v rozhraní neviditeľných algoritmov (Foucault, 1991; Durante, 2019).

Záver

UI sa stáva nielen technologickým nástrojom, ale zároveň významne pretvára spoločenskú prax a vedecké poznanie. Sociológia, filozofia i ďalšie humanitné disciplíny sa musia tomuto vývoju prispôsobovať, no súčasne môžu priniesť hlbšie porozumenie procesom, ktoré UI v spoločnosti vyvoláva. Zvláštnu pozornosť si vyžaduje otázka moci a sociálnej kontroly, lebo UI vstupuje do osobných i verejných priestorov a mení prirodzenú hranicu medzi súkromím a verejným dohľadom. Zároveň vznikajú nové metodologické dilemy: ako zachytiť sociálnu realitu v ére „živých“ digitálnych dát a masívnych tokov informácií?

Jedným z kľúčových prínosov našej diskusie je, že práve spoločenské vedy si môžu posilniť svoju relevanciu tým, že ponúknu kritickú reflexiu, etický rámec a spoločenský kontext tam, kde by inak rozhodovali rýdzo technické postupy. Tieto odbory však samy stoja pred nevyhnutnosťou väčšej obhajoby svojej opodstatnenosti – napríklad pri vysvetľovaní verejnosti, prečo je dôležitá ľudská interpretácia popri algoritmickom spracovaní faktov. Nejde pritom len o spoločenské vedy: aj tzv. tvrdé

vedy môžu zaznamenať zásadný posun, ak UI dokáže analyzovať a prepájať veľké množstvo doterajších výskumov rýchlejšie a efektívnejšie, než by zvládli najlepšie odborné tímy.

Zároveň nesmieme zabúdať na dynamický charakter spoločnosti a dôležitosť hodnôt, ktoré sme si doposiaľ prinášali z humanitných a sociálnych vied. Hoci UI dokáže poskytnúť ohromný informačný prehľad a spojiť množstvo dát o vedeckých zisteniach, ostáva tu priestor na zásadné „prečo?“ a dlhodobé strategické myslenie, ktoré prechádza od vedeckých publikácií až k formovaniu verejnej politiky. Práve tu môžu sociálne a humanitné vedy ponúknuť hlbšie chápanie ľudskej skúsenosti, sociálneho kontextu a etickej zodpovednosti. Ak však chcú tento potenciál naplno využiť, nemôžu ostať pri starých metódach – budú potrebovať digitálne kompetencie, interdisciplinárnu prax a inovácie tak v teórii, ako i v samotnom výskumnom procese. Ako ukazujú niektoré aplikované výskumy v oblasti spracovania kultúrneho dedičstva, práve digitalizácia a databázové spracovanie údajov môžu vytvárať nové rámce na uchovávanie poznania a jeho sprostredkovanie verejnosti (Filip, 2023).

Napokon, otázka využitia UI stojí aj pred „tvrdými“ vedami, ktoré vďaka strojovému učeniu a analýze veľkých dát môžu napredovať nebývalým tempom. No rovnako sa musia zamyslieť nad tým, nakoľko vyvážia medzi rýchlosťou a množstvom informácií na jednej strane a dôkladným, ľudským posúdením metodologických, etických a spoločenských dôsledkov na strane druhej. Samotné ľudstvo sa tak ocitá na križovatke, kde technologické inovácie môžu podporiť rozvoj vedy a spoločnosti, no len vtedy, ak budú sprevádzané zodpovedným a kritickým prístupom, ktorý vie priniesť práve „nová“ generácia humanitných a sociálnych vedcov.

V kontexte prudkého rozvoja generatívnej UI je tiež nevyhnutné prehodnotiť štandardy hodnotenia vedeckých výstupov vo všetkých vedeckých disciplínach. Súčasný systém, ktorý často kladie dôraz na kvantitu publikácií, môže v kombinácii s generatívnou UI viesť k preplneniu vedeckého priestoru množstvom textov s otáznou pridanou hodnotou. Hrozí nám generovanie štúdií pre štúdie, čo nie je síce úplne nový fenomén, ale s nástupom generatívnej UI sa stáva akútnym problémom. Dôsledkom môže byť nielen zníženie prehľadnosti a orientácie v relevantnej literatúre, ale aj postupné devalvovanie samotnej hodnoty vedeckej práce a sťaženie identifikácie skutočne prelomových a inovatívnych výskumov. Preto bude potrebné hľadať nové prístupy k hodnoteniu, ktoré budú klásť dôraz na kvalitu, originalitu a reálny prínos vedeckých prác k rozvoju poznania, a nie len na ich kvantitatívne ukazovatele.

Použitá literatúra

ADAMS, S. Post-Panoptic Surveillance Through Healthcare Rating Sites. In: *Information, Communication and Society*. (2013). Roč. 16, č. 2, str. 1-21.

ADAMS, V.; MURPHY, M.; CLARKE, A. E. (2009). Anticipation: Technoscience, Life, Affect, Temporality. In*: Subjectivity*. Roč. 28, č. 1, str. 246-265.

AI HLEG. (2019). *High-level expert group on artificial intelligence: Ethics guidelines for trustworthy AI*. Brussels: European Commission. Online dostupné na: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/ high-level-expert-group-artificial-intelligence>.

BIRTCHNELL, T.; MCGUIRK, P.; MOORE, C.; VETTORETTO, L. (2020). Pay to play? Subverting the digital economy of Pokémon GO in the smart city. In: *Digital Geography and Society*. Roč. 1, č. 100004. DOI: https://doi.org/10.1016/j.diggeo.2020.100004.

BOWKER, G. C.; STAR, S. L. (1999). *Sorting Things Out. Classification and Its Consequences*. Londýn: MIT Press, 377 s.

CALO, R. (2018). Policy for Artificial Intelligence: A Primer and Roadmap. In: *University of Bologna Law Review*. Roč. 3, č. 2, str. 180-218.

CHEN, B.; MARVIN, S.; WHILE, A. (2020). Containing COVID-19 in China: AI and the robotic restructuring of future cities. In: *Dialogues in Human Geography*. Roč. 10, str. 238-241.

ELLIOTT, A. *The Culture of AI: Everyday Life and the Digital Revolution*. London and New York: Routledge, 268 s.

FILIP, V. (2023). Implementácia databáz knižnej grafiky. In: *MKD revue*. Roč. X, č. 2. str. 1-9.

FILIP, V.; SOMR, M. (2025). Implementation of Non-formal Education in Forms of Environmental Education. In: *Handbook of Ecological Civilization*. Springer Singapore, str. 1-33. DOI: 10.1007/978-981-97-8101-0_10-1.

FLORIDI, L. (2014). *The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality*. Oxford: Oxford University Press, 272 s.

FOUCAULT, M. (1991). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. London: Penguin, 333 s.

FUCHS, C. (2011). New Media, Web 2.0 and Surveillance. In: *Sociology Compass*. Roč. 5, č. 2, str. 134-147.

GOFF, P. (2019). *Galileo's error: Foundations for a new science of consciousness*. London: Rider Books, 2019, 192 s.

GRUPAČ, M.; FILIP, V.; SOMR, M.; MAČEK, D. Advancing Visual Literacy: Innovative Use of Artificial Intelligence Generated Meme Images as an Effective Tool in the Context of Media Communication. In: *European Journal of Media, Art & Photography*. Roč. 12, č. 2, str.102-111. DOI: https://doi.org/10.34135/ejmap-24-02-06.

GUNKEL, D. J. (2018). *Robot Rights*. Cambridge, MA: MIT Press, 371 s.

JOBIN, A.; IENCA, M.; VAYENA, E. (2019). The global landscape of AI ethics guidelines. In: *Nature Machine Intelligence*. Roč. 1, č. 9, str. 389-399.

KASSENS-NOOR, E.; DAKE, D.; DECAMINADA, T.; KOTVAL-K, Z.; QU, T.; WILSON, M.; PENTLAND, B. (2020). Sociomobility of the 21st century: Autonomous vehicles, planning, and the future city. In: *Transport Policy*. Roč. 99, str. 329-335.

KOCH, C. (2019). *The feeling of life itself*. Cambridge, MA: MIT Press, 280 s.

MAJEROVÁ, J.; FILIP, V. (2024). *Knižnice v minulosti a v súčasnosti: knihovník v kontexte doby*. Žilina: Fakulta humanitných vied, Žilinská univerzita, 81 s.

MITCHELL, M. (2019). *How do you teach a car that a snowman won't walk across the road?* Melbourne: Aeon Media Group Ltd,

MOOR, J. H. (2006). The nature, importance, and difficulty of machine ethics. In: I*EEE Intelligent Systems*. Roč. 21, č. 4, str. 18-21.

MURÁNSKY, M. (2023). Republikánska tradícia a ľudské práva (K Lohmannovej kritickej reflexii Immanuela Kanta a Karla Marxa) In: *Studia Philosophica Kantiana*. Roč. 12, č. 2, str. 94-115. Online dostupné na: <https://www.unipo.sk/public/media/46839/SPhK_2_2023_06_Muransky.pdf>.

O'NEIL, C. (2017). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. New York: Penguin Books, 272 s.

PAGALLO, U.; DURANTE, M. (2016). The Pros and Cons of Legal Automation and Its Governance. In: *European Journal of Risk Regulation*. Roč. 7, č. 2, str. 323-334.

PEL, B.; RAVEN, R.; EST, V. R. (2020). Transitions governance with a sense of direction: Synchronization challenges in the case of the dutch 'driverless car' transition. In: *Technological Forecasting and Social Change*. Roč. 160, č. článku 120244.

PICKERING, A. (2002). Cybernetics and the Mangle: Ashby, Beer and Pask. In: *Social Studies of Science*. Roč. 32, č. 3, str. 413-437.

PwC. (2017). *Sizing the Prize: PwC's Global Artificial Intelligence Study*. London: PwC.

RAHWAN, I. (eds.). (2019). Machine behaviour. In: *Nature*. Roč. 568, str. 477-486.

SHELLER, M. (2019). Mobility Justice: The Politics of Movement in an Age of Extremes. London: Verso Books, 2018.

SHELLEY, M. (2020). *Frankenstein*. London: Penguin, 288 s.

SMITH, A.; MARTÍN, P. P. (2020). Going beyond the smart city? Implementing technopolitical platforms for urban democracy in madrid and Barcelona. In: *Journal of Urban Technology*. Roč. 28, č. 1-2, str. 311-330.

ŠVEC, J. (2021). K problematike obmedzení osobnej slobody jednotlivca v kontexte dejín vybraných autorov sociálneho liberalizmu. In: *Filozofia*. Roč. 76, č. 8, str. 624-635.

VALIANT, L. (2014). *Probably Approximately Correct*. New York: Basic Books. 207 s.

WAJCMAN, J. (2017). Automation: Is it really different this time? In: *The British Journal of Sociology*. Roč. 68, str. 119-127.

WALSH, T. (2018). *2062: The World that AI Made*. Melbourne: La Trobe University Press, 336 s.

WEINBERGER, D. (2019). *Everyday Chaos. Technology, Complexity, and How We're Thriving in a New World of Possibility*. Boston: Harvard Business School, 256 s.

WITTGENSTEIN, L. (1963). *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell, 250 s.

WOOLLEY, S.; HOWARD, P. (2017). *Computational propaganda: Political parties, politicians, and political manipulation on social media*. Oxford: Oxford University Press, 274 s.

ZERILLI, J.; KNOTT, A.; MACLAURIN, J.; GAVAGHAN, C. (2019). Transparency in Algorithmic and Human Decision-Making: Is There a Double Standard?. In: *Philosophy & Technology*. Roč. 32, č. 8. str. 661-683.

Martin Foltin

Filozofický ústav SAV, v. v. i.
Oddelenie dejín slovenského filozofického a politického myslenia
Klemensova 19
811 09 Bratislava
Slovenská republika
martin.foltin@savba.sk
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3981-7811

UMELÁ INTELIGENCIA AKO NÁSTROJ DEHUMANIZÁCIE?

Artificial Intelligence as a Tool of Dehumanization?

Beáta Pošteková, Katarína Brisudová

Abstrakt: Kapitola sa zaoberá kritickou analýzou súčasného vývoja umelej inteligencie so zameraním na jej humanizáciu a spoločenské dôsledky tohto trendu. Špecifikujeme riziká antropomorfizácie umelej inteligencie a zdôvodňujeme psychologické, etické a sociálne implikácie, ktoré z nej vyplývajú. Cieľom je upozorniť na potrebu širšej spoločenskej a filozofickej diskusie o hraniciach medzi človekom a strojom. Text vychádza z interdisciplinárneho prístupu, pričom integruje poznatky z filozofie techniky, sociológie a kognitívnych vied. Výsledkom je výzva k zodpovednému vývoju technológií zohľadňujúcich ľudskú dôstojnosť, transparentnosť a etickú reflexiu.

Kľúčové slová: umelá inteligencia, humanizácia, dehumanizácia, spoločnosť, perspektíva

Abstract: The chapter deals with a critical analysis of the current development of artificial intelligence with a focus on its humanization and the social implications of this trend. We specify the risks of the anthropomorphization of artificial intelligence and justify the psychological, ethical and social implications that arise from it. The aim is to draw attention to the need for a broader social and philosophical debate on the boundaries between man and machine. The text takes an interdisciplinary approach, integrating insights from philosophy of technology, sociology and cognitive science. The result is a call for responsible technology development that takes into account human dignity, transparency and ethical reflection.

Key words: artificial intelligence, humanization, dehumanization, society, perspective

Úvod

V posledných rokoch dochádza k masívnemu rozvoju umelej inteligencie (AI), ktorý zásadne ovplyvňuje všetky oblasti spoločnosti. AI preniká do zdravotníctva, vzdelávania, priemyslu i každodenného života. Popri nesporných prínosoch sa však čoraz častejšie objavujú kritické hlasy upozorňujúce na riziká, ktoré so sebou nesie personifikácia a humanizácia týchto technológií. V tomto článku analyzujeme dopady antropomorfizácie AI, jej spoločenské dôsledky, a zároveň predstavíme argumenty, ktoré volajú po opatrnosti, transparentnosti a etickom ukotvení vývoja AI systémov. Paralelne s technologickým pokrokom sa objavuje trend, ktorého cieľom je prirovnať AI ľudským bytostiam – tzv. humanizácia umelej inteligencie. Tento proces zahŕňa nielen technické aspekty ako syntéza reči, mimika a empatia simulovaná cez algoritmy, ale aj symbolický posun, v ktorom sa AI začína chápať ako subjekt schopný interakcie s ľuďmi takmer na rovnocennej úrovni.

Humanizácia otvára množstvo etických a filozofických otázok. Môže viesť k ilúzii vedomia tam, kde v skutočnosti existuje len výpočtový model. Antropomorfizácia strojov vyvoláva emočné prepojenie, ktoré môže mať dôsledky na individuálnu i kolektívnu psychológiu spoločnosti. Do popredia

demonštrujeme možné riziká nekritického prijímania AI ako „umelého človeka“ a vyvodzujeme potrebu zodpovedného vývoja týchto technológií so zohľadnením ich dopadov na ľudskosť, etiku a spoločenskú súdržnosť.

Môže umelá inteligencia viesť k dehumanizácii?

Dehumanizáciu možno termínovo interpretovať ako systematizovaný proces, ktorý možno koncipovať ako agregát praktík zameraných na potláčanie, resp. eróziu základných antropologických kvalít človeka a jeho inherentnej dôstojnosti. V dôsledku tohto procesu dochádza k oslabeniu, prípadne úplnému vymiznutiu percepcie jednotlivca ako plnohodnotného subjektu, teda ako osoby disponujúcej neodňateľnú hodnotu. V intenciách sociologického výkladu českého sociológa Petruska a Bubera (2017) možno tento jav uchopiť ako špecifický súbor procedúrnych aktov, techník a mechanizmov, ktoré konvergujú k redukcii vyšších morálnych dispozícií človeka, podporujú agresívne formy správania a v konečnom dôsledku akcelerujú prejavy morálneho zla.

Fenomén dehumanizácie sa ukazuje ako interpretačne otvorený a multidisciplinárne uchopiteľný, možno ho totiž analyzovať z hľadiska psychológie, filozofie, teológie, sociológie a politológie. V rámci filozofickej tradície nachádzame relevantné impulzy v myslení Bubera (1992), ktorý už v prvej polovici 20. storočia tematizoval rozdiel medzi vzťahovou modalitou „Ja – Ty“, implikujúcou recipročnosť, vzájomné uznanie a ontologickú plnosť subjektov, a vzťahov „Ja – Ono“, v ktorom dochádza k redukcii druhého na objekt, čím sa narúša jeho status ako osoby. Tento druhý model vzťahu možno chápať ako paradigmu dehumanizačného procesu, ktorý sa zakladá na symbolickom i faktickom vyňatí jednotlivca zo spoločenstva morálne uznaných bytostí. Cieľom dehumanizácie je tak transformácia druhého človeka na neľudský objekt, entity zbavenej subjektivity, čím sa zároveň otvára priestor na zaobchádzanie s ním mimo rámcov etickej reflexie či morálneho zábranového mechanizmu. V momente, keď dôjde k strate vnímania druhého ako osoby, stáva sa možným legitimizovať aj tie akty, ktoré by za normálnych okolností boli neospravedlniteľné, vrátane násilia, útlaku alebo ľahostajného správania sa.

Dehumanizačný modus sa však neobmedzuje výlučne na verbálne či symbolické akty. Psychológ Zimbardo (2014) identifikuje viacero konkrétnych stratégií, prostredníctvom ktorých dochádza k realizácii tohto procesu. Medzi ne patrí napríklad substitúcia osobnej identity číselným alebo administratívnym označením, používanie technokratického jazyka, ktorý zakrýva reálny dosah konania, emocionálne znecitlivenie, byrokratická disociácia medzi konajúcim a jeho konaním, redukcia priameho medziľudského kontaktu, či kolektívne rozptýlenie zodpovednosti, ktoré oslabuje individuálne morálne vedomie.

V súčasnosti sa však tematika dehumanizácie dostáva do novej, technologicky podmienenej roviny, ktorá vyvstáva na pozadí expanzívneho vývoja umelej inteligencie (AI) a jej masívnej implementácie do rôznych oblastí spoločenského života. Táto technologická akcelerácia so sebou prináša nové výzvy a zároveň eticky sporné situácie, v ktorých sa opätovne problematizuje otázka ľudskej dôstojnosti, slobody a autonómie. Mnohí vedci v oblasti technológií, ako aj filozofi techniky a politológovia, upozorňujú na to, že čoraz intenzívnejšie delegovanie rozhodovacích právomocí na algoritmické systémy môže viesť k erózii ľudských kvalít, akými sú empatia, zodpovednosť či schopnosť morálneho úsudku.

V tomto kontexte vzniká isté riziko, že ľudia budú čoraz viac figurovať ako pasívni recipienti rozhodnutí, ktoré generujú softvéry, tzv. čierne skrinky, teda netransparentné a nereflektované

algoritmické štruktúry, ktorým chýba schopnosť normatívneho zohľadnenia špecifických ľudských okolností. Takáto dynamika vedie k oslabeniu subjektovej autonómie, čím sa jednotlivec vyvádza z pozície morálneho aktéra a transformuje sa na objekt technologického usporiadania.

Ako v texte neskôr rozanalyzujeme,

prejavy tejto novej podoby dehumanizácie možno identifikovať v rôznych spoločenských doménach, pričom každá z nich predstavuje osobitný rizikový rámec, napríklad v zdravotníctve, vo vzdelávaní, v sociálnej starostlivosti, v pracovnom prostredí a taktiež v justícii a bezpečnosti.

Umelá inteligencia (Articial intelligence – AI) predstavuje schopnosť technológií napodobňovať ľudské kognitívne schopnosti, ako sú myslenie, učenie sa, plánovanie či tvorivosť (Európsky parlament, 2023).

Podľa Takáča je AI: „Ľuďmi vytvorený systém (obvykle softvérový nástroj) schopný vykonávať inteligentné úlohy tak, že analyzuje svoje prostredie a pomocou akcií a s istým stupňom autonómie dosahuje špecifické ciele“ (Takáč, 2024, s. 1).

Systémy umelej inteligencie dokážu operovať nezávisle a adaptovať svoje správanie na základe predchádzajúcich skúseností. Ich činnosť je riadená algoritmami, súbormi matematických pravidiel, ktoré definujú správanie systému podľa vstupných údajov a cieľov používateľa – spomínaný proces zdokonaľovania pomocou dát sa nazýva strojové učenie (Európsky parlament, 2023). Výskum Kim a McGilla (2024) vychádzal z predpokladu, že čím viac ľudských vlastností pripisujeme AI, tým menej ich vnímame u samotných ľudí. Najmä v prípadoch, keď sú autonómni agenti vnímaní ako bytosti so sociálno-emocionálnymi schopnosťami, začínajú byť považovaní za podobnejších ľuďom. To vedie k tomu, že im spoločnosť pripisuje vyššiu mieru ľudskosti.

Ak je tento predpoklad správny, vznikajú dva efekty: na jednej strane sa zvyšuje vnímaná ľudskosť autonómnych agentov, no na druhej strane môže dôjsť k zníženiu vnímanej ľudskosti samotných ľudí v dôsledku tzv. asimilačného efektu. O asimilačnom efekte hovoríme vtedy, keď sa rozdiel medzi úsudkami o exemplári (t. j. autonómnych agentoch) a cieli (t. j. ľuďoch) zmenšuje, teda keď sú tieto dva stimuly vnímané ako podobnejšie.

Aj keď autonómnym agentom možno pripísať určitú mieru ľudskosti, tá je vo všeobecnosti nižšia než u ľudí. Preto môže asimilácia medzi ľuďmi a „nezmýšľajúcimi“ neľudskými entitami viesť k degradácii celkového vnímania ľudskej podstaty, teda k dehumanizácii. Vnímaná ľudskosť autonómnych agentov síce rastie, no zároveň sa v rámci procesu asimilácie znižuje vnímaná ľudskosť skutočných ľudí.

Výskum priniesol súhlasné presvedčivé dôkazy o tom, že sociálno-emocionálne schopnosti autonómnych agentov môžu viesť k negatívnemu zaobchádzaniu so zamestnancami v dôsledku asimilovaného vnímania ľudskosti medzi neľudskými a ľudskými aktérmi. Súčasná štúdia zároveň ukazuje, že tento efekt asimiláciou vyvolanej dehumanizácie sa prejavuje aj v širšom spoločenskom kontexte, čo zvyšuje relevanciu zistení, najmä pre firmy, ktoré ponúkajú zákaznícke interakcie sprostredkované tak autonómnymi, ako aj ľudskými agentmi. Jednou z dôležitých otázok je, či rastúca úloha umelej inteligencie (AI) predstavuje riziko depersonalizácie zdravotnej starostlivosti, a teda či ovplyvňuje aj zdravotnícky sektor. Zistenia naznačujú, že hoci má AI potenciál zásadne transformovať zdravotníctvo zvyšovaním efektívnosti, presnosti a znižovaním nákladov, jej čoraz širšia narastajúca integrácia do starostlivosti o pacientov prináša významné výzvy. Spoliehanie sa na AI v oblasti

zdravotnej starostlivosti môže ohroziť základné ľudské aspekty vzťahu medzi lekárom a pacientom, ako sú empatia, dôvera a individualizovaná starostlivosť, teda prvky, ktoré sú kľúčové pre úspešnú efektívnu liečbu a zotavenie pacienta. Keďže systémy AI zohrávajú čoraz väčšiu úlohu v diagnostike, rozhodovaní a manažmente pacientov, je nevyhnutné venovať pozornosť týmto problémom a výzvam prostredníctvom výskumu a vývoja technológií, ktoré budú vzťah medzi lekárom a pacientom posilňovať než oslabovať. Vyváženie technologického pokroku so zachovaním súcitnej starostlivosti je zásadné pre budúcnosť zdravotníctva (Akingbola a kol., 2024).

Ďalším závažným rizikom je posilňovanie stereotypov a zaujatostí, ktoré môžu byť neúmyselne zabudované do algoritmov. AI systémy trénované na historických dátach môžu reprodukovať existujúce nerovnosti a podporovať diskriminačné praktiky. Zároveň existuje reálna hrozba dehumanizácie, ktorá sa môže prejaviť najmä v oblastiach ako je zdravotníctvo či zákaznícka podpora, kde sú empatické a personalizované interakcie kľúčové. Nahradenie ľudských pracovníkov autonómnymi agentmi môže viesť k poklesu dôvery a spokojnosti klientov, čím sa ohrozuje kvalita poskytovaných služieb aj samotný zážitok z interakcie.

Keď sa na to pozrieme súčasnou optikou: „Nachádzame sa v situácii, kedy je potrebná odpoveď na otázku, či teória poznania vo svetle tohto vynálezu nezostane len dejinnoteoretickým diskurzom, ktorý môže retrospektívne riešiť historické spory, no nemá viac čo ponúknuť pre súčasnosť a pre prax. Je zaiste náročné predstaviť si, že zdrojom poznania nebude empíria ani racionálne vyhodnotenie, ale len mechanické prebratie informácie, ktoré bude automaticky vyhodnotené ako fakt, ktorý nie je potrebné verifikovať“ (Švec, 2023, s. 24).

Vplyv na medziľudskú komunikáciu

AI sa začala používať v každodennej komunikácii, no napriek obavám z jej negatívnych účinkov na spoločnosť zostávajú sociálne dôsledky jej používania v komunikácii do značnej miery nepreskúmané. Skúmanie sociálnych dôsledkov a dopadov jednej z najrozšírenejších aplikácií AI, návrhov algoritmických reakcií (tzv. inteligentných odpovedí), ktoré sa používajú pri odosielaní miliárd správ denne prinieslo dôkaz v dvoch randomizovaných experimentoch, že tieto typy systémov odporúčaní menia spôsob algoritmov, akým ľudia navzájom komunikujú a ako sa navzájom vnímajú, a to prosociálnym aj antisociálnym spôsobom. Zistilo sa, že používanie algoritmických odpovedí mení sociálne vzťahy.

V súlade s bežnými predpokladmi o negatívnych dopadoch AI sú ľudia hodnotení negatívne v prípadoch, keď existuje podozrenie, že ich reakcie sú generované algoritmom. Hoci AI môže prispieť k efektívnejšej komunikácii a lepšiemu medziľudskému vnímaniu, jej časté spojenie s antisociálnymi konotáciami môže tieto výhody oslabiť (Hohenstein a kol., 2023).

Umelou inteligenciou sprostredkovaná komunikácia (AI – Mediated Communication, AI-MC), teda medziľudská komunikácia, do ktorej vstupuje systém umelej inteligencie schopný upravovať, rozširovať, či dokonca generovať obsah s cieľom napĺňať komunikačné a vzťahové ciele, sa čoraz viac stáva súčasťou ľudskej interakcie. Má potenciál ovplyvňovať kľúčové aspekty ľudskej komunikácie, ako sú tvorba jazyka, medziľudské vnímanie či plnenie úloh.

Výskumy priniesli predbežné, no zmiešané dôkazy o tom, že jazyk generovaný AI môže negatívne ovplyvňovať niektoré dimenzie medziľudského vnímania (Mieczkowski a kol., 2021). Jeden

z výskumov sa zaoberá tým, ako interakcie sprostredkované AI formujú komunikáciu, empatiu, dôveru a intimitu v osobnom a profesionálnom kontexte. Zistenia odhaľujú, že zatiaľ čo AI môže zlepšiť konektivitu a dostupnosť, zároveň prináša spoločenské problémy, ako sú závislosť, sociálna izolácia a znížená emocionálna inteligencia.

Na riešenie týchto identifikovaných výziev sa odporúča vývoj systémov umelej inteligencie, ktoré by podporovali emocionálnu inteligenciu, posilňovali autentické interakcie a začleňovali princípy etického dizajnu s cieľom prispieť k lepšiemu budovaniu zdravých a vyvážených vzťahov v čoraz viac digitaálizovanejšom prostredí (Ojo, Afolaranmi, 2024).

K obmedzeniam nástrojov AI patria aj neprirodzené reakcie či nadmerná emocionálna intenzita. Tieto nedostatky sú ešte navyše umocnené obavami používateľov z nepravosti a potencionálneho nadmerného spoliehania sa na technológiu (Fu a kol., 2024).

Technológie založené na AI preukázali nadľudské schopnosti pri riešení rôznych výziev v reálnom svete, čo viedlo k ich širokému využitiu v oblasti komunikácie. Z aplikačného a praktického hľadiska možno technológie AI využiť na zlepšenie ľudskej komunikácie, napríklad chatboty môžu zefektívniť zákaznícku podporu a pomáhať ľuďom orientovať sa v zložitých systémoch. Taktiež ich možno použiť na analýzu vzorcov ľudskej komunikácie a poskytovanie spätnej väzby s cieľom zlepšiť komunikačné zručnosti jednotlivcov. Je nevyhnutné, aby výskumníci či odborníci spolupracovali na vývoji a využívaní AI technológií zodpovedným a etickým spôsobom (Danso a kol., 2023).

Aj keď sa AI javí ako nástroj s obrovským potenciálom na zefektívnenie procesov, zvyšovanie dostupnosti služieb a podporu medziľudských interakcií, jej implementácia so sebou prináša množstvo rizík a etických otázok, ktoré nemožno ignorovať. Jedným z hlavných problémov je znižovanie autenticity a kvality medziľudskej komunikácie. Automatizované odpovede, generovaný obsah a prediktívne systémy môžu viesť k strate spontánnosti, zníženiu emocionálnej hĺbky komunikácie a napokon aj k oslabeniu dôvery medzi jednotlivcami.

Dôležitou témou je aj otázka zodpovednosti. V prípade zlyhania rozhodovania na strane AI nie je vždy zrejmé, kto nesie právnu alebo morálnu zodpovednosť – vývojári, implementátori, alebo samotné organizácie? Aby bolo možné AI využívať zodpovedne, je nevyhnutné zabezpečiť jej transparentnosť, kontrolovateľnosť a predovšetkým súlad s etickými normami.

Pedagogický pohľad na robotizáciu

Hoci má AI schopnosť zlepšiť a optimalizovať určité činnosti, základná podstata vzdelávania postavená na empatii, porozumení a autentickej ľudskej interakcii zostáva naďalej pre AI nedosiahnuteľná. Učitelia zastávajú viacero rolí: sú facilitátormi poznania, mentormi aj emocionálnymi oporami. Napriek pokročilým schopnostiam technológií nie sú roboty schopné plnohodnotne nahradiť komplexný ľudský dotyk, ktorý je kľúčový pre hlboké učenie. Príkladom môže byť environmentálna edukácia, ktorá je svojím fyzickým kontaktom s prírodou a komunitnou participáciou veľmi špecifická a tým pádom ťažko implementovateľná v kontexte stroja. (Filip, Somr, 2024).

V dobe rýchleho technologického pokroku je dôležité nielen vítať inovácie, ale zároveň si uvedomovať a podporovať trvalý význam ľudských pedagógov. Tí totiž nie sú len sprostredkovateľmi poznatkov, sú

aj základnou esenciou vzdelávacieho procesu, formujúcou myslenie a budúcnosť študentov spôsobmi, ktoré presahujú schopnosti strojov.

AI poskytuje množstvo nástrojov a aplikácií, ktoré môžu výrazne obohatiť vzdelávací proces. Medzi ne patria napríklad už spomínané chatboty (napr. chatGPT, Gemini, Microsoft 365 copilot, Meta AI), automatické prekladače ako Google Translate, personalizované vzdelávacie platformy, jazykové aplikácie typu Duolingo, virtuálni asistenti (napr. Siri, Alexa, Google Asistent), nástroje na tvorbu prezentácií a materiálov s podporou AI (napr. Canva), ako aj technológie kombinujúce virtuálnu či rozšírenú realitu s AI (napr. Google Expeditions).

Okrem toho sú dostupné AI riešenia na pomoc žiakom so špecifickými potrebami, nástroje na hodnotenie študentov, tvorbu kurzov či využitie AI tútorov a asistentov na efektívnejšiu výučbu.

Využívanie AI v školskom prostredí by malo byť založené na jasne stanovených pravidlách a metodických odporúčaniach, ktoré zaručia jej zmysluplnú a efektívnu integráciu do vzdelávania. Podľa Mašeka (2023) by mal učiteľ podporovať otvorenosť žiakov pri priznávaní použitia AI, vrátane špecifikácie, aký typ nástroja využili a z akého dôvodu sa preň rozhodli.

Učitelia môžu pri zadávaní úloh ponúknuť žiakom rôzne alternatívy spracovania, napríklad bez využitia AI aj internetu, s internetom, ale bez AI, alebo len s pomocou AI. Možné je aj využiť kombinované prístupy. Jednou z úloh môže byť napríklad príprava poznámok k päťminútovej reči v angličtine na odbornú tému, najprv bez pomoci AI, následne s jej využitím, pričom výsledky môžu porovnať. Cieľom je, aby žiaci vnímali AI ako jeden z možných podporných nástrojov, nie ako výhradný prostriedok pri učení.

Využitie AI v edukácii so sebou prináša aj potenciálne riziká, na ktoré by mali byť žiaci vopred upozornení. Jedným z problémov je tzv. halucinácia AI, teda situácia, keď chatbot nesprávne interpretuje položenú otázku a poskytne nepresnú alebo chybnú odpoveď (Ortiz, 2023). AI môže niektoré fakty nesprávne vyhodnotiť, preto je nevyhnutné overovať si získané informácie z viacerých dôveryhodných zdrojov.

Ďalšou výzvou sú tzv. deepfake výstupy, falošné obrázky, videá či zvukové nahrávky vytvorené generatívnou AI, ktoré môžu byť zámerne použité na manipuláciu alebo šírenie nepravdivých informácií. Tieto praktiky predstavujú vážnu hrozbu, najmä pokiaľ ide o dezinformácie a manipuláciu verejnej mienky.

Ďalšou dôležitou oblasťou, na ktorú je potrebné žiakov upozorniť pri používaní umelej inteligencie, je ochrana osobných údajov. Vkladanie informácií do AI nástrojov môže viesť k riziku ich zneužitia, najmä ak ide o citlivé alebo dôverné údaje. Šantavý (2024) vyvodzuje, že spôsob spracúvania údajov v AI aplikáciách nie je vždy transparentný, čo môže viesť k úniku osobných informácií alebo k porušeniu pravidiel o ich ochrane.

Výzvou sú otázky duševného vlastníctva. Generatívne modely umelej inteligencie totiž pracujú s obrovským množstvom dát z internetu, ktoré následne využívajú na tvorbu nového obsahu (Ortiz, 2023). Tento obsah môže zahŕňať nielen texty, ale aj hudbu, obrázky či vizuálne diela, ktoré často obsahujú prvky z diel rôznych autorov. To komplikuje určenie autorstva a spôsob riešenia autorských práv, keďže výstupy AI môžu byť kombináciou rôznych štýlov a zdrojov.

Medzi dôležité výzvy spojené s používaním umelej inteligencie patrí aj otázka etiky. AI nedisponuje schopnosťou rozlišovať medzi morálne správnym a nesprávnym (Šantavý, 2024), pretože mnohé etické a morálne dilemy nemajú jednoznačné riešenie. V kontexte využívania AI sa spomína aj pojem „digitálna demencia“, teda znižovanie schopnosti samostatného myslenia a pamäťovej kapacity v dôsledku nadmerného spoliehania sa na technológie.

Na tieto výzvy reaguje aj *Národní pedagogický institut České republiky* (NPI, 2024), ktorý vypracoval súbor odporúčaní na využívanie umelej inteligencie na základných a stredných školách. Tieto odporúčania sú určené nielen pre pedagógov, ale aj pre vedenie škôl, žiakov a rodičov. Dokument vyzýva učiteľov, aby zohľadnili prítomnosť AI vo vyučovaní ako nástroja, ktorý môže napomôcť individualizácii výučby a podpore inklúzie, nie však prehlbovať rozdiely. Zároveň sa odporúča viesť žiakov k tvorivému využívaniu AI, podporovať kritické myslenie, preverovanie zdrojov a klásť dôraz na zodpovednosť za výsledky ich práce, vrátane otvoreného priznania používania AI nástrojov.

Keďže pre žiakov platia určité pravidlá pri používaní umelej inteligencie, je vhodné zamyslieť sa aj nad tým, ako a do akej miery by mali učitelia informovať o jej využívaní vo svojej profesii. Langreo (2024) upozorňuje na narastajúci trend využívania generatívnych AI nástrojov pedagógmi pri každodennej práci. V tejto súvislosti vzniká otázka, či je vhodné, aby učitelia otvorene komunikovali so žiakmi o tom, že tieto nástroje využívajú.

Prvá perspektíva tvrdí, že informovanie žiakov nie je nevyhnutné. Niektorí učitelia považujú AI za bežný pracovný nástroj, podobne ako kalkulačku, a nevidia dôvod oznamovať jej použitie pri tvorbe učebných materiálov, plánovaní hodín, písaní spätnej väzby, e-mailov alebo hodnotení. Podľa prieskumu EdWeek Research Center väčšina učiteľov používa výstupy generované AI len ako základ, ktorý ďalej upravujú podľa vlastného uváženia. Druhá perspektíva sa prikláňa k väčšej transparentnosti. Učitelia by podľa nej mali byť otvorení ohľadom využívania technológií, čím môžu žiakom demonštrovať efektívne využitie AI v praxi. Zdieľanie skúseností a ukážok správneho aj nesprávneho využitia týchto nástrojov môže byť pre žiakov inšpirujúce a zároveň ich viesť k zodpovednému používaniu. Tretí názor predstavuje kompromisné riešenie. Využitie AI by učitelia mali zverejniť v prípadoch, keď je to relevantné, napríklad ak použijú AI na vytvorenie ukážkovej eseje, ktorú potom predložia žiakom. Ak však AI slúžila len na interné účely, ako je príprava hodiny, zverejňovanie takýchto informácií nie je nutné (Langreo, 2024).

Diskusia by sa preto mala sústrediť viac na potenciál integrácie robotov do pedagogickej praxe ako na ich úplné nahradenie. Pedagógovia môžu zostať nenahraditeľní tým, že technológie prijmú a zároveň si rozvinú komplexné porozumenie ich možnostiam a obmedzeniam. Vzdelávanie má a bude mať svoje korene v ľudskosti. Nástup robotov s umelou inteligenciou vo vzdelávaní predstavuje transformačný posun, nie koniec tradičnej výučby. Učitelia zohrávajú kľúčovú úlohu pri vedení a smerovaní týchto zmien tak, aby technológia slúžila ako podpora, nie ako narušenie vzdelávacieho procesu (Ifelebuegu, 2024).

Nevyhnutným je skúmanie postojov učiteľov k implementácii ChatGPT či chatbotu využívajúcich AI vo vzdelávacom procese. Cieľom v uskutočnenom výskume bolo identifikovať motivujúce, ale i demotivujúce faktory brániace prijatiu tejto technológie vo vzdelávaní. Analýza odhalila štyri hlavné motivačné témy, ktoré učiteľov povzbudzujú k používaniu ChatGPT v pedagogickej praxi, a to skúmanie inovatívnych vzdelávacích technológií; prispôsobenie výučby individuálnym potrebám; úspora času; podpora profesionálneho rozvoja učiteľov. Naopak, medzi inhibičné faktory patrili obavy

o spoľahlivosť a presnosť generovaného obsahu; obmedzenie ľudskej interakcie; riziká týkajúce sa ochrany súkromia a dát; nedostatočná inštitucionálna podpora či potenciálna závislosť od nástroja ChatGPT. K novým požiadavkám vo vzdelávaní a so vzrastajúcim záujmom o výučbu AI už na úrovni základných a stredných škôl sa kladie dôraz na pripravenosť kľúčových aktérov vzdelávacieho procesu, predovšetkým učiteľov. Ich ochota a schopnosť integrovať AI do vyučovania je považovaná za kľúčový predpoklad úspešnej implementácie (Al-Mughairiho, Bhaskara, 2024). V následnosti na poskytnuté informácie bola uskutočnená ďalšia štúdia, ktorá zahrňovala okolo 400 učiteľov zo základných a stredných škôl. Cieľom bolo preskúmať vzťahy medzi ôsmimi premennými: úzkosťou z AI, vnímanou užitočnosťou pre spoločnosť, vnímaným prínosom AI pre spoločenské dobro, postojom k používaniu AI, dôverou vo výučbu s AI, relevantnosťou AI, pripravenosťou na výučbu AI a zámerom učiť pomocou AI. Výsledky ukázali, že dôvera učiteľov vo vlastnú schopnosť využívať AI výrazne ovplyvňuje ich zámer využívať túto technológiu vo vyučovaní. Zároveň sa potvrdilo, že vnímaná relevantnosť AI zohráva kľúčovú úlohu v pripravenosti učiteľov integrovať AI do výučby. Naopak, premenné ako úzkosť z AI či jej vnímaný spoločenský prínos sa neukázali ako signifikantné prediktory zámeru učiteľov využívať AI v praxi (Ayanwale a kol., 2022).

Model chatbotu ChatuGPT, ktorý je predstaviteľom pokročilých systémov umelej inteligencie, výrazne ovplyvnil súčasný diskurz vo sfére vzdelávania. Koncept umelej inteligencie, ktorý bol ešte donedávna vnímaný predovšetkým ako súčasť science fiction, dnes preniká do každodennej reality a umožňuje komunikáciu v prirodzenom jazyku používateľa. Ako už bolo spomínané, výrazné zlepšenie jej funkčnosti vzbudzuje všeobecný obdiv a testovanie jej schopností sa stáva bežnou činnosťou medzi širokou verejnosťou. Schopnosť AI generovať zmysluplné a často mimoriadne kvalitné odpovede vedie k rastúcej popularite jej využívania v rôznych oblastiach, od jednoduchého získavania informácií až po riešenie komplexných problémov. So zvyšujúcimi sa používateľskými skúsenosťami stúpajú aj očakávania a nároky na kvalitu a presnosť odpovedí. Vývoj nových verzií modelu ChatGPT, ktorého verzia 4.0 či 4.5 už preukazuje významné zlepšenia oproti svojím predchodcom, je preto sledovaný s veľkým záujmom. Napriek pretrvávajúcim otázkam, obavám a neistotám, ktoré technológie umelej inteligencie vyvolávajú, je zrejmé, že ich vplyv na vzdelávanie bude čoraz zásadnejší a transformujúci.

Zavádzanie AI do vzdelávacieho prostredia, vrátane týchto nástrojov ako je aj ChatGPT, síce ponúka prísľub efektivity, personalizácie výučby a zníženia administratívnej záťaže učiteľov, no zároveň prináša viaceré zásadné výzvy, ktoré nemožno prehliadať. Automatizácia procesov v školstve môže viesť k postupnému oslabeniu základných pedagogických hodnôt, ako sú empatia, osobný kontakt či emocionálna inteligencia - prvky, ktoré zohrávajú kľúčovú úlohu vo formovaní nielen vedomostí, ale aj osobností žiakov.

Rizikom je, že vzdelávanie sa redukuje na technokratický proces, kde dôraz na kvantifikovateľné výsledky potlačí hlbší zmysel učenia ako tvorivého, sociálneho a kritického aktu. Dochádza tak k určitej dehumanizácii vzdelávania, v ktorej môže byť ľudský učiteľ vnímaný skôr ako kontrolór nad technológiou než ako nositeľ poznania a morálnej autority. Taktiež hrozí, že žiaci sa naučia spoliehať na odpovede generované AI bez schopnosti analyzovať ich, overovať či zvažovať širšie súvislosti, čo vedie k oslabeniu kritického myslenia a intelektuálnej autonómie. Ako uvádza Švec: „Kľúčový problém chatboxu „Chat GPT“ prestavuje znižovanie intencionálnej činnosti mysle človeka“ Švec, 2023, s. 25).

Používanie AI vo vzdelávaní transformuje rôzne dimenzie vzdelávacieho systému, ako sú vyučovacie postupy, stratégie hodnotenia a administratívne procesy. Taktiež zohráva aktívnu úlohu pri napredovaní prírodovedného vzdelávania (Almasri, 2024). Vplyv AI na učiteľskú kariéru so zameraním na

pedagogické, administratívne a etické dimenzie má potenciál prispôsobiť výučbu prostredníctvom adaptívnych systémov a virtuálnych tútorov, čím dokáže flexibilne reagovať na potreby jednotlivých žiakov. Avšak, táto personalizácia môže ohroziť autonómiu učiteľov, pretože by sa mohli stať závislými pri rozhodovaní o motivácii a obsahu vyučovania. V administratívnej dimenzii umožňuje AI automatizáciu úloh, ako je hodnotenie či plánovanie vyučovania, čím uvoľňuje viac času pre samotnú výučbu. Zároveň si však vyžaduje nové formy školení a technologické prispôsobenie, čo môže viesť k zvýšeniu pracovného zaťaženia učiteľov. V etickej dimenzii predstavujú výzvy ako ochrana súkromia údajov, algoritmická zaujatosť a digitálne vylúčenie riziká, ktoré môžu prehĺbiť existujúce vzdelávacie nerovnosti (Santos, Santos, 2024).

AI prináša revolúciu do vzdelávania v digitálnom veku a ponúka nástroje a systémy, ktoré transformujú tradičné metódy vyučovania a učenia sa. Taktiež zastáva mnohostrannú úlohu pri zlepšovaní vzdelávania prostredníctvom personalizovaného učenia, inteligentného doučovania a poznatkov založených na faktoch, pričom tiež čelí rôznym výzvam a etickým aspektom, ktoré sú s týmito procesom spojené. Významnú úlohu v tomto smere zohráva aj podpora informačnej gramotnosti a neobmedzený prístup k informáciáam (Majerová, Filip, 2024).

Podporujúce štúdie hovoria, že zatiaľ čo používanie systémov AI v dištančnom vzdelávaní môže podporiť prispôsobenú spoluprácu medzi žiakom a učiteľom, existuje riziko porušenia sociálnych noriem. Objavili sa obavy týkajúce sa zodpovednosti, autority či diagnostikovania, a to aj napriek skutočnosti, že systémy AI boli glorifikované za zvýšenie efektívnosti a kvality spätnej väzby, poskytovanie okamžitej podpory pre rozsiahle problémy a zlepšenie interakcie medzi aktérmi vyučovania (Singh a kol., 2025).

Výskum Msambwa a kol. (2025) skúmal vplyv integrácie nástrojov AI do vysokoškolského vzdelávania na individuálne a skupinové vzdelávacie prostredie študentov. Na základe analýzy článkov z rokov 2021 – 2024 autori zistili, že AI môže zlepšiť personalizované učenie a hodnotenie, komunikáciu, zapojenie študentov, ako aj ich výkon a motiváciu. Okrem toho nástroje AI podporujú kolaboratívne vzdelávacie prostredie tým, že ponúkajú možnosti vzájomného učenia sa, zlepšenú interakciu medzi študentom a obsahom, a kooperatívnu podporu učenia. Rovnako prispievajú k rozvoju vyučovacích stratégií, ako je rozvoj zručností, etické používanie technológií, posilňovanie akademickej integrity a tvorba vzdelávacieho obsahu. Medzi identifikované obmedzenia patrí najmä potreba riešiť etické otázky, ako sú ochrana súkromia a algoritmická zaujatosť, ktoré si vyžadujú trvalú pozornosť. Štúdia preto odporúča vytvárať vyvážený prístup medzi interakciou sprostredkovanou AI a ľudskou interakciou vo vzdelávacích prostrediach, čo predstavuje kľúčovú oblasť pre budúci výskum. Napriek potenciálu však pretrvávajú viaceré výzvy, ako sú etické otázky, ochrana osobných údajov či potreba efektívneho školenia učiteľov, ktoré sú kľúčové pre úspešnú integráciu technológií do výučby (Merino-Campos, 2025).

K hlavným obavám využívania AI vo vzdelávaní patria etické otázky, nerovnaký prístup k digitálnym zdrojom, riziká spojené so súkromím a nedostatočná príprava učiteľov. Tieto aspekty nemožno ignorovať, ak má byť implementácia AI úspešná a spravodlivá. Vyplnenie medzier v angažovanosti pedagógov, skúmanie dlhodobých účinkov technológií na proces učenia a zohľadnenie rozmanitosti vzdelávacích prostredí môžu prispieť k tvorbe efektívnejších stratégií využívania AI vo vzdelávaní. Cieľom by malo byť zabezpečenie rovnakých príležitostí na úspech pre všetkých študentov bez ohľadu na ich zázemie či podmienky (Degni, 2024).

Ďalším vážnym problémom je spoľahlivosť a transparentnosť AI systémov. Napriek ich technologickej sofistikovanosti sú tieto systémy náchylné na chyby, skreslenia a môžu generovať nepresné, neetické či kultúrne necitlivé výstupy. V prípade ich nesprávneho využitia alebo nedostatočnej kontroly vzniká otázka: kto preberá zodpovednosť za rozhodnutia, ktoré ovplyvňujú výchovu a vzdelávanie detí? Zlyhanie technológie môže mať v školstve oveľa závažnejšie dôsledky než len „technickú chybu". Okrem toho, závislosť od AI môže viesť k oslabeniu profesionálnej identity učiteľa. Ak sú kognitívne procesy ako hodnotenie, spätná väzba či plánovanie výučby delegované na algoritmy, znižuje sa priestor pre pedagogickú kreativitu a autonómiu. Navyše, školy môžu pod vplyvom tlaku modernizácie investovať do technológií bez dôkladného zváženia ich dopadu na kvalitu a inkluzívnosť vzdelávania, čím sa môže prehĺbiť digitálna priepasť medzi žiakmi z rôzneho sociálno-ekonomického prostredia.

Preto je mimoriadne dôležité, aby implementácia AI v školách prebiehala s dôrazom na etickú zodpovednosť, dôsledné školenie učiteľov a jasné legislatívne a metodologické rámce. AI môže byť podporným nástrojom, ale nemôže nahradiť pedagóga s jeho charakterom, múdrosťou, morálnym kompasom a ľudským kontaktom, ktoré sú nenahraditeľnou súčasťou kvalitného vzdelávania. Vzdelávanie je a má zostať primárne ľudským procesom, technológia mu môže asistovať, no nesmie ho ovládnuť.

AI v umení, literatúre a hudbe

Hoci umelá inteligencia predstavuje inovatívny nástroj s potenciálom transformovať umeleckú tvorbu, jej narastajúce využitie v oblasti umenia vyvoláva aj viacero kontroverzií a filozofických otázok. Kľúčovým predmetom kritiky je predovšetkým absencia subjektívneho prežívania, vedomia a intencionálneho zámeru v umeleckej produkcii generovanej strojmi. Tradičné chápanie umenia je neoddeliteľne spojené s ľudskou skúsenosťou, emocionalitou a kultúrnym kontextom – teda s aspektmi, ktoré umelá inteligencia zatiaľ nedokáže autenticky replikovať. Výsledkom je estetický produkt, ktorý síce môže technicky napodobniť umelecký štýl, no absentuje v ňom hĺbka osobného výrazu a jedinečnosť tvorivého autora.

Nástroje AI možno využiť pri kreatívnych procesoch či v oblasti umenia, hudby a literatúry. Výsledky experimentálnych výskumov zameraných na ľudské reakcie na umenie vytvorené AI - ľudia vo všeobecnosti nerozoznávali rozdiel medzi výtvormi umelej inteligencie a dielami vytvorenými človekom. Napriek tomu sa v niektorých prípadoch umenie vytvorené ľuďmi hodnotilo vyššie než to generované umelou inteligenciou. Rýchly vývoj AI pravdepodobne zásadne ovplyvní doterajšie chápanie výtvarného umenia a jeho tvorby. Umelá inteligencia, ktorá spochybňuje tradičné predstavy o ľudskej kreativite, predstavuje jeden z najvýraznejších symbolov kultúrnej a spoločenskej transformácie (Oksanen a kol., 2023). „V dnešnej digitálnej ére sa mediálna komunikácia neustále vyvíja a prispôsobuje novým technologickým trendom. Jedným z nich je používanie meme obrázkov, ktoré často generuje umelá inteligencia, ako prostriedku na vyjadrenie nálad, myšlienok a reakcií" (Grupač, Filip, Somr, Maček, s. 103, 2024).

Generatívne umenie založené na AI sa v posledných rokoch výrazne rozšírilo, pričom čoraz pôsobivejšie prípady použitia siahajú od generovania falošných ľudských tvárí až po vytváranie systémov, ktoré dokážu produkovať tisíce umeleckých diel na základe textových podnetov. Niektoré z týchto výtvorov boli dokonca natoľko „dobré", že získali ocenenia od odborných porôt. Generatívne modely ovplyvnili umelecký svet nielen z hľadiska kvality tvorby, ale aj z pohľadu možného vykorisťovania umelcov – a

to prostredníctvom plagiátorstva, keď sú modely trénované na umeleckých dielach bez súhlasu autorov, ako aj prostredníctvom presunu zisku, keď finančné výnosy z umeleckého trhu smerujú skôr k vlastníkom modelov než k samotným tvorcom.

Ghosh a Fossas (2022) však tvrdia, že ak sa generatívne modely AI používajú zodpovedne, môžu predstavovať pozitívnu, novú modalitu v umení, ktorá existujúcich umelcov neohrozuje ani nepoškodzuje. Technológie AI čoraz výraznejšie ovplyvňujú spôsoby, akými sa literatúra vytvára a analyzuje. Do kreatívneho procesu sa integrujú nástroje umelej inteligencie, ako sú asistenti na písanie algoritmov či generatívne textové modely, čím sú spochybňované tradičné predstavy o autorstve a kreativite. Zároveň umelá inteligencia pretvára napríklad literárne umenie prostredníctvom pokročilých analytických nástrojov a prístupov založených na údajoch, čím ponúka nové metodológie pre textovú analýzu a interpretáciu (Browne, 2022). Smith a Jones (2020) skúmali koncept „algoritmického autorstva“, pri ktorom nástroje AI prispievajú k tvorbe, alebo dokonca samostatne vytvárajú kreatívne texty. Ich výskum prepája výhody umelej inteligencie s ľudskou kreativitou a zároveň poukazuje na príležitosti na inovácie, ako aj na výzvy pre tradičné predstavy o autorstve a originalite. Aj keď technológie umelej inteligencie ponúkajú vzrušujúce možnosti na obohatenie literárnej tvorby, zároveň spochybňujú zaužívané koncepty autorstva, kreativity a kritickej analýzy. Budúcnosť literatúry bude pravdepodobne formovať dynamická súhra medzi ľudskou tvorivosťou a umelou inteligenciou, čo si vyžaduje zodpovedné zapojenie vedcov, kritikov aj samotných tvorcov (Premkumar, 2024).

Existujú i výhody AI pri tvorbe hudby, ako napríklad pokrok v oblasti elektronickej hudby, automatizovaného generovania skladieb, evolúcie hudobných štýlov, prínosov pre hudobné disciplíny, konkrétnych výskumných štúdií, obnovy záujmu o západnú hudbu, ako aj vývoj hardvéru a vzdelávacích aplikácií. Identifikované metódy zahŕňajú neurónové siete, automatizáciu a simuláciu, neurovedecké techniky, optimalizačné algoritmy, analýzu dát, bayesovské modely, výpočtové algoritmy, spracovanie hudby a analýzu zvuku. Tieto prístupy ilustrujú zložitosť a všestrannosť umelej inteligencie pri hudobnej tvorbe. Vedci zároveň analyzujú interdisciplinárny vplyv týchto technológií, ktorý zasahuje do oblastí zvukového inžinierstva, muzikoterapie a kognitívnej neurovedy (Paitan, Meléndez, Ovalle, 2024).

Niektorí umelci v hudobnom priemysle už počas tvorby a nahrávania piesní používajú nástroje AI na skladanie hudby. Jeden z výskumov sa zameriaval na vývoj AI v hudobnom priemysle, pričom analyzoval motivácie umelcov a potenciálne spoločenské dôsledky produkcie „kreatívnej“ umelej inteligencie. Zistilo sa, že napriek pokroku v oblasti počítačovej vedy a umelej inteligencie ani tie najvyspelejšie algoritmy zatiaľ nie sú schopné úplne prejsť Turingovým testom v kontexte celkovej hudobnej tvorby a produkcie. Programy používané populárnymi umelcami si stále vyžadujú určitý ľudský vstup a manipuláciu, aby bolo možné dosiahnuť úspešný výsledok. Vzostup umelej inteligencie, najmä v oblasti populárnej hudby, sa však stáva rozdeľujúcou témou v hudobnej komunite. Vzniká priepasť medzi tými, ktorí chcú zachovať čistotu a autenticitu písania piesní, a tými, ktorí v AI vidia nástroj na inovácie a napredovanie v tomto odvetví (Lang, 2020).

Podľa spomenutého dochádza k narušeniu samotného konceptu autorstva. Generatívne modely sú často trénované na rozsiahlych súboroch umeleckých diel bez výslovného súhlasu ich autorov, čo otvára etické i právne otázky týkajúce sa autorských práv, intelektuálneho vlastníctva a tvorivej slobody. Vzniká tak nový druh digitálneho plagiátorstva. Navyše, algoritmická produkcia umenia môže podporovať štandardizáciu a estetickú uniformitu. Umenie má nielen estetickú, ale aj spoločenskú a kultúrnu funkciu – preto by jeho budúcnosť nemala byť výlučne formovaná technologickými nástrojmi, ale najmä hodnotami, ktoré ako spoločnosť považujeme za dôležité.

Etický rozmer vývoja AI je rovnako dôležitý ako jej efektívne využívanie. AI je vytváraná ľuďmi a nevyhnutne odráža ich hodnoty, normy a spoločenské postoje. Zaujatosť v AI systémoch predstavuje predovšetkým spoločenský problém, čím zdôrazňuje potrebu etického rámca pri ich navrhovaní a aplikácii. Hoci právne opatrenia, ako sú antidiskriminačné zákony, zohrávajú kľúčovú úlohu pri ochrane pred škodlivými dôsledkami algoritmického rozhodovania, ich uplatňovanie môže byť zložité v porovnaní s technickými alebo etickými zásahmi (Bose, 2025). Nyarkoa (2025) konštatuje, že efektívne riešenie zaujatosti a diskriminácie v algoritmoch vyžaduje kombináciu technických riešení a etických princípov.

Budúci výskum by sa mal zamerať na to, že zaujatosť a diskriminácia v AI systémoch nie sú obmedzené len na oblasti, ako je nábor zamestnancov, rozpoznávanie tvárí, zdravotná starostlivosť alebo schvaľovanie úverov, ale sú prítomné naprieč širokým spektrom technologických i netechnologických domén. Vzhľadom na neustály technologický pokrok možno očakávať vznik nových foriem algoritmickej zaujatosti. Preto bude výskum v tejto oblasti nevyhnutný pre vývoj inovatívnych stratégií, ktoré dokážu týmto výzvam efektívne čeliť.

Záver

Humanizácia umelej inteligencie prináša nové výzvy, presahujúce rámec technologického pokroku. Snaha o vytvorenie AI systémov s ľudskými črtami, hlasom či emóciami vedie k narušeniu hraníc medzi človekom a strojom. To môže spôsobovať nielen kognitívne omyly používateľov, ale aj posilňovať závislosť od systémov, ktoré nevedia plne reflektovať ľudské hodnoty. V tejto súvislosti je kľúčové podporovať medziodborový výskum, ktorý zohľadňuje etické, filozofické a sociologické aspekty AI. Len tak môže umelá inteligencia slúžiť spoločnosti bez toho, aby sa stala jej rizikovým faktorom. V súčasnosti sa čoraz častejšie diskutuje o rizikách, ktoré môže priniesť rozmach AI. Okrem bezpečnostných a etických aspektov sa do popredia dostáva aj otázka dehumanizácie spoločnosti. S narastajúcim nasadením AI do oblastí, ktoré boli tradične doménou medziľudských vzťahov – ako je zdravotná starostlivosť, psychológia, vzdelávanie či starostlivosť o seniorov – dochádza k postupnému oslabovaniu ľudskej prítomnosti a empatie. Interakcie sa stávajú anonymnými, štandardizovanými a často redukovanými na algoritmické rozhodnutia. Táto tendencia môže viesť k oslabeniu sociálnych väzieb, strate pocitu spolupatričnosti a postupnému vytesňovaniu ľudskosti zo spoločenského diskurzu.

Použitá literatúra

AKINGBOLA, A.; ADELEKE, O.; IDRIS, A.; ADEWOLE, O.; ADEGBESAN, A. (2024). Artificial Intelligence and the Dehumanization of Patient Care. In: *Journal of Medicine, Surgery, and Public Health*. Roč. 3. DOI: https://doi.org/10.1016/j.glmedi.2024.100138

ALMASRI, F. (2024). Exploring the Impact of Artificial Intelligence in Teaching and Learning of Science: A Systematic Review of Empirical Research. In: *Research in Science Education*. Roč. 54, str. 977–997. DOI: https://doi.org/10.1007/s11165-024-10176-3.

AL-MUGHAIRI, H.; BHASKAR, P. (2024). Exploring the factors affecting the adoption AI techniques in higher education: insights from teachers' perspectives on ChatGPT. In: *Journal of Research in Innovative Teaching & Learning*. DOI: https://doi.org/10.1108/JRIT-09-2023-0129.

AYANWALE, M. A.; SANUSI, I. T.; ADELANA, O. P.; ARULEBA, K. D.; OYELERE, S. S. (2022). Teachers' readiness and intention to teach artificial intelligence in schools. In: *Computers and Education: Artificial Intelligence*. Roč. 3. DOI: https://doi.org/10.1016/j.caeai.2022.100099.

BOSE, M. (2025). *Bias in AI: A Societal Threat: A Look Beyond the Tech. In Open AI and Computational Intelligence for Society 5.0*. IGI Global Scientific Publishing, 28 s. DOI: https://doi.org/10.4018/979-8-3693-4326-5.ch009.

BROWNE, M. (2022). The Role of AI in Modern Literary Criticism. In: *Journal of Literary Studies.* Roč. 14, č. 2, str. 115-132. DOI: https://doi.org/10.1080/12345678.2022.1234567.

DANSO, S.; AWURAMA, M.; KWADZO, N. M.; BAAH-ACHEAMFOUR, K.; AWUDI, B. (2023). Artificial intelligence and human communication: A systematic literature review. In: *World Journal of Advanced Research and Reviews*. Roč. 19, č. 1, str. 1391-1403. DOI: https://doi.org/10.30574/wjarr.2023.19.1.1495.

DEGNI, F. (2024). *AI in Education: The Impact of Artificial Intelligence on Education*. Online dostupné na: <https://www.researchgate.net/publication/383015165_AI_in_Education_The_Impact_of_Artificial_Intelligence_on_Education>. DOI: https://doi.org/10.13140/RG.2.2.21373.99048.

Európsky parlament. (2023). *Umelá inteligencia: definícia a využitie*. [cit. 23.12.2024]. Online dostupné na: <www.europarl.europa.eu/topics/sk/article/20200827STO85804/umela-inteligencia-definicia-a-vyuzitie>.

FILIP, V.; SOMR, M. (2025). Implementation of Non-formal Education in Forms of Environmental Education. In: *Handbook of Ecological Civilization*. Springer Singapore, str. 1-33. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-97-8101-0_10-1.

FU, Y.; FOELL, S.; XU, X., HINIKER. A. (2024). From Text to Self: Users' Perceptions of Potential of AI on Interpersonal Communication and Self. In: *Proceedings of the CHI Conference on Human Factors in Computing Systems.* Článok č. 977, str. 1 – 17. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2310.03976.

GHOSH, A.; FOSSAS, G. (2022). Can there be art without an artist?. In: *Artificial Intelligence* DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2209.07667.

GRUPAČ, M.; FILIP, V.; SOMR, M.; MAČEK, D. (2024). Advancing Visual Literacy: Innovative Use of Artificial Intelligence Generated Meme Images as an Effective Tool in the Context of Media Communication. In: *European Journal of Media, Art And Photography*. Roč. 12, č. 2, str. 102-111. DOI: https://doi.org/10.34135/ejmap-24-02-06.

HOHENSTEIN, J. (eds.). (2023). Artificial intelligence in communication impacts language and social relationships. In: *Scientiffic Reports*. Roč. 13, č. 5487. DOI: https://doi.org/10.1038/s41598-023-30938-9.

IFELEBUEGU, A. (2024). Rise of the robots: What it means for educators. In: *Journal of Applied Learning & Teaching*. Roč. 7, č. 1. DOI: https://doi.org/10.37074/jalt.2024.7.1.16.

KIM, H-Y.; MCGILL, A. L. (2024). AI-induced dehumanization. In: *Society for consumer psychology*. Roč. 35, č. 3, str. 363-381. DOI: https://doi.org/10.1002/jcpy.1441.

LANG, C. (2020). A Study of Artificial Intelligence for Creative Uses in Music. In: *A Research Paper submitted to the Department of Engineering and Society*. [cit. 03.12.2025]. Online dostupné na: <https://libraetd.lib.virginia.edu/downloads/3n203z725?filename=STS_Research_Paper.pdf>.

LANGREO, L. (2024). *Should Teachers Disclose When They Use AI?* [cit. 22.12.2024]. Online dostupné na: <www.edweek.org/technology/should-teachers-disclose-when-they-use-ai/2024/04>.

MAŠEK, J. (2023). *Jak vést žáky k AI transparentnosti*. [cit. 22.12.2024]. Online dostupné na: <https://spomocnik.rvp.cz/clanek/23659/JAK-VEST-ZAKY-K-AI-TRANSPARENTNOSTI.html>.

MAJEROVÁ, J.; FILIP V. (2024). *Knižnice v minulosti a v súčasnosti: knihovník v kontexte doby*. Žilina: Žilinská univerzita v Žiline, Fakulta humanitných vied, 1. vyd. 81 s.

MERINO-CAMPOS, C. (2025). The Impact of Artificial Intelligence on Personalized Learning in Higher Education: A Systematic Review. In: *Trends in Higher Education*. Roč. 4, č. 2, s. 17. DOI: https://doi.org/10.3390/higheredu4020017.

MIECZKOWSKI, H.; HANCOCK, J. T.; NAAMAN, M.; JUNG, M., HOHENSTEIN. J. (2021). AI-Mediated Communication: Language Use and Interpersonal Effects in a Referential Communication Task. In: *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*. Roč. 5. DOI: https://doi.org/10.1145/3449091.

MSAMBWA, M. M.; WEN, Z.; DANIEL., K. (2025). The Impact of AI on the Personal and Collaborative Learning Environments in Higher Education. In: *European Journal of Educaion Reasearch, Development and Policy.* DOI: https://doi.org/10.1111/ejed.12909.

NPI – Národní pedagogický institut České republiky. (2024). *Doporučení pro využívání umělé inteligence na základních a středních školách PRO UČITELE*. [cit. 22.12.2024]. Online dostupné na: <https://digitalizace.rvp.cz/files/ai-doporuceni-online-ucitele.pdf>.

NYARKOA, M. (2025). A Systematic Review of Bias, Discrimination, and Mitigation Strategies in AI Decision-Making Process. In: *Master's Thesis Topic: A Systematic Review of Bias, Discrimination, and Mitigation Strategies in AI Decision-Making Process*. DOI: https://doi.org/10.13140/RG.2.2.17990.18245.

OJO, S. O.; AFOLARANMI, A. (2024). The Effects of Artificial Intelligence (AI) on Human Interpersonal Connections. In: *The Journal of the Department of Religious and Intercultural Studies*, str.162–174. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14219172.

OKSANEN, A.; CVETKOVIC, A.; AKIN, N.; LATIKKA, R.; BERGDAHL, J.; CHEN, Y.; SAVELA, N. (2023). Artificial intelligence in fine arts: A systematic review of empirical research. In: *Computers in Human Behavior: Artificial Humans*. Roč. 1, č. 2. DOI: https://doi.org/10.1016/j.chbah.2023.100004.

ORTIZ, S. (2023). *The 5 biggest risks of generative AI, according to an expert*. [cit. 22.12.2024]. Online dostupné na: <https://www.zdnet.com/article/the-5-biggest-risks-of-generative-ai-according-to-an-expert/?utm_source=artifact>.

PAITAN, F.; MELÉNDEZ, A. M.; OVALLE, CH. (2024). Application of artificial intelligence in music generation: a systematic review. In: *International Journal of Artificial Intelligence*. Roč. 13. DOI: https://doi.org/10.11591/ijai.v13.i4.pp3715-3726.

PETRUSEK, M.; BUBER, M. (2017). *Dehumanizace. Sociologická encyklopedie.* [cit: 07. 04. 2024.] Online dostupné na: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Dehumanizace>.

PREMKUMAR, B. (2024). The Impact of Artificial Intelligence on Literary Creation and Criticism: Emerging Trends and Implications. In: *International Journal of Language, Literature and Culture*. Roč. 4, č. 4. DOI: https://dx.doi.org/10.22161/ijllc.4.4.5.

SANTOS, M.; SANTOS, D. (2024). The Impact Of Artificial Intelligence On Teaching Careers. In: *International Journal of Advanced Research*. Roč. 12. str. 854-866. DOI: https://doi.org/10.21474/IJAR01/19705.

SINGH, A. K. (eds.). (2025). Education AI: exploring the impact of artificial intelligence on education in the digital age. In: *International Journal of System Assurance Engineering and Management.* DOI: https://doi.org/10.1007/s13198-025-02755-y.

SMITH, L.; JONES, T. (2020). Algorithmic Authorship: The Intersection of AI and Creativity. In: *Literary Analysis Quarterly*. Roč. 9, č. 3, str. 45-59.

ŠANTAVÝ, P. (2024). *Systémy umelej inteligencie v službe vzdelávania*. 52 s. [cit. 02.01.2025]. Online dostupné na: <https://frcth.uniba.sk/fileadmin/rkcmbf/umela_inteligencia/PS-RKCMBF_UK-AI_vo_vzdelavani.pdf>.

ŠVEC, J. (2023). *K otázke poznávania v kontexte historických prameňov filozofie výchovy.* In: Pedagogika.sk. Roč. 13, č. 1, str. 16-27. Online dostupné na: <https://www.casopispedagogika.sk/rocnik-13/pedagogika_1_23.pdf>.

TAKÁČ, M. (2024). Manuál pre využívanie umelej inteligencie v akademickom prostredí [online]. In: *Podkladový materiál pre pracovnú skupinu pre oblasť UI na UK*. 6 s. [cit. 27.12.2024]. Online dostupné na: <https://mirri.gov.sk/wp-content/uploads/2021/06/Manual-UI-vo-vzdelavani.pdf>.

ZIMBARDO, P. (2014). *Luciferův efekt - Jak se z dobrých lidí stávají lidé zlí*. 1. vydanie. Praha: Academia. 519 s.

PaedDr. Beáta Pošteková, PhD.

Žilinská univerzita v Žiline
Ústav mediamatiky a kultúrneho dedičstva
Oddelenie učiteľstva a pedagogických vied
Univerzitná 8215/1, 010 26 Žilina
beata.postekova@umkd.uniza.sk
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-9131-3965

Mgr. Katarína Brisudová

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici,
Filozofická fakulta,
Katedra filozofie,
Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica
katarina.brisudova@student.umb.sk

ZÁVER

Cesta, ktorou predkladaná vedecká monografia previedla čitateľa, sledovala pomyselný oblúk od filozofickej sebareflexie humanitných vied až po konkrétne analýzy pálčivých spoločenských fenoménov. Východiskovým bodom bola hypotéza, že mnohé zo súčasných kríz nie sú len zlyhaním technických systémov či politických procesov, ale predovšetkým krízou porozumenia. Ukázalo sa, že čisto technokratické a ekonomizujúce prístupy nedokážu postihnúť hĺbkovú, hodnotovú a často paradoxnú povahu problémov, ktorým čelíme. Práve preto je úloha humanitných a sociálnych vied dnes naliehavejšia než kedykoľvek predtým – ich cieľom nie je ponúkať jednoduché odpovede, ale klásť správne otázky a demaskovať zdanlivé samozrejmosti. Každá zo štyroch častí prispela k rozvinutiu tejto ústrednej myšlienky špecifickým spôsobom.

V prvej časti teamtickej časti diela sme dospeli k záveru, že marginalizácia humanitných vied nie je len otázkou financovania, ale symptómom širšej krízy v chápaní poznania. Dominancia „technovedy“ (Tatiana Sedová) vytlačila filozofiu do pozície, v ktorej musí neustále obhajovať svoju existenciu. Pritom práve filozofická analýza odhaľuje, že mnohé naše spoločenské ideály, napríklad „zmluvná racionalita“ postavená na individuálnom záujme (Martin Muránsky), vedú v praxi k iracionálnym a deštruktívnym dôsledkom pre spoločenstvo. Syntézou týchto poznatkov je ponaučenie, že napríklad bez nástrojov filozofie nedokážeme pomenovať rozpory, ktoré sa skrývajú za fasádou zdanlivej racionality.

Druhá časť monografie túto diagnózu potvrdila na konkrétnom príklade krízy zastupiteľskej demokracie. Ukázalo sa, že abstraktná hrozba má svoje konkrétne mechanizmy, ako je prerastanie ekonomickej moci do politiky, čo systematicky podkopáva legitimitu demokratických inštitúcií (Martin Vavruš). Zároveň sa potvrdilo, že odpoveďou nemôže byť len zmena pravidiel. Obrana demokracie je bytostne spätá s kultiváciou intelektuálnej a etickej imunity spoločnosti – s rozvojom kritického myslenia, mediálnej gramotnosti a historického vedomia, teda kompetencií, ktoré sú esenciou humanitných a sociálnych vied (Martin Horemuž, Jakub Švec). Revitalizácia demokracie si tak vyžaduje dvojaký prístup: štrukturálne reformy na jednej strane a investíciu do kriticky uvažujúceho občana na strane druhej. To všetko na pozadí krízy pojmov, straty kompasu v ideovej orientácii a terminologickej nepresnosti nie len v priestore laickej ale i odbornej spoločnosti humanitných a sociálnych vied

Tretia časť diela zúžila optiku na vzdelávanie a identitu, čím odhalila, ako sa systémové krízy premietajú do života jednotlivca. Zásadným zistením tematických kapitol je, že škola sa v čase globálnych neistôt stáva nielen vzdelávacou, ale aj rozhodujúcou podpornou inštitúciou v oblasti duševného zdravia (Petra Lajčiaková). Súčasne sme však dospeli k záveru, že ani samotná pedagogika nie je voči krízovým javom imúnna a nekritické preberanie moderných trendov môže byť dvojsečnou zbraňou (Beáta Pošteková). Napokon, filozofická analýza podmienok sebapoznania (Tomáš Kollárik) poukázala na epistemologickú zložitosť formovania identity a na problematickosť jej zakladania na čisto subjektívnej skúsenosti.

Posledná, štvrtá časť monografie, venovaná umelej inteligencii, zavŕšila dielo a zároveň ho v kontexte humanitných a sociálnych vied posunula do novej roviny. Kapitoly potvrdili, že technológia nie je hodnotovo neutrálna, ale predstavuje ontologickú silu, ktorá aktívne pretvára realitu, spoločenské vzťahy či spôsoby, akými tvoríme poznanie (Martin Foltin). Odhalili sme znepokojivý paradox, že snaha stroje „poľudštiť“ môže v konečnom dôsledku dehumanizovať spoločnosť a jej inštitúcie – erodovať empatiu, autentickosť a ľudskú dôstojnosť v rôznych oblastiach života (Beáta Pošteková, Katarína

Brisudová). Debata o umelej inteligencii tak nemôže byť len technická či ekonomická; musí byť predovšetkým humanistická a etická.

Predložené kapitoly tak neponúkajú definitívne odpovede, ale skôr formulujú naliehavú výzvu a kladú dôležité otázky z perspektívy humanitných a sociálnych vied ako filozofia, psychológia, pedagogika, politológia. Obsahujú výzvy pre akademickú obec, aby odvážnejšie obhajovala spoločenskú relevanciu týchto vied ako aj kritického myslenia a nepodliehala tlaku na okamžitú aplikovateľnosť a ziskovosť vedeckého skúmania. Taktiež v sebe zahŕňajú aj výzvu pre spoločnosť, aby technologické a spoločenské inovácie neprijímala ako nevyhnutnosť, ale ako voľbu, ktorá musí byť podrobená verejnej a etickej debate. Práve v tomto priestore – na priesečníku prísľubu pokroku a hrozby straty zmyslu – leží najdôležitejšie pole pôsobnosti pre humanitné a sociálne vedy. Ich úlohou nie je a nikdy nebolo len konzervovať poznanie, ale byť aktívnym, kritickým svedomím spoločnosti, ktorá sa učí žiť so svetom, ktorý sama stvorila.

Editori

Název: K otázkam súčasnosti z perspektívy humanitných a sociálnych vied

Editoři: Jakub Švec, Martin Horemuž

Rozsah: 166 s.

Náklad: 100 ks

Rok vydání: 2025

Vydavatel: Vysoká škola evropských a regionálních studií, z. ú.

Žižkova tř. 1632/5b, 370 01 České Budějovice, ČR

e-mail: info@vsers.cz, www.vsers.cz

Tisk: Tribun EU s.r.o.

ISBN 978-80-7556-166-4

Publikácia je spracovaná na vysokej akademickej úrovni a vyčerpávajúco opisuje súčasný stav postavenia humanitných a sociálnych vied. Štúdie sú mimoriadne aktuálne, metodologicky premyslené a argumentačne silné. Z obsahu a spracovania monografie je zrejmé, že ich autori spracovali ako súčasť svojho odborného dlhodobého profilovania. Nenabádajú len ku konštatáciám nelichotivého stavu týchto vied, ale ponúkajú možnosti a riešenia pre ich budúcnosť v technokratickom svete.

Prof. PhDr. Erich Petlák CSc.

Monografia k otázkam súčasnosti z perspektívy humanitných a sociálnych vied predstavuje premyslene koncipovaný a na slovenské pomery výnimočný projekt, ktorý prepája filozofické, spoločenskovedné, pedagogické a technologické prístupy k analýze aktuálnych javov dnešnej doby. Publikácia predstavuje významný prínos pre humanitné a sociálne vedy. Vyznačuje sa odbornosťou, tematickou aktuálnosťou a jedinečnosťou prepájať rôzne disciplíny.

Doc. PaedDr. Anton Lauček, PhD.

vsers
Vysoká škola evropských a regionálních studií